

ԳԱԳԻԿ ԾՁԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆԻ
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

ԽԱՐԶՈՒԱՆ

ՏՊԱԳՐ. ՆԵՐՍՈ ԵՒ ՄՐԱԹԵԱՆ

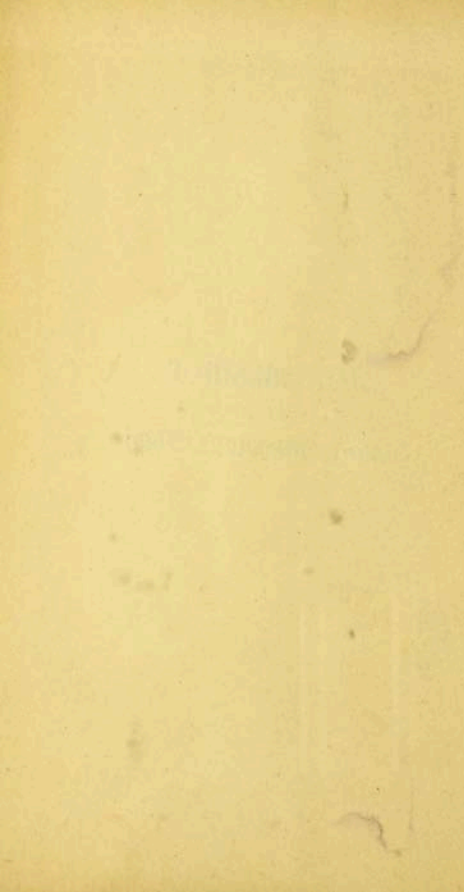
1912

ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅՈՒՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

ԳԱԳԻԿ ԹՋԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

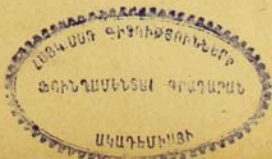
ՀԱՅՈՒՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻԻԼԵԱՆԻ
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

58251
1649

ՄՐԱԶՈՒԱՆ
ՏՊԱԳՐ. ՆԵՐՍՈ ԵՒ ՍՐԱՊԵԱՆ
1912

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայացնելով ընթերցող հասարակութեան «Հայուն Պատմական Դերը», լիայոյս ենք որ նա արժանաւոր ընդունելութիւն կը գտնի և մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ:

Համաշխարհային պատմութեան ընթացքում իր պայքարի և վերապումի պրօցեսի մէջ, ինչ է եղած Հայի դերը, բերած է նա իր բաժին աշխատանքը, լինի համեստ աստիճանով, ընդհանուր քաղաքակրթական գործին մէջ: — Պատասխանը գրական է:

Մեր օրերում, Հայ ազգը ընդհանրապէս, նրա պրօլետար դասակարգը մասնաւորապէս, ակնառու գեր է խաղացած Արեւելեան երեք բռնապետութիւնների կործանման մէջ:

ժամանակակից Ռուս պետութեան մէջ եղած շարժումները թերի կերպով կը բացատրուէին, եթէ մասնաւոր ուշադրութեան չառնուէր Հայ ժողովրդի կատարած դերը:

Պարսկական բռնապետութեան անկման մէջ Հայ ազգը, եթէ ոչ գերակշիռ, գէթ պատկառելի գեր է խաղացել:

Իսկ Թրքական բռնապետութեան հիմը խախտողը, ազատամարտիկների յառաջապահ գունդը կազմողը

եղած է հայ յեղափոխականը: Նրա գերը այդտեղ ոչ միայն գերակշիռ, այլ վճռական՝ իր արդիւնքովը և հետեւանքովը:

Սրանք դեռ խնդրի քաղաքական կողմն են:

Բայց քաղաքական շարժումները իրենց արտայայտութեան ծաւալով և խորութեամբ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ՝ արդիւնարարը, թարգմանը, արտայայտիչը սևեսևականի: Յեղաշրջող իսկական լծակը, տնտեսականն է, քաղաքականը՝ նրա արտաքին ձեւը, կեղեւըն է:

Արդ, տնտեսական արտադրութեան բոլոր ճիւղերում Հայր աւելի քան առաւելակշիռ գեր է խաղացած Արեւելքում ընդհանրապէս, այսօրուայ Ռուսաստանում, Պարսկաստանում և Տաճկաստանում մասնաորապէս:

Եթէ քաղաքակրթութեան պատմութեան էութիւնը ընդհանուր աշխատանքի յաղթանակի արձանագրութիւնն է, — ապա Հայի բաժինը այդտեղ եղած է աւելի քան յարգելի:

Այժմ մի թեթեւ ակնարկ դէպի անցեալը:

Հայի հայրենիքը՝ Հայաստանը, հնուց ի վեր մի մեծ պողոտայ է եղած, ուրտեղ բոլոր քաղաքակրթութիւնները իրենց այիքները հասցրել են: Բոլոր հին քաղաքակրթութիւնների հետ, ինչպէս և ժամանակակից՝ Հայր շփուել, յարարերել է: Նա ազդուել է այդ քաղաքակրթութիւններից և իր միջավայրին յարմարեցնելով դարձել է նրանց ներկայացուցիչը, թէև համեստ շրջանի մէջ. այնպէս որ նա չի դադարել իր սեպհականը, իր ինքնուրոյնութիւնը ունենալուց, ընդհանուր այդ պայքարի և վերապրումի փոխ-յարարերութիւնների մէջ:

Ասորա-Բարեւիական, Եղիպտական, Պարսկական, Յունական և Հռովմէական քաղաքակրթութիւնները Հային անծանօթ չեն Մնացել: Կա ազգուել է նրանցից, եղել է նրանց համեստ ներկայացուցիչը՝ թէ՛ իր հայրենիքի սահմանների մէջ և թէ՛ իր անմիջական հարեւանների մօտ:

Իսկ թէ քաղաքակրթական տեսակէտով՝ այդ փոքրիկ ազգը ո՛րքան նպաստել է Ասորա-Բարեւիական, Պարսկական, Հռովմէական և Բիզանդական բռնապետութիւնների անկմանը, սա էլ խնդրի մի ուրիշ կողմըն է: Արանք բոլորը խնդիրներ են, որոնց մասին հասուկուսոր տեղեկութիւններ միայն կան այս ու այն կողմ գրուած: Համադրութիւնը դժբախտաբար զեռ չկայ:

Որ հայր, որպէս ճնշուող ազգ, նպաստել է իշխողների անկմանը, այդ մասին էլ շատ վաւերական տեղեկութիւններ կան և ապացոյցներ չեն պակասում: Խնդրի մի այլ կողմն էլ կայ:

Տիգրան Բ. ի օրօք, հայ ազգի քաղաքական բնդարձակութիւնը հասնում է իր գագաթնակէտին և յանկարծ ընկնում է. իշխում էր Ասիական բռնապետութիւնը իր ամբողջ սաստկութեամբ, և նա յանկարծ տապալուում է:

Արդ, խնդիր է թէ հայ ազգի յիշուպետուող դասակարգը ո՛րքան նպաստեց իր սեպհական ազգից յստաջանացած տիրապետողի դասակարգային պետութեան անկմանը և խորտակմանը: Քանի որ ամէն ազգի մէջ երկու դասակարգ կայ, իշխող և իշխուող, տիրող և տիրուող, շահագործող և շահագործուող, արտադրող և վաշելող, — ուրեմն հայ իշխուող, տիրուող, արտադրող և շահագործուող դասակարգը հայ

ազգի առանձին պետութիւն կազմած ժամանակա-
միջոցում, Ե՛ր աստիճան նպաստել է ազգային այդ-
լծի անկմանը, և պայքարի ի՛նչ ձեւերով է նա աշ-
խատել դէմ դնելու իր համարիւն տիրապետողների
սանձարձակութիւններին: Ուրիշ խօսքով, Հայ պե-
տութեան քայքայման պրօցեսի մէջ ի՞նչ դեր է խա-
ղացել նոյն իսկ Հայր, դրո՛ւի ազգակները մի կողմ թո-
ղած, որոնք դեռ թէզեր են, որոնց նկատմամբ զրժ-
բախտարար շատ բիշ կամ բնու ստուած-խօսուած-
ներ կան: Այդ կողմից մի բնդարձակ խոստան դաշտ
կայ, որ մշակութեան է սպասում:

Պ. Գ. Ոգանեանը առաջիններից մէկն է, որ այս
զբքոյկով և իր ուրիշ աշխատութիւններով հանացած
է վերլուծել, գտնել, բնդհանուր համադրութեան վե-
րածել Հայի քաղաքակրթական դերը, սկզբից մինչև
մեր օրերը: Նրա երիտասարդ գրչից մենք դեռ սպա-
սելիքներ շատ ունենք, և «Հայուն Պատմական Դերը»
գալիս է մեզ հաւաստիացնելու որ այդ ուղղութեամբ
նա մեզ դեռ շատ երկեր ունի տալիք:

Մասնաւոր պարտականութիւն է յիշատակելը, որ
Պ. Գ. Ոգանեան առաջինն է, որ ժամանակակից
Հայ Գեղարվեստական Նարժուսները կապած է Հայ քա-
ղաքակրթութեան հետ և վրձինով մը ամբողջական
համադրութիւն կազմած: Ու դրա համար էլ «Հա-
յուն Պատմական Դերը» յանձնարարում ենք ջերմա-
պէս՝ զրքի ջատագովականը իր իսկ էջերի մէջ գըա-
նելով:

12/25 Օգոստոս 1912

Կ. Պոլիս

Ս. ՍԱՊԱԷ-ԳԻՒԼԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄԻ

Երկ անհրաժեշտ է թան մը ըսել, երկու խօսքով
բացատրենք մեր նպատակը:

Ներկայ գործը պատաստելու ասեն մենք նկատի ու-
նեինք այն անգիտակցութիւնը, որ ունեւ եւ ունի նոր
Սերունդը պատմական խնդիրներու նկատմամբ, եւ այն
պէտք՝ որ կը շեշտուեւ Հայ Յեղիկ պատմութիւնը ի-
մասաւսիրտեկ պարզաբանելու տեսակետով: Մենք կը
խորհինք թէ ազգի մը իսկական պատմութիւնը այն չէ,
գոր կուտան դասագիրքեր՝ անուններու, դիպքերու եւ
բուսականներու յաջորդականութեամբ մը, այլ այն՝ որ
կ'ընկզգրիկ նոյն ցեղիկ պատմութեան մէջ տիրող ընդ-
հանուր ոգիկ, ձգտումը եւ սեփական նկարագիրը,
վերլուծելով պատմական բոլոր եղելութիւնները եւ ա-
նոնցմէ հանելով եզրակացութիւններ: Եւ այս իսկ ըն-
բնումով ջանացիկ փորձել ա՛նգամ մը Հայ Յեղիկ
պատմութեան վերլուծումն ու անոր փիլիսոփայու-
թեան հասարակականացումը՝ կարելի եղածիկ չափ
ժողովրդական ընդունով եւ համառօտակի:

Արեւմտահայ գրականութեան մէջ ստիկա նախափորձ
կրնայ համարուիլ Բաղձայի եւ օգտակար կը նկատ-
ինք որ Հայ Կեանքով հետաքրքրուող դիմքեր ջանային
այս ուղղութեամբ ուսումնասիրել ու ծանօթացնել Հայ-
կական Պատմութեան բազմապիսի երեսները, որպէսզի

նոր սերունդը գիտակից կերպով ընթանէր այն մեծ գործը, որ հասարած է մեր կենսունակ ցեղը, Կրակակն եւ բացասական գիծերով:

Պարտաւոր էր զգանք յիշատակել հոս թէ Հայապատանի պատրաստութեան ընթացքին մէջ այժի առջեւ ունեցած ենք այս նիւրբ շօշափող հայ եւ օտար հեղինակութիւններ եւ այլ եւ այլ քերթերու մէջ լոյս տեսած յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ, որոնցմէ օգտուած ենք ամեն կերպով, ի հարկին մէջքերումներ ալ ընելով:

5/18 Յունիս 1912
Մարզուան

Գագիկ Յգանեան

Չորս հարիւր տարիներէ ի վեր Հայ գրականութեան դասին մեջ քրտինք քափող անխոնջ եւ անձնուէր գրչի աշխատանքներուն ու Կիւրեմպերկի հոյակապ մեքենան Հայ ցեղին մտաւորական գործունէութեան ծառայեցնողներուն :

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԳԱԳԻԿ ՕԶԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅՈՒՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

Հայուն ծառայելը քաղա-
հախրութեան ծառայել է :
ԿԼԱՏԸՍԳԸՆ

I

Ազգասիրական զգացումը.— Հարստութիւնը ցեղե-
րու մեջ.— Պատմական զիսակցութիւն.— Հայոց պար-
ծնակոսութիւնը.— Պատմական մեծագործութիւններ.—
Պատմական դերը՝ հայուն կեանքին մեջ :

ԱԶԳԱՍԻՐԱԿԱՆ զգացումը մար-
դուն մէջ շատ բնական գիծ մըն է :
Դժուարաւ պիտի գտնէիք որեւէ մէկը , որ
բնական անքակտելի կապով մը միացած չլի-
ւար զինք արտադրող համայնքին հետ : Եթէ
նիւթական ու բնական միջավայրը հայրենա-
սիրական ա՛յնքան ջերմին զգացումներ կը
ստեղծէ որտի՛ն մէջ , ֆիզիքական ու բնական
միջավայրն ալ շատ բնականօրէն պիտի
դար արենակցական ու ազգասիրական բուռն
զգացումներով առգորել մարդը , որ ս՛չ մի-

այն իրրև իմացական էակ, այլև իրրև թա-
 դաւոր-կենդանի՝ բնազգական որոշ յատ-
 կանիչներ պէտք է ներկայացնէր այս տեսա-
 կէտով : Արտայայտութեան եզանակներն են
 մեայն որ առաւել կամ նուազ կը մասնա-
 նըշեն մէկու մը մէջ տիրող այս զգացումը
 և կամ կը զանազանեն ազգատիրական բմ-
 բրանումները :

Ի հարկէ կը հպարտանայ մարդ, երբ՝
 բնական սրամաղրութիւն և ձգտում զգա-
 լով հանդերձ դէպ ի իր հայրենիքն ու ցե-
 ղակիցները, զորս անպայման սիրելու քս-
 տիպուած է կարծես, գիտակցութիւնը կ'ու-
 նենայ թէ կը պատկանի ուշիմ, ընդունակ
 և առաջադէմ ժողովուրդի մը և պատուա-
 բեր ցեղի մը : Այս է պատճառը որ հայ ժո-
 ղովուրդը և իր զաւակները տարապայման
 հպարտութեամբ մըն է որ կը պարծենան
 իրենց ցեղին ընդունակութիւններովը, կը-
 բօնքովը, պատմութիւնովն ու աւանդու-
 թիւններով : Այս անմեղ հպարտութիւնը
 որեւէ ժողովուրդի մէջ աւելի ուժգին թափ
 կ'առնէ՝ համաձայն այն պատմական ուղիին,
 որուն մէջէն քալած է ազգ մը : Որեւէ ցե-
 ղի պատկանող անհատ մը աւելի խանդա-
 վառ հայրենասէր է՝ իր ցեղին պատմու-

թեան շողշողուն էջերովը, քան այն՝ որ կը
 պատկանի պատմական համեմատարար ա-
 ւելի աննշան ընթացք մը ունեցող ցեղի մը :
 Ֆրանսացի ժողովուրդը աւելի հայրենասէր,
 աւելի՛ ֆրանսացի է՝ իր պատկանած այդ
 մեծ ու փայլուն ցեղին պատմական սխրա-
 գործութիւններովը, քան սերպիացին կամ
 ամփղանը : Ինչո՞ւ : Արդեօք այս վերջինները
 ազգասէր չեն : — Կարելի չէ ժխտել անոնց
 ազգասէրութիւնը, սակայն անոնք իրենց
 աչքին առջև չունին այն պատմական մեծ
 անցեալը, որ ֆրանսացիին է, այն պատ-
 մական գիտակցութիւնը, որ Ֆրանսացի քա-
 լած ճամբէն կը շղթայուի իր զաւակներու
 սրտին հետ :

Ճիշդ այս կերպով է ահա որ Հայ ցեղին
 զաւակները անտանելի կերպով ազգամօլ
 եղած են : Խօսէ՛ Հայոց Պատմութեան ա-
 ւանդական մասը լաւ գիտցող հայու մը
 հետ, և պիտի տեսնես թէ անոր համար
 աշխարհիս վրայ Հայ ցեղէն աւելի բարձր,
 անկէց աւելի քաջ և կարիճ ազգ գոյու-
 թիւն չունի : Ազգերու պատմութեան մէջ
 թատր եկող ո՛չ մէկ նշանակելի դէմք կամ
 մեծ դէպք կրնայ ան փոխել Հայ կեանքին
 մէջ ասպարէզ եկող դէմքերու և դէպքե-

բաւ մեծութեան ու հսկայականութեան հետ։ Անոր համար զերազանցօրէն ընդունակ ջեղը Հայն է, Հայ լեզուէն պէս մեծափայլութեւ լեզու չկայ, Հայուն եկեղեցիէն աւելի նուիրական որչափայր չկայ, Հայուն բարքերուն պէս մարտը բարք չկայ, իսկ Հայկական փառաւոր անցեալը որեւէ մեծ ազգի պատմութիւնը կրնայ ստուերել։ Հայերու այս կարծիքը շատ տարամերժական և միակողմանի է անշուշտ, փանցի Քննական Պատմութիւնը, որ ամենէն անկեղծ փորձաքարն է անցեալի լուսարանութեան, քիչ մը տարբեր բաներ կ'ըսէ մեզի, թելադրելով որ չսփառօրենք մեր ազգամուտութիւնը, ու ամեն առաջդիմութիւն, ընդունակութիւն և առաւելութիւններ չվերագրենք Հայ յեղին։

Այսու հանդերձ որչափ ալ միակողմանի ըլլայ հայու մը պարծենկոտութիւնը՝ իր յեղին մասին, գիտութիւնն ու պատմութիւնը կուգան հաւատակ մեզ թէ արձամարելի ժողովուրդ մը չէ եղած այս ազգը իր պատմութեան ընթացքին մէջ և ունեցած է անցեալ մը, որ իսկապէս կրնայ պատիւ բերել որեւէ ժողովուրդի։ Ամեն ազգերու պատմութիւն ալ արձանագրած է սև էջեր՝

իր ամենամաքուր երեսներուն քովն ի վեր :
 Աւ Հայ ցեղը չէր հարկաւ որ բացառու-
 թիւն պիտի կազմէր այս լնդհանուր օրէն-
 քէն : Մենք հոն , — Հայուն պատմութեան
 մէջ , — այս՛ կը գանձենք լաւագոյն ղէկա-
 վարներուն քով անկարողներ , գիւղագուն-
 ներու քով դաւաճաններ , գիտակից կղե-
 րին քով անգիտակից հրէշներ , սակայն և
 այնպէս այս հակադրութիւնները՝ պատմու-
 թեան էութենէն իսկ յատուկ են որեւէ ցե-
 ղի և անխուսափելի մասերն են ցեղային մը-
 տայնութեան ու բմբանողութիւններու , մէկ
 խօսքով ցեղային հոգեբանութեան արտա-
 յայտութեան : Մենք կը սխալէինք , եթէ
 մակերեսիկ կերպով դատէինք ազգի մը նը-
 կարագիրը , որ , անհատի մը նման , կ'ու-
 նենայ անպատճառ իր յանձնարարելի կամ
 գատապարտելի կողմերը : Արդ , վճիռ տալ
 Հայուն նկարագրին մասին՝ մեր նպատա-
 կէն դուրս է բոլորովին , որովհետեւ այդ
 վճիռը պէտք է հիմնուած բոլոր գիտական
 համբերատար ուսումնասիրութեան վրայ ,
 մինչ մենք Հայ կեանքին տարրեր մէկ երե-
 սովր կ'ուզենք գրազիլ , երես մը՝ որ , մեր
 կարծիքով , Հայոց պատմութեան ամենէն
 յատկանշական մէկ մասը կը կազմէ , և ա-

ւելի գիտակցական հիմերու վրայ կը դնէ մեր ազգին ու ցեղին նկատմամբ մեր ունեցած սէրը :

Հայուն պատմական գե'րն է որ գինքը կը դնէ աշխարհի Քաղաքակրթութեան Պատմութեան մէջ : Եւ եթէ այսօր օտարազգի պատմագիրներ արժանաւորապէս վեր չեն հանած այս նահատակ ժողովուրդին անգնահատելի զոհողութիւնները , Քաղաքակրթութեան անունով , ատիկա պատճառ մը չէ սակայն թէ միշտ լուսթիւն պիտի բլլայ Հայուն բաժինը այդ մասին : Անոր դերը՝ պատմութեան ընթացքին մէջ շատ հսկայական է : Այդ գե'րն է որ մեր պարծանքը պէտք է կազմէ . այլապէս աւանդական փայլուն յաղթութիւններու և մեր ազգասիրական զգացումները զգուող պատմութիւնները չեն որ ազգի մը մեծագործութիւնները կ'ապացուցանեն :

II

Պատմութիւնք՝ փորձաքար.— Հայուն պատմական
 դերին ուսումնասիրութիւնք.— Ազգային եւ օտար
 պատմիչներ.— Խնդրոյն լուսարանութեան հարկաւոր
 ստաղծք կա՞յ.— Լեզուարանութեան ծառայութիւնք՝
 Հայ Պատմութեան.— Հին Բեւեռագիրներ:

Հայուն պատմական գերը, ազատ սրէէ
 նախապաշարումէ ու կանխակալ կարծիքէ,
 կարելի է ուսումնասիրել միմիայն յննա-
 կան պատմութեան օժանդակութիւնով:
 Վարպետ սակերիչը՝ սակի մը արժէքն ու
 յարգը ճշդելու համար կը գործածէ առար-
 կայ մը, որուն փորձաքար անունը կուտան:
 Առանց անոր ապահովարար շատ ու շատ
 պիտի խարուէին մարդիկ: Վերջին դարե-
 րուն մէջ կերպաւորուող Լեզուարանութիւն
 կոչուած գիտութեան մէջ ալ նոյն երևոյթը
 կայ: Հնդ-Սերուպական ծագում ունեցող
 լեզուներու համար հնդիկներու Սանսկրիթ
 լեզուն փորձաքարի դերը կը կատարէ: Մի-
 կնոյն է նաև պատմութեան համար: Պատ-

մական դէմքերէ ու դէպքերէ դիւրաւ կուրելի է խարուիլ : Փայլուն նկարագրութիւններ, նսկայական յաղթանակներ ու պատկերներ և պատմութեան կեղևները կրրնան իրենց արտաքին շքեղ երեւոյթին տակ պահպանել ընդհանուր սնանկութիւնը ցեղի մը :

Մասնաւորելով Հայ կեանքին վրայ, անտարակոյս պէտք է նկատել թէ աւելի և աւելի ուսումնասիրելով Հայոց Պատմութիւնը, մենք աւելի առողջ և քննադատական աչքերով պիտի նետուինք Հայկական Պատմութեան վրայ : Ընթացողութիւն մ'է անժխտելի, թէ մենք, Հայերս, բաւարար չափով ուսումնասիրած չենք մեր ցեղին պատմութիւնը : Յաճախ երդում կ'ընենք մեր պատմական մեծ դէմքերուն անունով, սական և այնպէս մեզի կը պակսի պատմական խոր գիտակցողութիւնը՝ որպէս զի պատմութեան մէջ թատր եկող իւրաքանչիւր դէմք կամ երեւոյթ իր սեփական և որոշ աստիճանին մէջ տեսնենք : Մեր դպրոցներու մէջ Հայուն Պատմութեան դասը, որ մեծազոյն կազմակերպիչը պիտի ըլլար դեռատի ուսանողներու նկարագրին, եթէ անտես առնուած չէ՝ գէթ շաւանդուիր շատ

անդամ գիտական եղանակով : Աւանդական պատմութիւնը , եթէ գրկուած ըլլայ գիտական օժանդակութիւնէ , կրնայ մոլորեցնել մեզ և հակառակ արդիւնք տալ : Արճամարնիյի թիւ մը չէ որ կը կազմեն այն պատանիները , որոնք Հայոց Պատմութեան առասպելական մասը իբր ճշմարիտ ուսանելէ վերջ , երբ օր մը՝ լսած են թէ պատմական հիմէ զուրկ է անիկա՝ հիասթափ եղած են սուրբովին : Երեւակայեցէք երիտասարդ մը , որ Հայկին , Արամին , Արային և ուրիշ հայ նահապետներու ու իշխաններու մեծագործութիւններովը սնած՝ սնոնց մէջ խտացած տեսնէ Հայկազուններու պատմութիւնը և ահա օրին մէկը իրեն բսնն թէ ատոնց բոլորը առասպելական դէմքեր են և առնուազըն գիտական արժէքէ զուրկ պատմուածքներ : Մինչդեռ , եթէ այդ երիտասարդը կամ պատանին ուսման նոյն ճիւղին մէջ լու պատրաստուած ըլլար՝ ան այնքան հիացումով պիտի ուսումնասիրէ : այդ առասպելներն ալ , ինչպէս պիտի ընէր՝ զանոնք իրական ընդունելով : Ինչ որ ալ ըլլայ հայ ազգագրական և աւանդական այդ փշուրներու գիտական արժէքը , ս'ըքան ալ արհամարհիյի ըլլան անոնք գիտունին անողոր

դատատանին առջև . պատմական տեսակէտով , երբեք իրենց արժէքը չեն կորսնցնել , երբ ազգագրական ու բանահիւսական հայեացքով կը մօտենանք անոնց : Այ՛ս , կըրնան անոնք նախապատմական Հայ Պատմութիւնը լուսարանելու համար անբաւական նկատուիլ բոլորովին , կրնան ջրուիլ շօշափելի փաստերով և գիտութեան փորձաքարովը գործող գիտունին կողմէն , բայց չեն կրնար մեր սիրտերէն հեռանալ : Մենք , այն ասին , զաւելով հանդերձ որ պատմագիտական արժէք մը չեն ներկայացնել անոնք , բանահիւսական և ազգագրական բմբռնումներով կը մօտենանք : Եւ արդեօք նոյնքան հրաշալի չեն այդ թմանկազին փշուրները այդ տեսակէտով :

Ահա թէ ինչո՛ւ Հայոց պատմութեան ընթացքին մէջ՝ ուսումնասիրութեան արժանի բազմաթիւ կէտեր կը նշմարենք : Ու եթէ հոս կը յիշենք ազգ . պատմութեան դասին աւանդման խնդիրը , բսկ կուզենք պարզապէս թէ հայ ազան կամ պատանին իր պզտիկ տարիքէն իսկ գիտնալու է թէ պատմութեան ս՛ր մասը ի՛նչ արժէքով պիտի բմբռնենք : Այս անհասկցողութեան արդիւնքըն է այն բուռն ատելութիւնը , զոր հայ

պատանիներ երբեմն կը մնուցանեն մեր անզուգական քերթողահայր — պատմահօր Մովսէս Խորենացիին նկատմամբ : Մնոնք, — դեռահասները, — երկար ատեն օրօքուած ըլլալով հայկական առաջին փառքի շողշողուն երազներովը, երբ յանկարծ օր մը գիտութեան ու քննադատութեան ձայնին ազնիւ զրօժ են, իրենց խարուած ըլլալը դառնապէս զգացած՝ ուզած են Խորենացին դատապարտել՝ իրրեւ զիրենք շահագործող, խարդախ, խարեբայ և այլն : Մինչդեռ ենթադրելով նոյն խակ որ Խորենացի պատմութիւնը սխալներով լի է, Հայ ազգին անցեալի հարազատ ու անկեղծ արտայայտարիչը չէ և հաւաքածոյ մըն է ասոյիէն անդիէն գողցուած, ժողովուրդին բերնէն խլուած և մասամբ մըն ալ ինքնահնար հէքեաթներու, արդեօք անիկա կը դադրէ՞ր մեզի համար շահեկան ըլլալէ և անոր անզուգական հեղինակը կը դադրէ՞ր հոյ ցեղին մտաւորականութեան փայլուն մէկ ներկայացուցիչն ըլլալէ : Չէ՞ որ խորենացի միակն է իր տեսակին մէջ, որ, այսպէս թէ այնպէս, բաներ մը կ'ըսէ Հայ ազգին անցեալին մասին, որ, առաւել կամ նուազ հարազատութեամբ՝ հայկական առասպել-

ներն ու նախապատմական աւանդութիւնները կը շարացարէ, որ սքանչելի բանահաւարքի մը և շքնաղ վիպողի մը տաղանդը ցոյց կուտայ գէթ: Գրադէս Խորենացին հիանալի չէ՞ք դաներ՝ իր յաջող կտորներուն մէջ: Եթէ իր ձերութեան օրերուն չպատահէր հուշակաւոր Պատմութեան հեղինակութեան զօրծը և աճապարանքով չերկնէր, հրաշակերտ պիտի ըլլար պարզապէս:

Մեր ցեղին պատմութեան մասին հայ թէ՛ օտար պատմիչներ շատ մը բաներ բաժն են: Ազգ. պատմիչներու գործերը շատ աւելի արժէք պիտի ունենային, եթէ քիչ մը վերբուժական, ուսումնասիրական ու գիտական ոգիով գրուած ըլլային: Հայ պատմողներ ընդհանրապէս նկարագրողներ և գրած են, աւանց ծանրանալու պատմական դէպքերու հողերանութեանը վրայ: Մէկ կողմ թողլով պահ մը հին պատմութիւնը, գէթ Գ. դարէն վերջ հարազատ պատմութիւն մը կրնայինք ունենալ, ուր պայծառօրէն ցոլանար Հայկական Քաղաքակրթութիւնը, որուն մասին շատ քիչ բան գիտենք գրքազգար: Ազատանդեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, Կորիւն, Փարպեցի, Խորենացի, Եղիշէ և այլն իրենց մամանակակից սասորի

կրօնամբա պատմիչներու հետեւած են կա-
 սելի է բակ, — բակ կ'աւզենք անոնց յաւ-
 կանիչները ցոյց տուած են՝ առանձնական
 ենքնատարութեան և գրչի արժանաւարու-
 թեան հետ մէկտեղ, Այնուհետեւ ալ Հայկա-
 կա՛: Մտանադրութեան բանթէսին մէջ
 մանուկ պատմագիրները հետեւողական եղած
 են առհասարակ: Վերջապէս Հայոց ազգին
 պատմութեանը անունով հրատարակ եկող
 բոլոր պատմիչներն ալ բլլարով հանդերձ
 սքանչելի նկարագրող, հիւսող, զուրկ գրա-
 նբւած են ճշմարիտ պատմագրութեան մէկ
 քանի էական համարուած պահանջներէն:
 Չկայ սակայն անոնց մէջ որեւէ մէկը, որ
 որչափ հոյակապ՝ նոյնքան ալ իրմով շատ
 գրադեցուցած և անարգուած բլլայ, քան
 Մովսէս Սորենացին, որուն երկու անխիղճ
 քննադատներուն՝ գերմանացի Գուարչմիտին
 և ֆրանսացի Գարիէրին իրենց ձայնը միա-
 ցուցին Գարագաշեան և Մ. Էմին: Առա-
 ջինը տգաննեց անոր ամբողջ հեղինակու-
 թիւնը, վերջին ծայր անարգական լեզուով
 մը և խիստ յարձակումով մը: Անշուշտ ա-
 տոր գլխաւոր պատճառներէն մին այն էր
 որ Սորենացի մինակն բլլարով գրադած էր
 սուսջին անդամ Հայուն հայրենի աւանդու-

թիւնովք և Խորենացիին տեղ ուրիշ որևէ մէկն ալ նոյն յարձակումներուն պիտի ենթարկուէր, եթէ փորձէր նման գործ մը արտագրել :

Շատ երկար պիտի լլկար միտումի թուել մեր բոլոր ազգային պատմագիրները և վերլուծել անոնց գործերը : Խորենացիով բացատարէս չըզրազիլ անձնար էր :

Օտար հեղինակներ տաճասարակ բարեացակամ չեն եղած Հայոց պատմութեան վերաբերմամբ, մանաւանդ անոնք, որ Խորենացիով սորված են մեզ, ա՛յն գերազանց պատճառով որ Հայերը իրենց պատմութեան գրեթէ բոլոր ընթացքին մէջ ինքնուրոյն, ազգող գիրք մը չեն ունեցած, և միշտ նախընտիր համարած են զբացիներու փէշին սակ մտնել և իրրեւ գինակից գործել : Երկար ստան օտարներ մեզ պարսիկ նկատած են : Նոյն խակ Քսենոփոն հայ բարբերը նկարագրած ստանկը հաստատէ թէ կիները պարսկերէն կը խօսէին : Հազիւ երբեմն ասպարէզ եկած են զօրեղ անձատականութիւններ, որոնք բացառիկ գիրք տուած են Հայուն, ինչպէս, զոր օրինակ Մեծն Տիգրան, այսուհանդերձ զժուար չէ հասկնալը թէ Հովումէական բանակը զողացնող այդ Տիգրանը՝ Միհրդատին

կրթնած էր վերջապէս : Եթէ հայերը քիչ
 մը աւելի խիզախօրէն թատր գային պատ-
 մութեան ընթացքին մէջ , և քիչ մը աւելի
 սրտչ գործունէութեամբ մը իրենց գոյութիւ-
 նը պատմէին , անշուշտ օտար Հայաստանու-
 ները շատ պիտի բլային : Սակայն գժրադ-
 դարար այդպէս չէ եղած : Զոհեր , զոհողու-
 թիւններ , գիւցազնութիւններ շատ կան մեր
 պատմութեան մէջ , բայց ասոնք տիրական ,
 բարաբերական խրոխտ ձգտումը չունին կար-
 ծես , այլ՝ աւելի ինքնապահպանողական շատ
 զօրաւոր ոգիի մը արտայայտութիւնը :

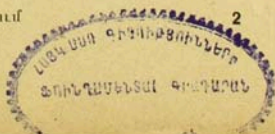
Այս բոլորին հետ մէկտեղ միշտ հետաքրք-
 րական են վկայութիւնները ՚ին ու նոր
 օտար պատմիչներուն , որոնք բան մը ըսած
 են հայոց վերաբերմամբ :

Շահեկան են մանաւանդ ՚իները ,
 Քսենոփոն , Հերոդոտոս , Ստրաբոն և
 նորերէն Մոմզէն , Թէոտոր Բէյնաք , մաս-
 նաւորաբար անգլիացի Հ . Ֆ . Բ . Լինչ ,
 որուն «Արմենիա» անուն պատկերազարդ և
 քարտիսաւոր երկահատոր հսկայ գործը չք-
 նազ յիշատակարան մըն է հոյ կեանքին
 համար : Մոմզէն մանաւորաբար կը զբաղի
 Տիգրանով և՛ կը դատաստիեւէ գայն՝ արեւ-
 մբտեան քաղաքակրթութեան դէմ մար-

ալնչոզ իր սգիին համար, զեղեցիորէն նրկարագրելով միենոյն ստեն Հայաստանն սպետութեան վառքը: Քսենոփոն (Ք. Ա. 435-355) Սոկրատի աշակերաներէն է և զօրավար որ իր «Անարագիտ» («Արչաւանք») անուն գործին Գ. մասին մէջ զլիսաւերապէս կրնկարագրէ հայերը՝ պարսկաստանի արչաւանքէն դարձած ստեն Հայկական նահանգները հանդիպած ըլլալով: Քսենոփոնի արւած անգեկութիւնները, թէև քանակով քիչ, բայց որակով շատ թանկագին են, վասնզի Սորենացիին պակտան է որ իրմով կրցանայ: Արժէքաւոր են նոյնպէս Հայոց առեւտուրին, վաճառականութեան և առհասարակ արեւելքի քաղաքակրթութեան մասին տուած անգեկութիւնները յոյն նշանաւոր պատմիչներէն մէկին, Հերոտատի (484-420): Թէոտոր Ռէյնաք մասնաւորապէս ծանրացած է Մեծն Տրդրանի և Միհրդատի գործերուն վրայ և ամեն գինով ջանացած է պզտիկցնել Տրդրանը, զայն ներկայացնելով բանապետական ստոր տխար մը, և անարգել հայ ժողովուրդը, հակակրկի տարր մը ճանցնելով զայն: Անշուշտ ասոնցմով չըմննար շարքը օտար դէմքերուն, որոնք հետաքրքրուած ըլլան հայկ-

յու կեանքով, պատմութեամբ ու քաղաքակրթութեամբ: Այնու ամենայնիւ քննութեան աւարկայ գարձնելով հայ և օտար պատմաբանները, որոնք հայ կեանքին հետեւած են, և ուսումնասիրելով Քաղաքակրթութեան Պատմութիւնը, մենք շատ զիւրաւ պիտի որոշենք Հայուն կատարած գերը Քաղաքակրթութեան Պատմութեան թատերարեմին վրայ: Հին պատմութիւնը մանաւանդ մեծ տաղձ շատր այս մասին, բայց Քրիստոսնէութենէն վերջ աղբիւրները կը բազմապատկուին:

Օտարազգի հին հայապատում պատմիչերուն գլուխը կը կենայ անշուշտ Մարիբաա կաթինա, որ գլխաւորազոյն աղբիւրն ու հերոսն է Խորենացիի գործին: Ամենէն աւելի անոր նինուէն բերած պատմութիւնն է որ մեր պատմահօր հիմը կազմած է, և հետեւաբար ալ Խորենացիին հետ ընտկանօրէն պէտք է քննապատուէր Մարիբաան ալ, իբրև շինծու ենթադրական անձնաւորութիւն մը, յօրինուած Խորենացիին կողմէ՝ իր պատմական գործին արժէքը բարձրացնելու համար: Յոյն, Հռովմէացի, Արար և Ասորի պատմիչներ ալ գանուած են, որոնք Հայոց պատմութեան վերաբեր-

եալ ինչ ինչ ակնարկութիւններ բրած են :
 Քրիստոսն էութենէն վերջ Հայոց Պատմութիւնը կ'ունենայ բնիկ պատմիչներ , որոնք բաւական ճշգրիտ անդեկութիւններ կուտան : Ասոնց ամենազգեսաւորներն են Եղիշէ , Ղազար Փարպեցի , Կորիւն , Յովհան Մամիկանեան , Ղեւոնդ Երէց , Շապուհ Բագրատունի , Թովմա Արծրունի , Արիստակէս Լաստիվերացի , Սամուէլ Երէց , Վարդան վարդապետ , Հեթում պատմիչ , Առաքել Դավրիժեցի և այլն : Ազգային պատմիչներու ցանկը հակայով մը կըսկսի կարեկլի էրսել , — Խորենացիով , — և հակայով մըն ալ կը վերջանայ , վերջին երկու դարերու երկրորդական դէմքերը հաշիւի չառնելով : Հ . Միքայէլ Չամչեանն է այդ նորագոյն հայ Խորենացին , Վենետիկի Մխիթարեաններէն հոյակապ դէմք մը , որ եռահատոր երկարաշունչ գործի մը մէջ խտացուցած է մինչև իր ժամանակի պատմիչներուն տրւած անդեկութիւնները : Քննական պատմութիւնն իր ըսելիքներն ունի անոր համար , որովհետև զիտական և քննական ոգիէ զուրկ է Չամչեան , և , ինչ որ ամենէն դատապարտելին է , կաթովիկ և միակողմանի հայեացքով գրած է իր գործը , սակայն

և այնպէս միակ աշխատութիւնն է, որ դարերու պատմութիւններն ու պատմիչներն իր մէջ կ'ամփոփէ: Այս առթիւ Ալիշանը մոռնալ ոճիր էր: Քննական պատմութեան առաջին փորձն ըրած է մեր մէջ Ա. Մ. Գարագաշեանը, որուն քառահատոր Քննական Պատմութիւնը եթէ գիտութեան խղճամիտ ներկայացացուցիչը չէ, գէթ գրահասակի անդրանիկ փորձ մ'է:

Օտար պատմիչներու մասին խօսուած ժամանակ կ'արժէ յիշել թէ՛ շնորհիւ Լեզուաբանութեան և Հայագիտութեան, վերջին դարերու մէջ այլ և այլ գիտուններ ևս նետաքրքրուած են հայերու անցեալով ու ներկայով: Մեր նախնեաց Մատենադրութեան մէկ մասին օտար լեզուներու թարգմանուիլը նոյն բանը կ'ապացուցանէ արդէն: Այսպէս, Վիքթոր Լանկլուա, Էտուարտ Տիւլորիէ, Սէն-Մարգէն, Բէտէրմէն, Յրէտ, Միւլլէր, Ն. Մառ, Բրոֆ. Հիւսլման, Բրոֆ. Մէյնէ և այլն թանկագին ծառայութիւններ մատուցած են Հայ Պատմութեան՝ մէկ կողմէ լեզուն ուսումնասիրելով և միւս կողմէ Հայ Պատմութիւնը ճանչցնելով Եւրոպայի:

Հին բեւեռագիրներն ալ իրենց շահեկա-

նութիւնն ունին Հայոց Պատմութեան սե-
 սակէտով : Գիտութեան վերջին խօսքն այն
 է որ ասոնք կը բաղկանան 400ի չափ տա-
 ուերէ : Հայաստանի մէջ Ոսկեդարէն առաջ
 բեւեռագիրքեր կային՝ ասուրերէն , հին
 պարսկերէն , շօշերէն , բարելոներէն և այլն :
 Սակայն ասոնց մէկ մասն անընթեանլի մը-
 նաց : Աքամեմեան թագաւորներու կողմէ
 գրուածները , ինչպէս նաև ուրիշներ Հայոց
 մասին ակնարկութիւններ ըրած են՝ խօսե-
 լով մեր նախնական Հայրենիքին , Ռւրար-
 տուին կամ Ռւրաշտուին նկատմամբ :

III

Արեւելիի ֆաղափակրքութիւնը. — Հայուն Պասմութիւնը եւ Արեւելեան Խնդիրը. — Հայերու Նոր Հայրենիքը. — Հայկական միջավայր եւ աշխարհագրական դիրք. — Հնդկերուական ցեղ մը, որ ստիականութեան զինուոր կ'ըլլայ. — Պասմական ապացոյցներ. — Արեւելականութեան ներկայացուցիչներ. — Արեւմտեան ֆաղափակրքութիւնը եւ իր արժանատիքները:

Քաղաքակրթութեան Պատմութիւնը եկած հաստատած է թէ Միջերկրական ու կարմիր ծովերու ափերը առաջին հանդիսատեսները եղած են մարդկային քաղաքակրթական գործին եւ թէ Ասիոյ ցամաքն է որ միշտ առաջընթացն եղած է պատմութեան ու կրօնական գործունէութեան մէջ: Ամենահին ժամանակներու մէջ երբ արդի Եւրոպական Քաղաքակրթութիւնը չկար, և ներկայիս մէջ իրենց մշակութական (culture) առաջընթացութիւնովը պարծենցող Եւրոպացիները բարբարոսութեան մէջ կ'ապրէին, առջին Ափրիկէի հիւսիսային արեւելեան կողմը Նուիրական Նեղոսի պատուական ե-

զերքներուն վրայ հիմնուած Եգիպտոսկան կայսրութիւնը՝ ծագկեալ քաղաքակրթութիւն մը կը ներկայացնէր : Այլ և այլ գիտութիւններ բաւական առաջ գնացած էին այդ երջանիկ երկրին մէջ : Նոյն իսկ պատմութեան մէջ առաջին անգամ յիշատակուող կիներ, Եգիպտացի ուսուցչուհի-գիտուն մլն էր, Հիւսրաթիա կոչուած : Այնուհետև հետզհետէ զօրացող ու տիրապետութիւններ ստեղծող պետութիւնները և դան նոյնպէս արեւելեան կամ ասիական ինքնակալութիւններ, ինչպէս Ասորեստան, Բաբելաստան, Մարաստան ու Պարսկաստան : Աշխարհիս վրայ տարածուած կրօններու հիմնադիրներն ալ ասիացի են, Յիսուս Նազովրեցին, Մուհամմէտը, Սաքիա-Մունին և Կոմբիւկիտը : Քաղաքակրթութիւնը ուրեմն, Ասիայէն անցած է Եւրոպա, նախ Յունաստան, ապա Հռոմ և ապա Եւրոպայի զանազան կողմերը :

Միևնոյն արմատէն ու ծագումէն սերած այս Քաղաքակրթութիւնը սակայն՝ տարբեր տարբեր յատկանիշներով հանդէս եկաւ, այնպէս որ Ասիա ու Եւրոպա, կամ ուրիշ բառերով Արևելք և Արևմուտք իրենց Քաղաքակրթութիւններու ուրոյն հանգամանք-

ներով հակամարտ հոսանքներ դարձան և
 բնդդիմադրական ահեղ ոյժեր ստեղծեցին :
 Պայքարը , որ սկսու այս երկու հոսանքնե-
 րուն կամ ձգտումներուն մէջ , անշուշտ
 չունէր այն խնասար , զոր ունեցաւ ասրա-
 իրերու և դէպքերու բնական հետեւանքով :
 Պետական ազդեցութեան և պարզ տիրա-
 պետութեան խնդիր էր նախ ատիկա , բայց
 վերջը հետզհետէ դարձաւ սկզբունքի , Քա-
 ղաքակրթութեան և ձգտումներու խնդիր ,
 այնպէս որ Արեւելքի և Արեւմուտքի այս կը-
 սիւր արիւնտտ ու կարմիր սոսկալի բաղ-
 խումներ առաջացուց :

Արեւելեան ինդիւրն էր աճա որ սկսած
 էր : Եւ շատ բնական էր որ առաջին բաղ-
 խումը պիտի սկսէր հան , ուր այս երկու
 հոսանքները կը մտաննային իրարու : Այդ
 խակ պատճառով Փոքր Ասիան դարձաւ ա-
 ռաջին մարտավայրը Արեւելքի ու Արեւմուտ-
 քի կարմիր բնդհարումներուն : Փոքր Ասի-
 ա . ո՛չ միայն առաջին ազմադաշտն ըլլա-
 լու սահմանուած էր , այլ և իր աշխարհա-
 գրական դիրքով , շատ բնականօրէն վե-
 րածուեցաւ Արեւելեան և Արեւմտեան քա-
 ղաքակրթութիւններու հակայական բաղ-
 խումի աւանդական գլխաւոր թատերավայ-

րին : Թղթատելով և ուսումնասիրելով Պատմութիւնը՝ նոյն ճշմարտութիւնը զիւրին պիտի ըլլայ հաստատել , որովհետեւ Արեւելք և Արեւմուտք որո՛ւ միջոցաւ այ որ ներկայանան , Յոյներու թէ Հռովմէացիներու , Ասորեստանցիներու , Պարսիկներու թէ Հայերու , իրրե ժամադրաւայր կամ անցք՝ Փոքր Ասիոյ հողը շահագործած են : Եւ խկապէս՝ այս ցամաքին աշխարհագրական զիրքը զինքը տեղաւորած ըլլալով Եւրոպայի ու Ասիոյ ճամբուն վրայ , Փոքր Ասիա չէր կրնար զերծ մնալ այն արհաւիրքներէն , որոնք առաջ եկան Արեւելքի ու Արեւմուտքի նախ տիրապետութեան , ազդեցութեան պայքարէն և ապա քաղաքակրթութեան ու ձգտումներու հակադրութենէն :

Երբ կրսկսէր Արեւելեան կնդիրը , հայերը , արեւմուտքէն , ըստ ոմանց Փոխզիւայէն , մեկնած ըլլալով , խաղաղ գործունէութեամբ և խոհեմ առաջխաղաղութեամբ տակաւ տէր կը դառնային նախահայաստանի , անաղմուկ կերպով : Այս լուս տիրապետութիւնը գուցէ ամենչմար չանցնէր՝ եթէ տիրական հզօր ձգտումի մը բացակայութիւնը և հովուական անմեղ յատկու-

թիւններ ունեցող ուշիմ ժողովուրդի մը այս յուշիկ գնացքը աստիճանական թափով մը տեղի չունենար: Հայերու նոր Հայրենիքին, Հայաստանի կը վերածուէր Ուրարտու այս կերպով, և պատմական զարգացման ճամբով Հայ Բնութիւնը, թէև նեփուստ ողական, Փոքր Ասիոյ ցամաքին վրայ կը ցցուէր: Գիտութիւնը Հայոց ծագման մասին իր վերջին խօսքը տակաւին բաժնորջակով հանդերձ՝ պատմական տղայոցները Հայոց Փոքր Ասիոյ մէջ ունեցած գոյութիւնը կը հաստատեն: Այս մասին Ս. Գրոց յիշատակութիւններն այ հետաքրքրական են: Հոն կը յիշատակուի Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորին երկու հայրասպան տղոցը Ադրամեկեքին և Սանասարին փախուտը դէպի Արմենիայի լեռները (Ատուածաշունչ, Գ. թագաւորաց, ԺԹ. ԳԼ. 37): Երեմիա մարգարէն Բարելոնի առման մէջ հայերու յիշատակութիւնը կ'ընէ (Երեմիայի մարգարէութիւն, ՄԱ. ԳԼ. 27 համար): Այս յիշատակութիւններէն առաջինը հայ դիւցազնավէպերուն մէջ ալ կ'երևայ (*): Ս. Գրոց այս յիշատակու-

(*) Այդ պարագան կը պատմէ «Սասնայ Մուկ» կոչուած Հայկական վիպասանութիւնը, որ չորս մա-

թիւններէն զատ Ասորական և Ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ որոշ մասեր կան Հայոց վրայ խօսող, ինչպէս զոր օրինակ Գարեհի դէմ Հայոց կրկնուած սպասամբութիւնները և այլն: Յայտնի սպասմարաններ ալ արդէն Հայերը յիշատակած են, ինչպէս Քսենոփոն, Հերոդոտոս և այլն:

Արդ, հայերու այս նոր Հայրենիքն ու միջավայրը աշխարհագրական դիրքով կը գտնուէր անանկ կէտի մը վրայ, որուն Արևելեան Խնդիրին կամ Արևելքի ու Արևմուտքի բազմաման ամենագլխաւոր կեդրոնն ըլլալը խնդիր չվերջներ ալիս: Հայերու աշխարհագրապէս այդ դժբաղդ աշխարհն էր որ քաղաքական այնքան դժբաղդութիւններու ենթարկեց այս ժողովուրդը: Նախասահմանուած էր կարծես որ Հայաստանը հայերու ձեռքով չէննայ ու արևելքէն ու արևմուտքէն հրոսող բանակներու ձեռքերով քանդուի միշտ: Արևելքն ըլլայ թէ Արևմուտքը՝ յարձակողը, Պարսիկն ըլլայ թէ Յոյնը յաղթողը, սու ժողը միշտ Հայն ու Հայաստանն է անպայման: Ինչո՞ւ. —

սեր ունի 1.) Սանասար և Աղբամակէք, 2.) Ասիւծաձեւ ՄՏեր, 3.) Սասունցի Գառիթ և 4.) Պզտիկ ՄՏեր

վասնզի բնական մարտավայրն է Հայաստանը : Աստ՛ր համար է որ աշխարհի բնդհանուր Քաղաքակրթութեան դասին մէջ ամենէն մեծ գոհը Հայերը տուած են , աստ՛ր համար է որ շատ անգամ հայը տանջուած է , հալածուած ու հարստահարուած : Հայուն առաջղիմութեան ձգտումը զինքն ստաննած է՝ շրջապատուած բլլալով հակառակ ձգտումներով տողորուած ցեղերէ : Հայուն աշխարհագրական այս դիրքն է նոյն իսկ իր համբաւուած անմխարանութեան պատճառը : Երբեմն տիրապետական գոյն կ'առնէ Արեւելքի ու Արեւմուտքի այս սպայքարը , լսկազդեցութեան խնդիր , և ահա Հա՛յն է որ կը տուժէ (Պարսկա-Յունական) , երբեմն կրօնական հարց կը դառնայ (Զրադաշտա-Քրիստոնէական) և մնասուողը հայն է , դարեր վերջ Մահմետականութիւն և Քրիստոնէութիւն իրարու կը բաղխին , և սատարողը հայն է միշտ : Ինչո՞ւ . — որովհետեւ այս բոլոր բնդհարումներու ճամբուն վրայ կը գտնուի Հայաստան՝ ճակատագրականօրէն :

Հայերը իրբեւ Հնդեւրոպական աշխոյժ և հետաքրքիր ցեղին պատկանող ժողովուրդ մը , ամեն արեւմտեան յատկութիւններով

օժտուած համայնք մըն էր, որ բաղդին բե-
 րումով՝ փոխանակ Եւրոպայի ցամաքին
 վրայ իր նախնական Հայրենիքին մէջ մնա-
 լու՝ թափառելով և կամաց կամաց առա-
 ջանալով կուգար, կը հաստատուէր Փոքր
 Ասիոյ մէջ, ասիական ցամաքին վրայ, ուր
 Արեւելքը կ'ապրէր՝ իր հսկայական բռնա-
 պետներով, մեծ պետութիւններով և արեւ-
 ելեան բիրտ ու բարբարոս ձգտումներով :
 Հոն, Արեւելքի մէջ, արեւմտեան ոչինչ կար
 արեւմտեան այս ընդունակ ցեղը շրջապա-
 տող : Մինակ ու միս - մինակ, հայը ստիպ-
 ուած էր կողք կողքի ապրիլ Պարսիկին ու
 Արարին, Ասորիին ու Թաթարին հետ : Մի-
 միայն արեւմտեան կողմէն կապուած էր
 Յոյներուն, իսկ հիւսիսը, հարաւը և արեւ-
 ելքը գրաւած էին Ասիոյ և Ասիականու-
 թեան ներկայացուցիչները : Իսկ Յոյնը . . . :
 Քրիստոսէ շատ առաջ մանաւանդ, կրք յու-
 նական ազդեցութիւնը այնչափ մեծ չէր Ա-
 սիոյ մէջ, Հայը բնականօրէն ենթարկուած
 էր ասիացիներու տիրապետութեան և հե-
 տեւարար ալ ազդեցութեան : Մէկ կողմէ
 աշխարհագրական միջավայրի փոփոխու-
 թիւնը և միւս կողմէ Հայերը շրջապատող
 ընկերային և քաղաքական այս պայման-

ները ասիականացուցին զանոնք, որ Եւրոպականութեան հզօր ներկայացուցիչները պիտի դառնային վերջը ցեղային շատ բնական վերադարձով մը՝ դէպ ի իրենց բուն ծագումը :

Ու այսպէս Հայր Փոքր Ասիոյ մէջ դարձաւ Ասիականութեան Զինուոր և կամայ թէ ակամայ պաշտպանը՝ Ասիական Քաղաքակրթութեան :

Հայերը այսպէս իրենց աշխարհագրական դիրքին և միջավայրին հետեւանքով ասիականութեան զինուոր դառնալով, հաւատարմօրէն ալ հետեւեցան իրենց այդ պարագայական կոչումին՝ մինչեւ Քրիստոնէութեան Հայաստան մտնելն ու արեւմտեան Նպաստներու որդեգրումը : Եօթը ութը շար տեւեց այս ժամանակամիջոցը, որուն ընթացքին մէջ Հայ ժողովուրդը իրրեւ ասիականութեան պաշտպան գործեց : Նոյն իսկ Քրիստոնէութեան Հայաստան մտած ատեն ո՛րչափ դժուար էր Քր. Լուսաւորչի գործը, ա՛յն գերազանց պատճառով որ Հայերը ասիականութեան ներկայացուցիչ ժողովուրդ մը՝ արեւելեան մտայնութիւնը մեծ մասամբ որդեգրած, անհանդուրժելի կը գտնէին թէև Ասիայէն, Արեւելքէն ծը-

նած , բայց Արեւմուտքի համբով իրենց և-
 կող այդ նոր Կրօնքն ու անոր վարդապե-
 տութիւնները : Եւ արդարեւ , եթէ Տրդատ
 իր պետական ու զինուորական ոյժը չզոր-
 ծածէր Քրիստոնէութեան բռնի տարածման
 համար , Լուսաւորչի խաղաղ կրօնական
 գործունէութիւնը մեծ արդիւնք մը չէր և-
 բաշխաւորեր : Հայոց Պատմութենէն կա-
 բիլի է հետեւցնել թէ Հայերը ինչ ահեղ
 յետաշրջականութեամբ մըն է որ ջանացին
 սողմին մէջն իսկ խեղդել առաջին փորձը՝
 Քրիստոնէութիւնը Հայաստան մտցնելու
 համար , զոր բրու Միջագետքի ասորի թա-
 զաւորն Արգար իր Քրիստոսի հետ կատա-
 բած աւանդական բանակցութենէն անմի-
 ապէս վերջը , և թէ Արգարի մահուանէն
 վերջ , երբ իր տղաքները Անանէ և Սանա-
 տրուկ պետութիւնը բաժնելով առանձինն
 տիրեցին , սէր մնացին Քրիստոսի հետե-
 ւող հաւատացեալները : Հոս Սանդուխտն էր
 որ կը նահաաակուէր և հոն թաղուս Ա-
 սաքեալը շարաշար կը սպաննուէր : Պրժ-
 բողղարար սրտամական մօտրամասնութիւն-
 ներ չունինք մեր ձեռքին մէջ : Այլապէս
 ս'վ զիտէ թէ որչա՛փ նահաաակներու պի-
 հանդիպէինք : Նոյն իսկ Տրդատի և Լու-

սաւարչի միացած գործունէութեան ժամանակ, երբ Սուրբն զօրութեամբ Խաչը կը սարածուէր Հայաստան, ինչ մեծ ընդդիմութիւններ ցոյց արուեցան ամեն կողմ, մանաւանդ Հայաստանի ա՛յն գաւառներուն մէջ, ուր ամենէն աւելի մոլի նեթանոս հայութիւնը կ'ապրէր: Երկար դարեր Գողթան Երգիչներու գոհար փշուրները իր մէջ աւանդօրէն պահպանող և մինչեւ Մովսէս Խորենացի հասցնող Սիւնեաց գաւառը անշուշտ դիւրութեամբ չալիաի կրնար լքել իր նեթանոսական աւանդութիւնները, դիւրացներգութիւնները, տօներն ու այլ սովորութիւնները: Անա պատմական փաստեր, որոնք կը հաստատեն թէ ո՛րչափ սերտիւ ասխացած էին հայերը:

Նախաքրիստոնէական շրջանի Հայ Պատմութիւնն ալ շահեկան անդեկութիւններ կուտայ մեզ՝ Հայոց ասիականութեան իրր զինուոր ունեցած գործունէութիւնը պատկերացնող: Արեւելքի և Արեւմուտքի պայքարը կրք ստեղծուած էր, հակառակորդ ակոյեանները այս կամ այն ազգութեան արտապետական ոյժին կրթնած՝ մերթ յարձակողական և մերթ պաշտօնողական ջանադրութիւններ լրած էին, որոնց մէջ Հա-

յերը գործօն մասնակցութիւն մը ունենալով
 ապացուցած են թէ չե՛ն համակրիր Արև-
 մուտքին ու անոր քաղաքակրթութեան և
 հաւատարիմ են ասիականութեան : Ասի-
 ականութեան այս ձգտումը աւելի զօրեղ
 թափով մը արտայայտուած է Հայ Կեան-
 քին մէջ , երբ Պարսկաստանի մէջ սկսած
 են տիրապետող դատնալ Պարթևները և
 Հայերն ալ խնամբական կապերով կապուած
 են անոնց հետ : Գարեհի յաշորդը , Գսեր-
 քսես Ա . երբ հակայական բանակ մը պատ-
 րաստած , կազմակերպեց երկրորդ մարտկան
 սպաներազմը և յարձակողական քաղաքա-
 կանութեամբ մը Յունաստան արշաւեց Ա-
 րևմուտքի Քաղաքակրթութիւնը և անոյ
 օրրանը չնջելու համար , Հայերը մրացած
 էին այդ վիթխօրի բանակին և , որպէս Ա-
 սիացի , կը կուռէին հեղինակու գէմ , ինչ-
 պէս կը սրտամէ Հերոզոտոս , նոյն խակ Հա-
 յոյ զգեստներն ու բարքերը նկարագրելով :
 Քրիստոսէ երեք դար առաջ (336 - 326)
 յարձակողական - նուաճողական դերը Արև-
 մուտքի վիճակուած ըլլալով երբ Մեծն Ա-
 դեքսանդր Մակեդոնացին Պարսիկ մեծ վե-
 հապետին , Գարեհի գէմ կը կուռէր , Պատ-
 մութիւնը կ'ըսէ թէ Հայոց Վահէ իշխանն

ալ իր ոյժերը միացուցած էր Արեւելքի ներկայացուցիչ Պարսիկներուն, մինչդեռ Արեւմտեան Քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչն էր Աղեքսանդր : Եւ ի՞նչ աւանդութիւնը մեզ չխտրեր, մեր Հայկազունի իշխաններուն մէջ ունեցած ենք Զարմայր մը, որ Տրովադայի սրտերազմին մէջ դեր ունեցած է՝ օգտուելով Յոյներուն ու Տրովադացիներուն ներքին խռովութենէն : Բայց ամենէն մեծ ապացոյցը, որ Հայերը երբեք առւած են՝ իրենց ասիականութեան պաշապան ըլլալուն համար՝ Մեծն Տիգրանն է (90 . Ք . Ա .) , որ Պոնտոսի իշխանին Մհրդաաին հետ ամրոցջ երկար տարիներ կրուած է Հաւլմայեցիներու դէմ և արգիւելի փորձած անոնց մուտքն ու ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ :

Ահա պատմական իրողութիւններ, որոնք բաւական են ապացուցանելու Արեւելքի ու Արեւմուտքի բնդդիմամարտ հոսանքները և անոնց մէջ Հայոց ունեցած մասնակցութիւնը՝ իբրև Ասիականութեան զինուորներ՝ մինչև Քրիստոնէութեան Հայաստան մասնաւ :

Իսկ թէ Արեւելքի և Արեւմուտքի արտայայտիչներն ու ճշմարիտ ներկայացուցիչները

որոնք կը հանդիսանան այս պայքարին մէջ :
 Այդ շատ պարզ է : Յոյները , Մակեդոնա-
 ցիներն ու ապա Հռովմէացիները իբրև Ա-
 րեւմուտքի և արեւմտականութեան փոյ-
 կաններ՝ Եւրոպայի մէջ , իսկ Ասորեստանը ,
 Բաբելոնացիները , Եգիպտոսը , Պարսկաստա-
 նը և ապա Արարները՝ Արեւելքի մէջ իբրև
 արեւելականութեան փոյկաններ :

IV

Երկու հսկայ ֆաղափակը քրոջ քանակներու բաղխումքը.—
 Հայր՝ անշուած այդ բաղխումքին մէջ.— Պայտարը կը
 րօնական գոյն կ'ստնէ.— Զրադաշտականութիւն եւ
 Քրիստոնէութիւն՝ իմ իմի.— Հայր Եւրոպականու-
 րեան զինուոր կը դառնայ.— Հայոց ներքին երկպա-
 սակութիւնները.— Յոյներու ֆաղափական անմտութիւ-
 նը.— Պարսիկներու ձգտումը՝ հայերը որսալու մա-
 սին.— Հեղինականութիւն.— Ոսկեդարի շարժումը
 եւ անոր արդիւնքը:

Դարեր անցան :

Արեւմուտքի եւ արեւելքի միջեւ սկսուած
 պայքարը դադար չառաւ : Երբեմն դանդաղ
 եւ երբեմն ուժգին՝ վերջապէս ժամանակին
 հետ առաջացաւ, առաջնաարար զօրացաւ
 ու երկու հակառակորդ բանակներ հանեց ի-
 րարու դէմ : Արեւմտեան Քաղաքակրթու-
 թեան բանակը կազմեցին արեւմտեան ձրգ-
 սումներով ստորուած ցեղերն ու երկիր-
 ները, իսկ Արեւելեան Քաղաքակրթութիւնը
 մնաց Ասիոյ մէջ բնակող ազգերուն փայ-
 փայած ձգտումն ու մշակութեան հաջեցո-

զուժիւնը : Փոքր Ասիոյ մէջ ապրող ժողովուրդները պահ մը նկատողութեան չափնելով, ամբողջ ասիական պետութիւններն ու ցեղերը կը կազմէին հակոյտական բանակը Արեւելեան Քաղաքակրթութեան, որուն զսող առաջադան էր Պարսկական պետական-զինուորական կազմը, մինչև որ Էրատրուն վերջին քառորդին արտական արչաւանքը Արեւելեան Քաղաքակրթութեան կամ Ասիականութեան խնամակալութիւնը յափշտակելով յանձնեց նախ Մահմատական արարներուն և սպա մոնկոլ-թաթարական ցեղերուն և Արեւելքի ու Արեւմուտքի Քաղաքակրթութիւններուն պատերազմը փոխադրեց տարբեր գեանի վրայ :

Այս պայքարը անտարակոյս հետզհետէ աւելի հիմնական պայմաններով կը շրջապատուէր՝ քանի՛ քաղաքակրթութիւնը կը տարածուէր ամեն կողմ, ասելութիւնը ժառանգական կը դառնար և արեւելեան ու արեւմտեան ձգտումները աւելի խոր դրոշմ կը կրէին :

Մեզի ծանօթ է արդէն թէ ի՞նչ էր Հայ ժողովուրդին դիրքը՝ երկու քաղաքակրթութիւններու այս բաղխումին մէջ : Աշխարհագրութիւնը անոր ճակատագիրը վրձ-

ուր էր՝ գնելով զինքը այնպիսի կէտի մը
 վրայ, որ իրեն ո՛չ մէկ հնարաւորութիւն
 կ'ընձևուէր չէզոք մնալու և ինքնապահ-
 սան ուղղութեան մը հետեւելու: Հայր
 պէտք էր ըլլար՝ կամ ներգործական և կամ
 կրաւորական: Պատմական այս ուղիին
 մէջ Հայ կեանքին աատանումները բացա-
 յայտ են, բայց ընդհանրապէս կրաւորա-
 կան եղած է անոր զիրքը մինչև Քրիստո-
 նէա-Հայկական մեծ և անդրանիկ խաչա-
 կրութիւնը՝ Շաւարշանի ճակատամարտը:
 Հայ պատմութեան մէջ հազիւ երբեմն կը
 նշմարուին կարկառուն բարձունքներ, ո-
 թոնք ներգործական հայութիւն մը կամ
 հայկական պետական-կազմ մը կը ներկա-
 յայնեն, տարտամօրէն, անկից անդին հե-
 տեւողականութի՛ւնն է հայուն ընդհանուր
 քաղաքականութեան մէջ արող գիծը:
 Մենք հայկական հետեւողական քաղաքա-
 կանութիւնը դատապարտելու իրաւունքը
 չենք տար ինքզինքնուս, բայց սա միայն
 կ'ուզենք ըսել թէ Հայկական Պատմութիւ-
 նով հետաքրքրուող ժամանակակից պատ-
 մագէտներ կան, որոնք նոյն ինքն այդ զը-
 րութեան մէջ կը գանեն երկար դարերու
 հալածանքներու, քաղաքական փոթորիկնե-

րու , աւերնէրու ու կոտորածներու քոլոր
 արձաւիրքներու , փրփրակուտակ կոճակնե-
 րու սպառնական շունչին տակ Հայ ժողո-
 վուրդին իր նահատակ-դոյութիւնը պահ-
 պանելու յաջողելուն գաղանխքն ու դիւցազ-
 նութիւնը :

Պարսից զահուն և դրացի արեւելեան եր-
 կիրներու հետ Հայոյ ունեցած վաճառա-
 կանական , դիւանադիտական , պետական
 և այլ յարաբերութիւնները աւելի մօտիկ
 պահած էին զանոնք Արեւելեան Քաղաքա-
 կրթութեան , շրջապատուած լլկալով արեւ-
 ձգտումներուն ներկայացուցիչներէն : Եւ
 միջավայրը՝ դարերու ընթացքին մէջ , ա-
 րեւմուտքէն եկող այս ժողովուրդը համա-
 կերպեցուցած իր ճակատագրին՝ կամաց կա-
 մաց արեւելքի գլխուոր դարձուցած էր :

Սակայն Հայ ժողովուրդին ճակատագիրը
 տարբեր ուղղութիւն պէտք է որ աննէր :
 Անիկա արեւմտականութեան գլխուոր պէտք
 էր որ ըլլար : Իր ծագումը , իր ընդունա-
 կութիւնները , խառնուածքը , ձգտումները
 և ամեն ինչ արեւմտեան էին : Իրերու ըն-
 թացքը տկարացուցած էր այս քոլորը և
 արեւելականութեան ոգին տեղաւորած իր
 մէջ : Յեղաշրջութիւն մը բաւական էր ա-

մին ինչ փոխելու : Արեւելականութեան մոխիրին տակ արեւմտականութեան կայծերը կային , որոնք պիտի կածկատէին և շողային անմիջապէս՝ եթէ գտնուէր այդ մոխիրը խառնող ձեռք մը : Հայր՝ սրչափ ալ համակերպած ըլլար իր ճակատագրին , կրկին անոր խառնուածքին մէջ անանկ տարրեր կային , որոնք արեւելեան բրտութիւններու ընդունակ չէին կրնար դարձնել զինքը :

Այդ ձեռքը Քրիստոնէական կրօնն եղաւ :

Ահա պայքարին ուղղութիւնը կը սկսէր փոխուիլ այլ եւս հեռո՛հեռո՛ք : Արեւելքի և արեւմուտքի քաղաքակրթութիւններու կրօնիւր տիրապետական միտումներէ առաջնորդուած էր նախ , ազդեցութեան նախանձախնդրութենէ , ապա դարձած էր քաղաքակրթութեան , մտայնութեան և ձգտումներու հակադրութիւն , ու ատենցմէ վերջ կը բարեխառնուէր աւելի զօրաւոր և բնութչական ամփոփումով մը , որ զլիաւոր առանցքն ըլլալու սահմանուած էր : Պայքարը կրօնական գոյն կ'աւնէր : Ասիոյ ծոցէն , Պաղեստինի խորերէն ծնած Քրիստոնէութեան վարդապետը , Յիսուս , հալածուած նոյն ինքն ասիացիներէն , — Հրէաներէն , — իր առաքեալներուն ու աշակերտներուն մի-

ջոցաւ իր վարդապետութիւնները կը սրբա-
 ուէր ու կը քարոզէր հեռաւոր երկիրներու
 մէջ, Եւրոպական աստղերու տակ: Արեւ-
 մտականութեան ներկայացուցիչ ազգերու
 կրօնն ըլլալու կոչուած էր Քրիստոնէու-
 թիւնը, որ չես գիտեր ինչ սարօրինակու-
 թեամբ Պաղեստինը իրեն խանձարուր ու-
 նեցած էր, թերեւս հաստատելու համար
 այն ճշմարտութիւնը թէ «Մարգարէ ի դա-
 ւասի իւրում պատիւ ոչ ունի»:

Քրիստոնէութեան երեւումը խառնած էր
 մոխիրը և Հայոց մէջ արեւմտականութեան
 ոգին արթնցուցած էր շատ մեղմիկ: Ասի-
 ական ձգտումներ թմրեցուցած էին հայ ժո-
 զովուրդը և անտարրեր ու նոյն իսկ թրչ-
 նամի դարձուցած՝ Եւրոպային ու արեւ-
 մտականութեան: Նոյն համեմատութեամբ
 ալ անշուշտ շատ դժուար պիտի ըլլար ա-
 նոր դարթնումը:

Եւ այդպէս ալ եղաւ:

Հակառակ այն ճշմարտութեան որ հայե-
 րը քրիստոնէութիւնն ընդունող առաջնա-
 դոյն ժողովուրդներէն մին եղած են, շատ
 ուշ ընդգրկած են զայն համայնական ընդ-
 հանուր ընդունելութիւնով: Անհասաներ և
 ընտանիքներ քրիստոնէական կրօնն ընդու-

նած են, բայց ամբողջ ժողովուրդը ո՛չ մի-
այն վարանած է զայն ընդունելու, այլ և՛
իր բոլոր ոյժովը թշնամի դարձած ու կրո-
ուած է անոր դէմ: Քրիստոնէութիւնը Հա-
յաստան մտցնելու առաջին փորձը տեղի ու-
նեցած է Արգար ասորի թագաւորին օրով,
կրթ թագէտս առաքեալ հոն եկած էր պը-
րօսագանձ ընելու իր վարդապետին ճշմար-
տութիւնները: Սա բաւական յաջողութիւն-
ներ ձեռք բերած էր և կրնար աւելի ևս
հաւատացեալներ պատրաստել, եթէ հեթա-
նոսական յետաշրջութիւնը (reaction) յաղ-
թական հարուած մը չտար Հոյոց քրիստո-
նէական ձգտումներուն:

Եւ սակայն պէ՛տք էր որ Քրիստոնէու-
թիւնը յաղթանակէր, ի՛նչ արգելքներ ալ
կլէին, որովհետեւ պէ՛տք էր որ հայը ա-
րեւմտականութեան գինուոր դառնար:

Արգարի օրերէն մինչեւ Լուսաւորչի օրե-
րը մօտաւորապէս երեք հարիւր տարի ան-
ցած էր: Արեւմտեան Հայաստանը երկար
ատեն Յունաստանի և Հռովմայեացւոց ձեռ-
քը մնացած ըլլալով, տեղւոյն հայ ազգա-
բնակչութիւնը ամեն կերպով պատրաստը-
ւած էր Քրիստոնէութիւն ընդունելու և
վերջապէս Յոյն, քաղաքակրթութեան հե-

տեւելու : Աշխատութիւն մը այդ ուղղու-
թեամբ՝ միշտ արդիւնաբեր կրնար ըլլալ :
Սակայն կային անդին մեծամեծ խոչընդոտ-
ներ , զորս հարթել շատ ալ դիւրին չէր՝ ո՛չ
Լուսաւորչի և ո՛չ ալ Արեւմտականութեան
որեւէ առաքեալի համար :

Արեւելեան Հայաստանի դարեւոր դրաց-
նութիւնը Պարսիկներուն հետ , անոնց և ի-
րենց մէջ զոյւթիւն ունեցող մտայնական
հաւատարակչութիւնն ու ներդաշնակու-
թիւնը , ինչպէս և քաղաքական ու պի-
տական յարաբերական կոպերը որոշ հո-
տանք մը ստեղծած էին դ՛ուրի պարսկական
քաղաքականութիւն : Քաղաքական այդ
հոտանքին մէջ կը համըռուէին նշանաւոր
նախարարութիւններ , ինչպէս Սիւնիք և
Արծրունիք գլխաւորաբար , որոնք Պարս-
կաստանի սահմանին վրայ գանուելով՝ ան-
տարակոյս ջատագովը պիտի գաննային պար-
սիկները սիրաշահելու և այս կամ այն կեր-
պով գանոնք գոհացնելու ուղղութեան :
Իսկ Պարսիկին համար ո՛չ մէկ ատեն հեշտ
կրնար ըլլալ հայոց Քրիստոնէութիւն՝ ընդու-
նիլը՝ իր քաղաքական շահերուն տեսակէ-
տով : Կային ոչ-արհամարհելի դիւանագէտ
մեծ գէմքեր ալ , որոնք ո՛չ միայն տեսա-

կանին մէջ պաշտպան ու հաւատարիմ ա-
խոյեանը դարձան Պարսիկ քաղաքականու-
թեան, այլ և ապա՝ դործով իսկ ասպարէզ
եկան, յանուն իրենց ըմբռնումներու և յա-
նուն քիչ մ'ալ փառասիրութեան . . . : Ա-
պաքէն ինչ էր Պատակի ձգտումն ու
քաղաքական դաւանանքը : Ո՞չ ապաքէն
ան խորապէս համոզուած էր թէ հայ ժո-
ղովուրդին բռնկիք միակ ուղղութիւնը
պարսկական քաղաքականութեան ընդգր-
կումն ու հետեւողականութիւնն է :

Արդ, պէտք է ընդունինք որ քաղաքա-
կան երկու որոշ հասանքներ գոյութիւն ու-
նէին Հայաստանի մէջ այն ատեն, երբ Քր-
բխատնէութիւնը կուգար մուտ գործել :
Մին Արեւմտա-Յունական, իսկ միւսը՝ Ա-
րեւելա-Պարսկական : Աշխարհաղլութիւնն
էր որ իր գերը կը կատարէր հոս ալ : Ա-
րեւելեան Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը
ընդհանրապէս և անոր ղեկավարները մաս-
նաւորապէս հետամուտ էին պարսկական
քաղաքականութեան և հետեւաբար ալ Ա-
րեւելեան Քաղաքակրթութեան, իսկ Արե-
ւմտեան Հայաստանի ազգաբնակչութիւնն ու
իր առաջնորդողները պաշտպանն էին Յու-
նական Քաղաքականութեան և հետեւաբար

ալ Արևմտեան Քաղաքակրթութեան :

Հայեցակէաներու նոյնութիւն ստաջ բերելը ինքնին շատ գժուար էր անշուշտ, քաղաքականութեան տեսակէտով, մինչդեռ կը մնար տակաւին կրօնական խնդիրը :

Մինչեւ հոս երկու Քաղաքակրթութիւնները այսպէս թէ անպէս բնոյզիմայիր ոյժեր էին. Նիմա այդ մտքանշուղ հոսանքը կուգար զօրացնել կրօնական տարրերութիւն մը, որ ժամանակի բնթաղքին տեսակ մը սեփականութիւն դարձած էր այլևս երկու կողմերուն համար ալ : Քրիստոնէութիւն և Չրադաշտականութիւն, (*) արևմտեան և արևելեան կրօններ կը ներկայանային Նիմա, ու պայքարը բնականօրէն կ'աննէր՝ կրօնական գոյն և միևնոյն տակն ալ՝ աւելի սուր կերպարանք : Այս է պատճառը որ Հայաստանի Դ. և Ե. Դարերու բազմաքաղաքական և

(*) Չրադաշտականութիւնը Մոզերու Օրէնքն էր, Պարսից կրօնը, որուն մեկնիչներն ու պահպանիչներն էին քուրմերը՝ մոզ անունով : Հիմնադիրն է Չրադաշտ, որ հաւանարար Չ. կամ Է. Դարու (Ք. Ա.) մարդ է : Հին արիական կրօնը բարեփոխեց Չրադաշտ և անոր մասնաւոր սահմաններուն մէջ գրաւ իր Չևևս-Աևևսս կրօնական գիրքով : Չրադաշտականութեան մէջ եր-

այդային անցքերը կրօնական գոյն ունին սուսնց բացառութեան : Այս է պատճառը որ այդ անցքերուն մէջ հայեր չեն վարանած իրարու դէմ նոյն խակ դէնք վերցնելու և ճակատելու . . . պատմութեան մէջ հայկական մեծագոյն անմիտարանութեան օրինակը տարու համար : Քննական պատմութիւնն ու գիտութիւնը ցեղային այդ անմիտարան ոգին կը վերադրին բացատրուած այս պարագաներուն , պայմաններուն ու բմբունումներուն : Այսպէ՛ս կը մեկնեն նաև Ե . Դարու Հայկական խաչակրութեան միջոցին Վասակի թանձ քաղաքակտանութիւնը , Արծրունեաց

կուտիւն (dualit) կ'ընդունուի , այսինքն բարիի և չարի , լոյսի և խաւարի արարչութիւն , Բարիին արարիչն է Ահուրա Մազդանն (Արամազդ , Որմիզդ) , որ կը նշանակէ Տէր Ամենիմաս , խակ չարինը՝ Այնրո-Մայիմուր (Ահրիման , Արհրմն) , որ կը նշանակէ շարակամ Աստեմէ իւրաքանչիւրը իր ձեռքին տակ ունէր բազմաթիւ ոգիներ՝ իր կամքին սպասուորոգ , լոյս և խաւար , բարի ու չար միշտ կը կուտին իրարու հետ , բայց յազմութիւնը լոյսին ու Բարիինն է : Ժամանակի ընթացքին մէջ մոգերը շատ բաներ ըստ ըմաց մեկնեցին և Զրադաշտական կրօնը իր նախնական պարզութենէն հեռացուցին : Մոգերը կը ներկայացնէին կազմակերպուած նուիրապետութիւն և բազմաթիւ էին : Մոգերու ընդհանուր գլուխը կը կոչուէր Մովսէսական կամ Մովսէս :

և Սրենեայնախարարութիւններու հետեւած
բացասական, Մամիկոնեաններու՝ դրական
և Բագրատունիներու չէզոք ուղղութիւնը:

Ուստի Լուսաւորիչ, իբրև Արեւմտակա-
նութեան ներկայացուցիչ-դործիչը, որպէսզի
յաջողէր, պէտք է հետեւէր արմատական քա-
ղաքականութեան, իրեն զօրավիզ ունենա-
լով Տրդատի թագաւորական բոլոր հեղինա-
կութիւնը, անոր պետա՛շան-դինութեան
ոյժն ու զօրութիւնը:

Եւ ահա հարածանքը կը սկսէր՝ հեթանոս-
ներու դէմ, բնականաբար մա՛նաւանդ Ա-
րեւելեան Հայաստանի մէջ, ուր հակահոսանք
կար: Արեւելականութեան պաշտպան կու-
սակցութիւնը բոյ՛ս դրած էր և սրատրաստ
խոհողոտաներ ստեղծելու: Մրիստանէութեան
դէմ: Ատիէց զատ արմատացած, գարերու
լնթացքին մէջ ժողովուրդին սրբութիւնը
դարձած «հեթանոսական կրօնը» ի հարկէ
կարելի չէր գիւրութեամբ խլել և անոր տեղ
մտցնել Նոր կրօնք մը: Ըմբռնելու համար
թէ ի՛նչ կորովի կեցպով դործել ուղեց Լու-
սաւորիչ, կ'արժէ գիմել Գ. Գարու սրա-
միջ Ազաթանգեղոսին մասնաւորապէս և ու-
րիշներու ալ բնո՛հանրապէս, որոնք տարօ-
րինակ եռանդով մեզ կը սրտամեն թէ Գրի-

գորև իր երանկի յաջորդները ի՛նչպէս « Հա-
յաստանի ամեն մէկ անկիւնը պտտելով՝ մեհ-
եանները կը կործանէին, քուրմերը կը հա-
լածէին, մեհնական զարդերը կը փճա-
ցնէին, հեթանոսական սպասները, քանդակ-
ներն ու գրուածները կ'ոչնչացնէին » և այլն :

Վերջապէս Քրիստոնէութիւնը կը յաղթա-
նակէ : Ատիկա սակայն չէր նշանակեր բո-
լորովին բնաջնջումը այն ձգտումներուն ու
հոսանքներուն, որոնք արդէն իսկ գոյութիւն
առած էին Հայաստանի մէջ : Անոնք դիւ-
րութիւնով չէին կրնար սպաննուիլ : Բոլոր
հայութիւնը Քրիստոնէութիւնը ընդունած
էր, այո՛, բայց ո՛չ թէ Արեւմտեան Քաղա-
քակրթութիւնը, որուն կը վերաբերէր այդ
Նոր կրօնը : Արեւելեան Քաղաքակրթութեան
պաշտպանները տակաւին կը պահպանէին
իրենց համակրութիւնը՝ Արեւելքին հան-
դէպ, քաղաքական, ընկերային և այլ պատ-
ճառներով, որոնք անբանաւոր ալ չէին
ինքնին :

Համակրանքի, ձգտումներու և դիւանագի-
տական հայեցողութիւններու այս տարբե-
րութիւնները անտարակոյս ներքին անհա-
մաձայնութիւններ պիտի առաջացնէին. —
ինչ որ ըրին արդէն : Պարսիկները, իրենց

քաղաքականութիւնն հետապնդող հասանքը
 ուժովցնելու համար որուէ ջանք չէին խը-
 նայեր, որով աւելի և աւելի կրնային ա-
 պահով բլբալ իրենց շահերուն պաշտպանու-
 թեան, և հետամուտ էին միշտ զիտակ մը-
 նալու Արեւմուտքի և մասնաւորաբար Յոյ-
 ներու արամադրութիւններուն, որպէս զի
 յարմարագոյն ժամանակին կրօնական ար-
 շաւանքով մը ջնջէին Լուսաւորչի գործու-
 նէութեան հետքերն իսկ: Յոյները քա-
 ղաքական անմատթիւն ցոյց տուին սա-
 կայն, չկրնալով օգտուիլ Հայցոց արամա-
 դրութիւններէն և անոնց Արեւմուտքի հան-
 դէպ ցոյց տուած համակրութիւնէն: Յու-
 նա-Պարսկական բոլորբաղխումնեւուն մէջ
 հայերը կոչուած էին շատ մեծ դեր մը կա-
 տարելու, այնպէս որ Յոյներու համար ամե-
 նէն խելացի գործելակերպը պիտի բլբար շա-
 բունակ զօրացնել Յունական քաղաքակր-
 թութիւնը և Արեւմուտքի համակիր կու-
 սակցութիւնը, որպէս զի Հայաստանը դառ-
 նար լուրջ պատուար մը պարսկական ար-
 շաւանքներուն կամ արապիտական քմա-
 հաճոյքներուն դէմ: Այդ պատմական մի-
 կենոյն սխալները միշտ ունեցած են Յոյնե-
 րը՝ Հայերու վերաբերմամբ, և ա՛յնչափ ա-

սաջ տարած են անփութութիւնը որ Ե. Գա-
 րու մէջ, երբ Քրիստոնէութեան սնունտով
 Հայ ժողովուրդը յուսահատական պայքար
 կը մղէր Յողկերտի բանակին և մոզերու
 դէմ, Յոյներ դաւածանութիւնն ունեցած
 են անտարբեր հանդիսատեսներ լլուրու :
 Յոյներու միակ հետապնդութիւնը եղած է
 կրօնական գերակշռութիւն պահել Հայերու
 վրայ և քաղաքակրօնապէս զոհողութիւն-
 ներէ հետեւ փախչիլ, աւանց նկատելութէ
 Հայաստանը իրենց համար կրնար լլուր շատ
 զորուար նեցուկ մը՝ իրենց քաղաքակրթու-
 թեան կամ ազդեցութեան տարածմանը հա-
 մար՝ Ասիոյ մէջ : Այս ճշմարտութիւնը հաս-
 կցան հայերը և տապեատական ողբով մը, որ
 պատուարեր է մեզ համար, շուտ առկն
 կրօնապէս Յոյներու ազդեցութենէն՝ Քաղ-
 կեդանի ժողովին առթիւ և այնուհետեւ
 մինակ, միամինակ, — ինչպէս յաճախ, —
 ստորին Քրիստոնէութեան լուծը՝ Փոքր Ասիոյ
 մէջ պաշտպանելու համար Արեւմուտքի կը-
 րօնն ու քաղաքակրթութիւնը :

Բայց մինչև այդ՝ արեւմտակրօնութեան
 կամ տարբեր բառերով հեղինականութեան
 հոսանքը արդէն գիտակից գործունէութիւն
 մը ունեցած էր Հայաստանի մէջ : Գր. Լու-

սուսրիչին յաջորդող մեր բոլոր հայրասպեա-
 ները հեղինականութեան պաշտպաններ էին
 մեծ մասով : Հեագհեաէ Մեծն Ներսէս ,
 Սահակ Պարթև եւ այլն կրթական զէկր
 ձեռք առնել ուղեցին և դպրոցներու ու
 ուսումնարաններու մէջ աշխատեցան պատ-
 րասակ սերունդ մը , որ բոլորովին ազա-
 տած լլսու հայ-հեթանոսական հին կրօնին
 ազդեցութիւնէն և Քրիստոնէութեան ջա-
 հակիրք գտնար : Հեղինականութեան ներ-
 նայացուցիչներու հետեւած ուղղութիւնը
 շատ արդիւնաբեր էր անշուշտ : Յ . Գարու-
 սիկոբը Հայ գիրերու գիւար սճա կուգար
 աւելի՛ ևս հիմնաւորել Քրիստոնէական կր-
 օնն ու հայ-ազգային պատմական-անհա-
 տակրանութիւնը , իր կրօնական , ազգային
 ու դարգացական երեք տեսակէաներով ,
 և անոր կը յաջորդէր Ոսկեգարի շարժումը
 ու թարգմանիչներու հիանալի բոյլին ամե-
 նագնահատելի գործունէութիւնը :

Ոսկեգարի շարժումը հետեւարար հեղե-
 նականութեան առաջխաղացումն էր հիմ-
 նական և արագ : Արեւելեան հոսանքը պի-
 տի տկարանար անշուշտ և կը տկարանար
 ալ : Հայոց աչքերը դարձած էին Աթէնք ,
 Կեսարիա , Հռոմ և այլն , ամենքն ալ Ա-

րեւմ. Քաղաքակրթութեան ու մշակոյթի կեդրոններ :

Յազկերտ կը գիտէր այս բոլորը և Յոյներէն քաջուելով՝ կը սպասէր յարժարագոյն բողբոսն ոչնչացնելու համար Հայաստանի մէջ Քրիստոնէական ոգին , որ միշտ «քար-դայթակղութեան» պիտի ըլլար պարսկական հաշիւներուն առջեւ և մէկ անգամէն ասիականութեան յազթանակը պիտի ապահովէր :

Կրնա՞ր ըլլալ ապիկա : Պարսիկ արքունիքին հաշիւները ճիշտ էին : Կարելի՞ էր այլեւս Քրիստոնէութիւնը ջնջել Հայաստանի մէջէն : Ասոնք հարցեր են , որոնց պատասխանը իրերու ընթացքը և պատմութիւնը արւին , հաստատելով թէ Քրիստոնէութիւնը պէ՛տք է տեսական դասնար և Հա՛յն ալ անոգայման ըլլար Եւրոպականութեան կամ Արեւմ. Քաղաքակրթութեան գինուոր :

Ոսկեդարի մեծ առաջդիմական շարժման և հեղինականութեան ոգիին արդիւնքը և դաւ հինգերորդ դարու մէջ տեղի ունեցող Վարդանանց Պատերազմը Շաւարշանի դաշտին վրայ .— Ճակատամարտ մը , որ ուրիշ բան չէր , բայց եթէ Քրիստոնէութեան և Զրադաշտականութեան գինուորներուն , Արեւկականութեան (Պարսիկ) և Արեւմ-

տականութեան (Հայ) սոսկալի բազխումը ,
և ո՛չ թէ լսկ քաղաքական կամ ցեղային
սեղմուկ բնոյթ ունեցող սովորական պա-
տերազմ մը :

Աշխարհի մեծ և վճռական պատերազմե-
րէն մին էր Վարդանանց Պատերազմը , որ
Զրադաշտականութեան մեծագոյն հարուա-
ծը սուսա :

Մնացածը գիտենք արդէն : Այսպէս թէ
այնպէս նաճատակուող զիւցազուններու
արիւններուն կարմիրովը սուղուեցան հայ
եկեղեցիին հիմերը : Զո՛հեր շատարուեցան ,
այո՛ , Վարդանանց ճակատամարտին մէջ
կամ անկէ վերջը : Բայց Քրիստոնէութիւնը
յաղթանակեց և Հայր այնուհետև վճռա-
կանօրէն դարձաւ Արեւմուտքի և Արեւմ-
տականութեան զինուորը , միս մինակ տա-
նկու համար , աւա՛ղ , խաչակրութիւն մը ,
որ նաճատակութիւն կը պահանջէր :

Ասո՛ր համար է արդէն որ նաճատակ Եկե-
ղեցի դարձաւ Հայ Եկեղեցին և նաճատակ
Ժողովուրդ՝ Հայ Ժողովուրդը :

V

Հայ կեանքը վարդանանց պատերազմին վերջ.—
Քաղկեդոնի ժողովը.— Վանան Մամիկոնեան և իր
գործը.— Պարսիկներու խղիճականութիւնը կը փոխ-
ուի.— Հայերը առիթն կ'օգտուին.— Պարսից զանը
խարխլած.— Մահմեդականութեան ծագումն ու ի-
րապետութիւնը:

Քննական պատմութիւնը հարց մը կը դնէ
մէջանոց: Հարկ էր որ հայեր մղէին վար-
դանանց պատերազմը: Թեր ու դէմ կար-
ծիրքներ բնականաբար գոյութիւն ունին
այս մասին: Սակայն՝ անհերքելի է սա ճշ-
մարտութիւնը որ այդ պատերազմը ան-
խուստօրելի կը դառնար՝ քանի որ հելլենա-
կան ոգին կը զօրանար հեազհետէ և հայ
գիրերու գիւտէն վերջ ազգային բմբուռ-
ներ եկած, խառնուած էին քրիստոնէական
հաւատալիքներու: Հայը՝ Քրիստոնիայ ըլ-
լալէ աւելի, Ե. դարուն մէջ, Հայ-Քրիս-
տոնեայ էր: Եւ իր կրօնին ուղղուած որ-
ևէ հարուած կրնար նկատել հարուած մը՝

ուղղուած իր ազգային զգացումներուն ,
 ազգային ոգիին ու ազգային սրտամտ-անհա-
 տականութեան . — բաներ՝ որոնք նուիրական
 էին իրեն համար : Հայ ժողովուրդը այլևս
 ինքնուրոյն ոգի մը մշակել սկսած էր : Մը-
 շակութեական գրքեր նոր թռիչ առած էր և
 հեղին գրականութեան առաջնորդութիւնը
 անհրաժեշտութիւն մ'էր :

Վարդանանց Պատերազմը աշխարհի մեծ
 և վճռական պատերազմներէն մէկը համա-
 րելով հանդերձ , պէտք է խոստովանիլ թէ
 պարտութիւնով վերջացաւ , պարտապէս
 նեց բոլորովին Հայ կրօնաւորներուն ջան-
 քերը , խորտակեց Հայոց ունեցած անկա-
 խութեան երազները և մէկխօսքով շտուա-
 այն , որուն համոզուած էին հայերը , երբ
 անհաւասար ոյժով յանդգնութիւնն ունեցան
 ձակատելու պարսիկներուն անհամեմատօ-
 րէն ուժեղ բանակին հետ : Վասակն ալ չարա-
 չար յուսախար եղաւ : Սակայն Սասանեան
 թագաւորներուն ու անոնց խորհրդական-
 ներուն հասկցուց բան մը , որ նպաստաւոր
 էր Հայոց համար : Անոնք խորտապէս հա-
 մոզուեցան թէ բիրտ ուժով անկարելի է
 քնջել ժողովրդային կրօն մը և թէ այդ կեր-
 պով , — կրօնափոխութեամբ , — անհնար

կլլար Հայոց ճգառ մները և աշխարհայտ-
կացքը կապել իրենց շահերուն ու քաղա-
քական ըմբռնումներուն հետ : Ասիկա սա-
կայն պատճառ մը չեղաւ որ Պարսից ար-
քունիքը կրկին հետամուտ չըլլայ իր առա-
ջադրութեան և Յազկերտ Բ. իր ստակալի
հալածանքով չյտակոծէ նոր կրօնական պա-
տերազմ մը, երկ սրդ խաչակրութիւն մը,
որուն ղէկավար : այ դարձեալ կը վերա-
բերէր այն տահմին, որ ստանձնած էր Հա-
յոց շահերուն պաշտպանութիւնը՝ արեւմրա-
կան քաղաքակրթութեան իբր զինուոր :
Այդ պատուական պատերազմիկը վահան
Մամիկօնեանն էր. — հին դարերու Հայ
մեծ Յեզափոխականը :

Այս երկրորդ կրօնական պատերազմին անց-
նելէ առաջ, կ'արժէ նկատողութեան առնել
թէ ի՞նչ էր Հայ կեանքը վարդանանց Պա-
տերազմէն անմիջապէս վերջ : Շատ բնա-
կան էր որ յոգնեցուցիչ և սպառիչ կռիւ մը
ըլլար Շաւարշանի ճակատամարտը, որով-
հետեւ ժողովրդացին էր և ո՛չ թէ զինուո-
րական : Հայոց պարտութենէն վերջ Պար-
սիկները իրենց քաղաքականութիւնը փո-
խելու խմատութիւնը չունեցան և հալա-
ծանքը շարունակուեցաւ : Շատ մը հայ

աստիճանաւորներ Պարսկաստան քշուեցան, Հայաստանի մէջ թշուառութիւն մը ծայր տուաւ և յուսահատութիւնը պիտի դառնար տիրակա՛ն, եթէ Հայ կղերը, քրիստոնէական ուղին ու Հայ գինուորականութեան ներկայացուցիչները անհաշտ ատկութիւն չանուցանէին սրբաբնիկ կրօնական հասարակութիւններուն դէմ: Յոյներուն դիրքը որոշ էր արդէն սկիզբէն ի վեր: Համակրօն եղբայրներու վրայ դրուած ամեն յոյս սպարդիւն մնալու դատապարտուած էր. իսկ ասորիները հնարաւորութիւն չունէին արդէն ներդարձական դեր մը ստանձնելու: Այսուհանդերձ ներքին-կրօնական խնդիրներ եկան տարածայնութիւններու և հակակրօնութիւններու տեղի ապլ ու Հայոց յարարելութիւնը զրտացաւ Յոյներուն և Ասորիներուն հետ, որոնք կրօնական սին վէճերով զբաղած էին, երբ ասդին քաղաքական մեծ յեղաշրջութիւններ տեղի կ'ունենային Հայաստանի մէջ, Քրիստոնէութեան անունով Մօմիկոնեան Նախարարութեան ձեռներէցութեամբ, և ա՛յնչափ զգալի էր իրենց օժանդակութիւնը:

Մինչդեռ Քրիստոնէութիւնը տակաւ կը զօրանար արեւմուտքի և արեւելքի մէջ, կը-

ղերականութեան մէջ երեւան կուղային ազատական հասանքներ և անոնց արտայայտիչներ, որոնք իբրև ազատ մտածողներ՝ «գայթակղութիւն կր սերմանէին իրենց շուրջը» : Քրիստոնեայ կղերականութիւնը տակնուվրայ եղած՝ իր ըստը զէնքերը կը գործածէր այսպիսի հերետիկոսներու դէմ, անէծք, նրդովք, բանադրանք և այլն շիննայելով : Եւ որպէսզի աւելի ազդեցիկ ըլլան ու մեծագոյն՝ այդ պատիժները, Քրիստոնէական-տիեզերական ժողովներու գաղափարն յղացան : Առաջին տիեզերական ժողովը տեղի ունեցաւ Նիկիոյ մէջ, 325ին, դատապարտելու համար Արիոսը, որ կ'ըսէր՝ «Քրիստոս աստուած չէ, այլ՝ հասարակ արարած, և թէ Հայր Աստուած անկէ աւելի մեծ է» : Այս ժողովին մասնակցեցան հայերն ալ : Հո՛ր է որ յօրինուեցաւ «Հաւատոյ Հանգանակ»ը : Այդ առաջին ժողովէն և անոր մեծադղորդ պատգամներէն հազիւ 60 տարի անցած էր, երբ կրկին պէտք տեսնուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ 381ին գումարելու երկրորդ տիեզերական ժողով մը՝ դատապարտելու համար հերետիկոս Մակեդոնը, որ Արիոսէն ա՛լ աւելի առաջ երթալով ո՛չ միայն Քրիստոսի աստուածութիւնը չէր ըն-

դուներ, այլ և Սուրբ Հոգին ալ կը մերժէր :
 Բայց որովհետեւ աղանդաւորները հետզհե-
 տէ կը շատնային և քրիստոնէական կրօ-
 նին սահմանազօւած լմբանողութիւնները
 քննադատութիւններով կը խանդարուէին,
 ուստի անհրաժեշտութիւն դարձաւ դուժա-
 րել երբորդ օրեղերական ժողովր Եփեսոսի
 մէջ՝ 431ին՝ դատապարտելու համար ընդ-
 հանրապէս բոլոր հերետիկոսները և մաս-
 նաւորապէս նեոսորը, որ հաստատելով
 հանդերձ Արիոսի և Մակեդոնի բռնածե-
 րը, կ'աւելցնէր թէ «Մարիամը չէր կրնար
 Աստուածածին կոչուիլ, այլ՝ մարդածին,
 վանդի Քրիստոս մարդ էր և ո՛չ թէ Աստ-
 ուած» : Հայ եկեղեցին այս երեք օրեղե-
 րական ժողովներու որոշումներն ալ ընդու-
 նած է, մասնաւոր ներկայացուցիչներով
 մասնակցելով : 451ին դումարուեցաւ շոր-
 րորդ օրեղերական ժողովր Քաղկեդոնի մէջ :
 Այս անգամ աւելի ազմկալից հարց կար :
 Նոր մտեւանդ մըն էր որ խնդիր կը ստեղ-
 ծէր : Եւաիքէս կ'ըսէր թէ «Քրիստոս եր-
 կու ընտթիւն, — Աստուածային և մարդ-
 կային : — չունէր, այլ՝ մէկ, և ան ալ մի-
 մրայն Աստուածային » , հակառակ եկեղե-
 ցիներու ընդունած երկու ընտթեան վար-

դասակարգութեան : Հայերը սակայն այս ժողովին մասնակցելու հնարաւորութիւն չունէին, ասդին զբաղած ըլլալով հայ-պարսկական ընդհարումներով, որոնց իբրև հետեւանք քաղաքական ահազին բարդութիւններ ստեղծուած էին Հայ կեանքին շուրջը և օրհասական կռիւ կը մղուէր պարսիկներուն դէմ : Եւ ի վերջոյ ալ հարկ չըտեաննուեցաւ ընդունիլ որոշումները ժողովի մը, որուն օրակարգի խնդիրները Հայոց համար հետաքրքրական ոչինչ ունէին : Այս էր ահա պատճառը որ Քաղկեդոնի ժողովը կրօնական մեծամեծ վէճերու դուռ բացաւ և Հայերը լարեց Յոյներուն դէմ :

Արևմտեան Քրիստոնեայ ազգերու կրօնական այս փոթորիկներուն ատեն էր որ պարսիկներուն բուռն հալածանքները ըստեղծեցին երկրորդ պատերազմ մը : 482ին Ատրվշնասպի դէկալարութեամբ Պարսից բանակը մտաւ Հայաստան : Վահան Մամիկոնեան սպարապետը կը վարէր կռիւը : Այս անգամ արդիւնքը շատ աննպաստ էր պարսից համար : Վահան կը յաղթէր շարաչար այն բոլոր բանակներուն, որոնք կը զրկուէին Պերոզի կողմէ, և «զինու զօրութեամբ» կուգար յուսահատութեան մատ-

նիկ պարսիկ արքունիքը, ստիպելով որ հա-
լածանքի քաղաքակրթութիւնը դադրի այլ
ևս: Պերսիոյ յաջորդը Վաղարշ, ի բնէ խա-
ղաղասէր՝ ս'չ միայն հալածանքն ու յարձա-
կումը դադրեցուց, այլ և մասնաւոր պատ-
գամաւորութեան մը միջոցաւ հաշտուեցաւ
Վահան Մամիկոնեանի - հետ և կրօնական
ազատութիւն հռչակեց:

Ահա այսպէս բազմաթիւ հերոսական կր-
օններու և արիւնհեղութեան շնորհիւ մի-
այն էր որ ձեռք բերուեցաւ այս թանկա-
զին ազատութիւնը:

Բայց արդէն ներքին պառակտումներու
հետեւանքով Մասանեաններու գահը կը
խարխլար, և պարսիկ վեհապետներ հար-
կադրուած էին որոշ զիջումներ ցոյց տալ
և համաձայնիլ իրենց հպատակ ժողովուր-
դին հետ: Այս առիթէն օգտուելով է որ
արդէն հայերը յաջողեցան Վահան Մամի-
կոնեանը մարզպան կարգել տալ: Վաղար-
շի յաջորդը Կաւատ, թէեւ պարսից քաղա-
քակրթութեան ընդհանուր ուղղութիւնը
փոխել ուզեց՝ նոր Հալածանք մը ստեղծե-
լով և նորոգելով հին խնդիրները, բայց
Պարսկաստանի ներքին երկպառակութիւն-
ները իր ուշադրութիւնը դարձուցին

ուրիշ կողմ և ստիպուեցաւ զիջել :

Յոյներն ու պարսիկները սկսան այլևս շարունակական կռիւներու : Խեղճ Հայ ժողովուրդը կրկին մնաց երկու սուրբու մէջտեղ և մանաւանդ երկու ճակակրութիւններու միջև : Է. Գարուն կէսերուն (640) սակայն Արարացիները տիրեցին Պարսկաստանի, օգտուելով անոնց ներքին խնդիրներէն և անցան Հայաստան : Պարսիկներ ու Յոյներ, արդէն տկարացած շարունակական պատերազմներով՝ յանկարծ նոր թշնամիի մը դէմ դտան ինքզինքնին :

Մահմետական կրօնն սկսած էր ու արաբական բանակները՝ տիրապետական ձրգտումներով՝ կ'արշաւէին ամեն կողմ :

Հայաստանի ճակատագիրն ալ կը փոխուէր :

VI

Արարները Հայաստան կը մտնեն. — Մոնիամեհե եւ խալաւական կրօնը. — Մահմեճականութեան սոցումներն ու յատկանիշները. — Տիրապետական ազդակներ. — Մահմեճական արշաւանք. — Խաչիֆայութիւններ. — Արարներ՝ Արարիայէն դուրս. — Հայաստանը առաջին սազմաւայր. — Քրիստոնէութիւնը արեւմտեան կրօնք եւ խալաւութիւնը՝ արեւելեան:

Ըսինք՝ թէ Հայաստանի ճակատագիրը կը վախճուէր, երբ արարական բանակները Պարսկաստանը նուաճելէն վերջը կը մտնէին Հայաստան: Արարացիներ սուրի ու զէնքի միջոցաւ կը առարածէին մահմեճականութիւնը ամեն կողմ: Անոնց առաջին ենթականերէն էրաւ Պարսկաստանը: Սասանեան վերջին թագաւորը, Յագկերա Պ., շուարած բոլորովին նոր կրօնքի մը անուամբ իր պետութեան ու կալուածներուն վերայ խուժող այս թշնամիներէն, վախառ. եւ թողուց որ անոնք սանձարձակ տիրեն իր երկիրներուն: Արարացիներու ընկերքը սարդ էր: Նուաճել Արեւելականութեան հին ներ-

կայացուցիչը, Մազդեզականութեան պաշտ-
 պան թուլացած Պարսկաստանը և անոր
 աւերակներուն վրայ կանգնել մահմետական
 աշխարհը, թարմ ու եռանդալից: Հայաս-
 տան, թէև պարսկական նահանգ մը, մը-
 նացած էր բոլորովին անաէր ու անխնամ:
 Վարդանանց ու Վահանի պատերազմներէն
 վերջ մարզպաններ ու կիւրապաղասներ ի-
 բարու յաջորդած էին: Եւ Թէոդոտոս Ռըշ-
 տունի քաջ իշխանը վերջին անգամ երբ
 հաղիւ՝ կ'աշխատէր երկիրը խաղաղեցնել,
 ահա Հայաստանի սահմաններուն կը մտնե-
 նային արեւելեան նոր թշնամիներ: Հայ
 ժողովուրդը կրկին ասպարէզ կը կանչուէր,
 պարագաներու բերձամը, իր պատմական
 դերը ստանձնելու և շարունակելու Փոքր
 Ասիոյ մէջ: Քաղաքակրթական ընդունա-
 կութիւններով լեցուն ժողովուրդ մը, իր
 արեւմտեան աշխոյժ ոգիով, հրաժարեցաւ
 հայրենի հեթանոսական կրօնէն և դարելով
 առանձինն պաշարեցաւ իրմով, իր նա-
 հաստակութիւնով պահպանելու համար Ա-
 րեւելքի, Ասիոյ մէջ՝ Արեւմտականութեան
 ոգին, այժմ կրկին իր ուսերուն վրայ
 կ'առնէր խաչ մը, որ իր կարսղութեան չէր
 համապատասխաներ: Հայ ժողովուրդը ար-

դէն փայլուն աղայոցը սուած էր իր հա-
ւատարիմ արեւմտականութեան: Մտակալի
հարածանքներէ վերջ իսկ իր յարաբերու-
թիւնը կտրած բոլորովին արեւմտեան բոլոր
եկեղեցիներէն, ան պահպանեց ու մեծցուց
քրիստոնէական կրօնը, հաւատարիմ Ե. դա-
րու իր զարգացական ուղիին և աւանդու-
թիւններուն:

Կարգը Հայաստանինն էր:

Արարական բանակները, Պարսկաստանի
զրաւումէն վերջ, Մուհամմէտի յաջորդող
առաջին չորս կատարեալ խալիֆաներէն եր-
կրորդին Էօմէրին (634-644) օրով, Արդր-
րահման զօրապետին առաջնորդութեամբ
18,000 զօրքերով Ասորեստանի կողմէն
յարձակեցան և առանց արգելքի մինչև Տա-
րօնի գաւառը հասան: Ո՛վ պիտի դիմա-
դրէր արդէն: Հայաստանը, ինչպէս մըշա,
նոյնպէս ալ այս ժամանակ միաձուլ քաղա-
քական իշխանութիւն մը և այժ մը չէր
ներկայայներ: Այս նորեկ աշխարհակալնե-
րը ամեն կողմ կ'արէին, կ'աւրջակէին ան-
խնայ կտտրելով օղզարնակչութիւնը: Տի-
րան Մամիկոնեան զուր տեղը հայ իշխան-
ները կը հրաւիրէր իր շուրջը՝ միասնաբար
կռուելու համար թշնամիին դէմ: Ո՛չ մէկ

արձաղ անդ իր հայրենասիրական հրաւերին :
 Վերջապէս միայնակ ստիպուեցաւ ճակատիկ արարներուն դէմ՝ 8,000 քաջերով ,
 բայց հսորհիւ Սահուս Անձեւացի իշխանին
 դաւաճանութեան , յաղթուեցաւ ու նահա-
 տակուեցաւ : Արդրրրահման առաջ քշեց իր
 զօրքը , սաշարեց Դուին քաղաքը , այրեց ,
 աւերեց , ջարդեց ու 35,000 մարդ գերի
 քշեց Արարիս : Ասիկա փորձ մ'էր միայն :
 Արարացիները երկրի դրութեան ծանօթա-
 նալէ վերջ ետ քաջուեցան և երկրորդ ան-
 դամ անկ սպարաստութեամբ յարձակե-
 ցան Հայաստան՝ թշուառութիւն , հուր և
 սուր սիւսկով ամէն կողմ , տիրեցին Արա-
 րատեան աշխարհին և Հայաստանի տէր
 հռչակեցին ինքզինքնին , մինչև որ Հայերը ,
 Յոյներէն յուսակաուր , հարկադրուեցան բա-
 նակցութեան մանկ Օսման ամիրտպետին
 հետ և հպատակի անոր (647) : Ասով չվեր-
 ջացաւ սակայն : Յոյներն ալ սահանջող է-
 ին որ Հայերը իրենց հպատակելու խոստում
 ան : Ինչպէս ազատուիլ այս երկսայրի
 դրութենէն : Հայոց աշխարհը դարձաւ պրժ-
 տութեան ինձոր»ը Արարներուն և Յոյնե-
 րուն մըջև , որոնք երկօր ատեն սաշար-
 րեցան իրարու հետ , Հայաստանի հողին վր-

բայ, ոսնակոխ ընկելով ամբողջ երկիրը : Արարներուն ազգեցութիւնը աւելի զօրացաւ սակաւ և Յոյներու զօրքերը քաջուեցան Հայաստանէն՝ ժամանակաւոր կերպով անշուշտ, վասնզի Աշխարհագրութիւնը վճուեր էր որ Հայաստանը մրցման ու կռիւի ասպարէզ ըլլալէ չլօտորի : 693ին Հայերը վերջապէս Արարացիներու արապեացութեան ենթարկուած էին :

Հասկնալու համար մահմետականութեան ընդհանրապէս և Արարներուն մասնաւորապէս ձգտումն ու յատկանիչները, անհրաժեշտ է ճանչնալ Մուհամմէան ու խղամական կրօնը, որոնք արարական արշաւանքներու և արապեացութեան բարոյական ազդակն ու շարժառիթն էին մահաւանդ :

Այն անձը, որ Արեւելեան խնդիրը կամ Արեւելքի ու Արեւմուտքի սպայքարները փոխադրեց տարբեր գեանի մը վրայ, Մուհամմէան է, այն մեծ կրօնական-հիմնադիրը որուն ազգեցութիւնը աշխարհի ու արեւելեան քրիստոնեայ ժողովուրդներու ճակատագրին մէջ՝ մեծ է : Ոչ մէկ աշխարհակալ կրցած է աւելի մեծ ազգեցութիւն սանդղել միջաշխարհային ընդհանուր հասանքներուն մէջ, որչափ խղամական

կրօնքին այս հիմնադիրը (*):

Մուհամմէտի երևումէն առաջ Ալարիոյ ժողովուրդը հեթանոս էր մեծ մասամբ: Մէքքէն հինէն իսկը նշանաւոր ուխտատեղի էր, ուր ամէն տարի հազարաւոր ուխտաւորներ կ'ուղային իրենց զոհերը մատուցանելու: Ամէն ցեղ իր կուռքը ունէր Քեապէ կոչուած տաճարին մէջ: Բոլոր կուռքերը ՅՅ5ի շափ կային: Հոտ կը գանուէր նշանաւոր Ձեւզեմի ջրհորը: Այս նշանաւոր քաղաքը անաւասիկ սահմանուած էր ըլլալու ճննդ օվայրը իսլամներու մարդարէին՝ Մուհամմէտի (**):

Մուհամմէտ կը վերաբերէր արարական ազնուական ցեղի մը, Քորէիի Հաշէմ ընտանիքին, որուն անդամները ժառանգաբար Քէապէի տաճարին պաշտպաններն էին, որով և Մէքքէի իշխանութիւնը իրենց ձեռ-

(*) Մուհամմէտի կեանքին և իսլամութեան նկատմամբ Բրոքսի Թումակեանի Արեւելեան Հարցի պատմութեան հետեւած եմ, լաւագոյն և ամփոփ գլխունելով զայն՝ բազմատմամբ այս նիւթին վրայ գրուած հայ կամ օտար զանազան դործերու: Գ. Ս.

(**) Մուհամմէտ և իսլամական կրօնը մեր մէջ ուսումնասիրուած չեն.— զանցառութիւն մը, որուն մէջ Հայոց ուսումնասիրական ոգին պակասը չէ՛ միայն պատասխանատուն: Գ. Ս.

քը կը գանուէր : Իր ծնողքը կոնուխէն մեռած ըլլալով հօրեղբայրը Ապու Թալէպ զինք խնամեց և իրեն առաջնորդեց : Մուհամմէտի մանկութեան շրջանին նկատմամբ լիակատար տեղեկութիւններ կը պակսին : Կ'երեւի թէ շատ մը ճամբորդութիւններ ունեցաւ այս ու այն կողմերը : Կը միշտ թէ տասներեք տարեկան եղած ատեն Սիւրիա գնաց : Իր երիտասարդ տարիքին մէջ Խատիճէ անուն ազնուական և հարուստ տիկնոջ մը նաւ ամուսնացաւ և միշտ երջանիկ կեանք մը վարեց , առանց ուրիշ կին աճեկու անոր կենդանութեան ատեն : Մուհամմէտի առաջին հաւատացողներէն մին ալ Խատիճէն էր , որ չորս կատարեալ կրնկու կարգը կը դասուի , (Մովսէտի քոյրը , Յիսուսի մայրը , Խատիճէ և աղջիկը Փաթմա) : Խատիճէի մեռնելէն վերջ Մուհամմէտ առաւ Ապուպէրիի աղջիկը , Այիշէն , որ իր սիրականն էր : Ամէն տարի Բամազան ամսուն Մուհամմէտ կ'առանձնանար և կը ծրագրէր իր սպառազ կրօնական-քաղաքական դրութիւնը : Իր Սիւրիա ճամբորդութիւնները , Արարիոյ չորս կողմերէն ամէն տարի Մէքքէ դիմող ախաաւորներու նաւ ունեցած խօսակցութիւնները , Արարիոյ մէջ

դանուող կրօնքներուն (Կաթողիկոսութիւն ,
 Հրէութիւն , Քրիստոնէութիւն և Մազդեզա-
 կանութիւն) ուսումնասիրութիւնը և բազ-
 դատական զննութիւնը զինքը հասցուցին այն
 եզրակացութեան թէ միմիայն միատուած-
 եան դաւանութիւնն է փրկարար ուղին և
 «Մեկ Աստուծո՛ւն զա՛ս ուրիշ Աստուծ չիկայ
 եւ Մուհամմէ՛սն ահո՛ր առախալն է» : Ժա-
 մանակ ժամանակ կ'ունենար յայտնութիւն-
 ներ , որոնք «Փարբիէլ հրեշտակին միջոցա-
 կը հասնէին իրեն՝ երկինքէն» : Մուհամմէաի
 մահէն երկու տարի վերջը Ապուպէքրը
 ասոնց ամենը հաւաքելով հրատարակեց
 Դաւան անունով : Դաւանին լեզուն պարզ
 ու վսեմ է : Կը բովանդակէր Հին Կտակա-
 բանէն պատմութիւններ : Մուհամմէաի ա-
 ռաջին աշակերտները շատ քիչ էին , 14 հատ
 միայն : Ասոնք չորս տարի պատրաստելն
 վերջ իր մարդարէական պաշտօնը հրապա-
 բակաւ յայտարարել ուղեց : Իր հետեւող-
 ները կամաց կամաց շտտցան , մանաւանդ
 որ ուխտի օրերը Քեապէ երթալով կը քա-
 բողէր : Ամեն մեծ մարդոց պէս իսլամական
 կրօնի այս հիմնադիրն ալ ունեցաւ շատ մը
 թշնամիներ , որոնք յաջողեցան զրուել իր
 հետեւողները և հալածել զանոնք : Մանա-

ւանդ Քորէլչեանն ցեղին ուրիշ ընտանիքնե-
 րը սաստիկ հակառակեցան Մուհամմէտի
 Հաշէմեանց ընտանիքին և նոյն խակ զինքը
 մահուան դատապարտեցին : Մուհամմէտ
 խոնամութիւն համարեց Մէսինէ փոխադրու-
 ելի՝ Ապուսէքիրի հետ : Հոս սակայն իրեն
 կը սպասէր փառք և մեծ յաջողութիւն : Իր
 շատ մը հետեւողները, ինչպէս նաև քա-
 ղաքացիները գիտաւորեցին և շքեղապէս
 ընդունեցին զինքը : Հոն հաստատուեցաւ
 Մուհամմէտ, շինեց մզկիթ և տուն և բու-
 կատ քահանայական և թագաւորական
 պաշտօն վարել : Որպէսզի քնջէ բոլորովին
 կռապաշտութիւնը, խիստ և աններսոյ քա-
 ղաքականութիւն մը ունեցաւ այնուհետև :
 Ամեն կողմ իրեն հնազանդեցնելէ վերջ 100,
 000 հողիէ բազկացեալ հաւատացեալներու
 բանակով մը 629 ին քալեց Մէքքէի վրայ,
 զայն գրաւեց, Քեապէն մաքրեց բոլոր կուռ-
 քերէն և հուշակեց իսլամական նուիրական
 ուխտատեղի, ուր ո՛չ մէկ անհաւատ պիտի
 կրնար ոտք կոխել : Տասը տարին բաւա-
 կան եզաւ որ Արաբիոյ ցիրուցան բոլոր գե-
 ղերը միանան մէկ կրօնի և մէկ քաղաքա-
 կան իշխանութեան ներքեւ, մէկ կողմ թո-
 ղելով իրենց բոլոր ցեղալին անհամաձայնու-

թիւնները , որոնք կտատայի պատերազմներու կը մղէին զիրենք միշտ :

Մուհամմէտի կեանքը բարոյապէս ու կրթօնապէս մաքուր էր ու յանձնարարելի : Իր քարոզածներուն նախ ինք կը հետեւէր և զանոնք կը գործադրէր : Լաւ պատրաստուած էր իր առաքելական գործին և օժտուած էր ամեն տեսակ ընդունակութիւններով , որոնք իրեն գործունէութեանը կը նպաստէին , տարածելով հետզհետէ իր վարդապետութիւնները : Իր հիմնած կրօնին տարածման համար բունի ոյժի գործածութիւնը կը թուի ժառանգած ըլլալ Հին կրտակարանէն , ուր Աստուած թագաւորներու միջոցաւ ցեղերը կը պատժէր :

Այս կերպով հաստատուելով իսլամական խաղիֆայութիւնը կամ արաբական պետութիւնը , անոր տիրական ձգտումն ու յատկանիշը դարձաւ մահմետականութեան տարածումը բոլոր աշխարհին վրայ՝ սուրով ու յաղթութեամբ : Նորադարձ մահմետական ժողովուրդներ իրենց նուիրական պարտականութիւն համարեցին խմբուիլ կրօնական ու քաղաքական մէկ դրօշի տակ և ահա արշաւանքի մը միջոցաւ ջնջել այն բոլոր կրօնները , որոնք գոյութիւն կրնային

ունենայ իրենց շրջաններուն մէջ : Թարմ
 եռանդը , որ ստեղծուած էր իրենց մէջ նոր
 կրօնին ոգեւորութեամբը և հոգեկան գոհու-
 նակութիւնը , զոր կը զգային , հոգեւոր պար-
 տականութիւն մը կատարած լլխալու գա-
 դափարով արշաւելու , պատերազմելու , յաղ-
 թելու և վերջապէս մարտնչելու ընդունակ
 կը դարձնէին զիրենք : Արար ժողովուրդը ,
 որ թէ վաճառական և թէ պատերազմիկ
 ցեղեր կը համբէր իր մէջ , դուրս ելած էր
 ալիւս Արարիոյ սահմաններէն՝ խալիֆանե-
 րուն առաջնորդութեամբ և կ'ուզէր գրաւել
 ամբողջ աշխարհը : Իսլամական կրօնին տա-
 րածուելէն առաջ այ քաղաքակրթեալ ժո-
 ղովուրդ մէն էր արարացին , բայց Մուհամ-
 մէտի երեւումէն վերջ ներգործական յան-
 դգնութիւնով Արարիոյ իերակղզիէն ալ
 դուրս խոյացաւ : Եւ որովհետեւ առաջին
 կռիւի դաշտը Փոքր Ասիան կը ներկայա-
 նար , ուստի Պարսկաստանի մահմետական
 կրօնն ընդունիլ ստիչ և յաղթահարել վերջ
 հրոսեց Հայաստանի վրայ :

Պատմութիւնը ինչ կերպով որ Հայր ճա-
 կատաղբօրէն կը գնէր ասիական հեղեղին
 ճիշդ ճամբուն վրայ , իրրեւ թուամբ , Զրադաշ-
 տական հալածանքներուն սպուն , միեւնոյն

կերպով ալ Բաղամական կրօնի և Քրիստոս-
 նէութեան բաղխման գեանին վրայ կր տա-
 րածէր Հայկական Աշխարհը, որուն սահման-
 ներուն մէջ սէտք է մարանչէին երկու կրօն-
 ներու կամ երկու քաղաքակրթութիւննե-
 րու ներկայացուցիչները : Պարսից զրապաշ-
 տական պետութիւնն ինկած էր և արարա-
 կան իսլամ պետութիւնը ժառանգած էր
 անոր գերը : Մէկ եզրը փոխուած էր : Բայց
 ո՞վ պիտի ըլլար կրկին կուրծք սուտղ այդ
 վիթխարի ոչժին , ո՞վ պիտի ըլլար Արեւ-
 մուտքի ու Արեւմտականութեան ներկայա-
 ցուցիչ-մարտիկը , ո՞վ պիտի կազմէր հակա-
 ոակ եզրը , ո՞վ պիտի ստանձնէր ընդդիմա-
 դիրի պաշտօնը սարակինստեան այս սու-
 կալի արշաւներուն ատեն :

Նորէ՛ն Հայ ժողովուրդը , նորէ՛ն նո՛յն
 պատմական ցեղը , մեծ՝ իր ցաւերով ու
 երկունքներով , մեծ՝ իր նահատակութիւն-
 ներով ու զոհողութիւններով ու մե՛ծ ալ իր
 դիւցազնութեամբ :

VII

Մահմեճական աշխարհը. — Առաջին խաղիճայու-
րիւնները. — Իսլամութեան հերձուածները. — Իկա-
ի Եւրոպա. — Ֆրանցներու ընդդիմադրական դերը. —
Հայերը մահմեճականութեան ենթակայ. — Արաբա-
կան ազդեցութիւնը հայոց մէջ. — Սուլթանական զը-
րութիւն. — Սելճուղեաններ, Մոնղոլներ, Թաթարներ,
Թիւրքմէներ և Օսմանցիներ. — Ֆարսի և Սուլթան Մե-
հմէտ և Կ. Պոլսոյ տոռմը. — Օսմ. խրատեսութիւ-
նը և Արեւելականութեան յաղթանակը:

Մահմետական աշխարհի զարթնումն ու
տիրապետական ձգտումը սրահ մը ահ ու
սարսափի մտաննեց աշխարհի բոլոր ժողո-
վուղները: Միմիայն արարներու ոյժը չէր
որ կը սասանեցնէր, այլ այն արագ առաջ-
խաղացութիւնը, զոր ստացած էր այս գործ-
նական կրօնը՝ տարածուելով միջին Ասիոյ
խորերը բնակող բազմազան ցեղերուն ու
ժողովուրդներուն մէջ և պատրաստելով
մահմետական ահագին բանակ մը, որուն
դիմադրել չատ ալ դիւրին չէր թուեր: Հա-
միալամական կրօնա-քաղաքական ծրա-

գրին շուրջ բոլորուած էին կարծես ամենքն
 ալ՝ մտադիր՝ արշաւելու, տիրելու, ամէն
 կողմ խոյամական տիրապետութեան դրօշը
 ծածանեցնելու և Մարգարէին անունը հրօ-
 չակելու :

Այս նորակազմ տարրը քաղաքա—պե-
 տական տեսակետով խալիֆայական կողմա-
 կերպութիւն ունէր : Մարգարէն՝ իր կեն-
 դանութեանը, ինչպէս նաև իր մահէն
 վերջ յաջորդները կրօնապէս և քաղաքա-
 կանապէս իշխանութիւնը կեդրոնացուցած
 էին իրենց ձեռքին մէջ և աստուածպետա-
 կան (theocratical) կառավարութեան մը
 ձևը ստուած անոր :

Մարգարէն զուակ չունէր, որպէսզի իր
 փոխանորդութիւնը անոր ձգէր, և ոչ ալ
 սահմանած օրէնք մը, որուն համեմատ
 կարելի լլար յաջորդ մը լնարել : զժառ-
 օթիւններն ու անհամաձայնութիւններն ան-
 խուսափելի էին : Ընտրական եղանակը
 կրնար սրկսեցնել հակառակութիւնները :
 Ուստի ժամանակ մը ժողովուրդին քուէներով
 ընտրուեցան խալիֆաները և ապա ժառան-
 դական հանգամանք տոյն, տեղի տալով
 շատ մը երկպառակութիւններու : Կատար-
 ևալ խալիֆայութիւններ կոչուեցան ասա-

ջին չորս փոխանորդութիւնները, վասն զի ասոնք թէ՛ Մարգարէին ժամանակակիցներն էին ու անոր նեաեւոզներուն վաստահութիւնը գրաւած կատարելապէս՝ և թէ օրինաւորապէս ժողովուրդէն ընտրուած էին : Մուհամէտի յաջորդեցին այս չորս առաջին խալիֆաները, Ապուպէքիր (632-634), Էօմէր (634-644), Օսման (644-656), և Ալի (656-661) ամենն ալ մօտաւոր ազգագականները մարգարէին : Այս չորս կատարեալ խալիֆայութիւններուն օրով է որ խլամութիւնը իր ամենափայլուն զիրքին մէջ գտնուած է տիրապետութիւնովը ընդարձակ երկիրներու և տարածումովը իսլամական կրօնին :

Հերձուածներու երեւումը կրօններու պատմութեան անխուսափելի մէկ երևան ըլլալով՝ մահմետականութիւնը չէր կրնար բացառութիւն կազմել : Ուտի Մուհամէտի մահուընէն վերջ խլամութիւնը բաժնուեցաւ երկու մասերու 1.) Սիւննիներ (ուղղափառ) որոնք առջի երեք խալիֆաները օրինաւոր կ'ընդունին և աւանդութեան պաշտպան են, ինչպէս Աբարները և Թուրքերը, և 2.) Շիիները, որոնք Ալիի կուսակիցներն են, նախասահմանութեան չեն հաւատար,

Ղուբանը կատարելագործելի կը նկատեն և Մուհամմէտի ճշմարիտ յաջորդը Ալին Տիայն կ'ընդունին : Շիի են պարսիկները , Հիւս . Արարիայի ցեղերէն ոմանք , Հնդկաստանի խլամները ևւայն :

Ումմահանները խալիֆայութիւնը յափըտակելով գահուն տիրեցին ամբողջ 88 տարի (661-749) : Արբասեանները չնջեցին գահնք և 750ին իրենք գրաւեցին գահը ու Պաղատար նկատեցին խալիֆայութեան կեդրոն : Ասոնք թէև կրօնական խատութիւնները վերսկսան և իրենց օրով քաղաքակրթութիւնը ծաղկեցաւ և գիտութիւնը մշակուեցաւ , սակայն արիւնստ շրջան մը անցուցին , մինչև որ վերջապէս Սուլթան Ալլիմ Ա. Եգիպտոսը գրաւելով (1517 ին) վերջին Արբասեան անուանական խալիֆան գերիտարաւ և խալիֆայութիւնը փոխանցեց օսմանեան սերունդին : Ումմահաններու և Արբասեաններու խալիֆայութիւնը կը կոչուի Արեւելեան խալիֆայութիւն (Գամաուկոս և Պաղատատ) : Երկրորդ պատմական խալիֆայութիւնն է Արեւմտեանը (Սպանիա կամ Գորտուա) , որ 756 ին սկսելով աւելց մինչև 1031 : Իսլամական շարժումը Փոքր Ասիոյ և Վասիորի ճամբով շէր կրնար

անցնիլ Եւրոպա, քանի որ Բիւզանդեան
կայսրութիւնը և մանաւանդ Կ. Պոլիսը կար
անատիկ և ամուր: Ափրիկէի Նիւֆոային
ճամբան կրնար ըլլալ ձեռնաս, որ միան-
գամայն ստորադա դաշտ մ էր Իսլամութեան,
իր միջավայրով համապատասխան ըլլալով
Արարիոց կեանքին: Հետզհետէ Էգիպտոս,
Թարապուս, Թունուս, Ալճէրի և Մարոք
գրաւուեցան: Ապա իրրանման մեծ բանա-
կով մը անցաւ Ճիպրայթարը, Սպանիոց
հողին վրայ ոտք կոխեց և Նիմնեց Քոր-
սուայի խալիֆայութիւնը: Եւրոպոյ պատ-
մական խալիֆայութիւնը կոչուած է Ե-
գիպտոսի խալիֆայութիւն (965-1171): Ե-
գիպտոս մահմետական տիրապետութեան են-
թարկուելէն ետեւ փոխարքաներով կը կռու-
վարուէր: 968 ին Պաթիմանը ինքզինքնին
խալիֆա հռչակեցին: Վերջը Էյուպեան Սուլ-
թանութիւնը, եկաւ ջնջել Պաթիմեաններու
խալիֆայութիւնը՝ որ տ'ուեց երկու դար:
Ահա թէ իսլամական ինչ ոյժ էր որ ա-
ռաջ կը խաղար դէպ ի Եւրոպա: Ասիան
նուաճուած էր աւելէն և փոքր Ասիոյ մէջ
միայն Հայերը կը մնային քրիստոնեայ՝ ա-
րեւելեան բաժինին մէջ: Հիւս. Ափրիկէն՝ մահ-
մետականութիւնն ընդունած էր: Եւրոպան

պէտք էր կնիթարկել մաս ըրտանական հզօր ազդեցութեան : Բաղխումք փոխադրուած էր այժմ հօրաւ . արեւմ. Եւրոպա : Արօք ցեղն ու մահմետականութեան դրօշակակիրներ յանկարծ իրենց առջև գտան Ֆրանքներու ահեղ բանակը , առաջնորդութեամբ Շարշ Մարթիէլի , որ ջախջախիչ յաղթութեամբ մը կեցուց շարժումը և միանգամընդ միշտ սահմանափակեց մի մրայն Սպանիոյ մէջ , ուրկէ ալ ի վերջոյ 1609ին ստիպուեցան կլլել :

Մահմետականութեան և մահմետական աշխարհի մասին այս քոյոր տեղեկութիւնները անո՛ր համար՝ որ կարելի ըլլայ ըմբռնել թէ Փոքր Ասիոյ մէջ բնակութիւն հաստատած քրիստոնեայ ափ մը ժողովուրդ , սրպիսին է Հայր , տիրապետական և կրօնական այս անտեղիտայի հասանքին առջև , ինչպէս պիտի կրնար՝ ինքնապահպանութեամբ՝ իր ազգային պատմա-անհատականութիւնը ապահովել և կուրծք տալ ամեն հարուածի , երբ անդին ամբողջ աշխարհն էր որ կը սարսէր Արեւելահայկանութեան այս հակայական ոյժէն , որ կը յատկանշուէր կրօնային նախանձութիւնդրական արագ և ուժեղ առաջխաղացութեամբ մը : Անտարակոյս Տարօնի մէկ բանակիկը չէր որ պիտի յաջո-

դէր ետ մղել զանոնք : Հայաստանը անխուսափելիօրէն պիտի դառնար արարական կայուած :

Արարներու տիրապետութենէն վերջ, Հայոց ճակատագիրը փոխուեցաւ : Հայաստանի նկատմամբ արարացիներու քաղաքականութիւնը Պարսկականէն տարրեր էր : Պարսից արքունիքը, Հայոց քրիստոնէական կրօնին հետեւիլը իրեն քաղաքականութեան համար լռին հարուած մը և արեւմուտքի հետ բարոյական կապ մը նկատելով, կողէր ջնջել՝ բռնի կրօնափոխութեան և ձուլումի միջոցով : Մինչդեռ արարացիներու ջանքն էր միշտ հպարտակ պահել Հայաստանը և նիւքապէս օգտուիլ անկէ : Այս ծրագիրն ալ իրագործելու համար պէտք էր հալածել Հայ Յեղապեաները և ծանր հարկերու տակ ճնշել ժողովուրդը, որպէսզի ապաստանութեան վրայ մտածելու միջոց չունենայ : Արարները մէկ ու կէս տարիի չափ Հայաստանը կառավարեցին ուղղակի իրենց կառավարիչներով, որոնք ուսիկան կամ ամիրա կոչուեցան : Ասոնց պաշտօնն էր 1.) Հսկել հայոց վրայ, որ ամիրապետի իշխանութեանը հնազանդ մնան, և 2.) նշանակուած հարկերը հաւաքելով տէրութեան դան-

ձարանը դրկել : Ոստիկաններ իրենց հրահանգները կ'առնէին ուղղակի կեդրոնական կառավարութիւնէն և կը գործէին ըստ հաճոյս : Այս պատճառաւ երբեմն ոստիկաններու օրով հոյերը աւելի հանդարտ ապրած են . ոման, սրով ալ չախազանց կեղեքուած են և նոյն իսկ ապարդիւն ապստամբութիւններու պիմած : Եթէ ոստիկաններու այս անտակալ գործունէութիւնը չլլար, ամիրայիտներու քաղաքականութիւնը միշտ նոյնն էր : Ոստիկաններու մէջ իր անգրթութեամբը ամենէն նշանաւոր դէմքը կը ներկայանայ Բուզա, որուն օրով Հայաստանը անլուր խժոժութիւններու ենթարկուեցաւ : Պէտք է ըսել որ Հայաստանի մէջ աւաատական դրութիւն կար, և հակառակ Արարական պետութեան հոյածանքին՝ հայ իշխանապետներու դէմ՝ հոս հոն տակաւին անկախ սյժեր կը պահպանուէին կամ կ'ստանդուէին՝ օգտուելով քաղաքական բարեյաջող հանդամանքներէ (*) : Հայ ցեղին մէջ գոյութիւն ունեցող գերազոյն սյժը, որ անբացատրելի է, միշտ երեւան եկաւ : Նոյն իսկ

(*) Այս անկախ իշխանութեանց կարգէն են Արծրունեաց, Ռշտունեաց, Անձեւացեաց, Սիւնեաց, Կիւրիկեան և այլ պղտիկ թագաւորութիւնները :

Բուդայի օրով, մինչ պէտք էր որ Հայութիւնը ջնջուած ըլլար, բնդհակառակը, Բաղրասունեկաց հարստութիւնը կը սաղմնաւորուէր :

Արարական ազդեցութիւնը մեծ եղաւ Հայոց կեանքին մէջ, թէեւ շատ աստիճանական եղաւ անոր յայտնութիւնը : Մահմետականութեան յանկարծական տիրապետութիւնն ու ծաւալումը շիրքաւ մէկէն տիրել Հայ ժողովուրդին մտայնութեան, որովհետեւ մասնաւորապար կրօններու սարբերութիւնն ու քաղաքակրթութեան և ձգտումներու անհամաձայնութիւնը միշտ ձուլուելու վտանգէն ազատ պահեց դայն : Հայերը Արարներու հետ կը յարօրերէին պաշտօնապէս, քաղաքականութիւն մը պահպանած ըլլալու համար : Այսուհանդերձ դարեւ ու հոյատակութիւնը եկաւ սեփական գրոշմ դնել Հայ կեանքին, անոր լեզուին ու գրականութեան մէջ՝ արարական ազդեցութիւնը մատնանշելու համար : Ընդհանրապէս Հայ գրականութեան զարդերէն մին և մասնաւորապէս ժ. դարու մեծ ներկայացուցիչը՝ Գրիգոր Նարեկացի, իր հռչակաւոր «Աղօթամատեան»ին, «Նարեկ»ին մէջ, թէեւ հայ բարբառով կը խօսի, բայց արարական արուեստով կը հիւսէ : Հայ լեզուին մէջ ներ-

մուծուած շատ մի արարելէն բառեր արա-
րական տիրապետութեան ընթացքին մասն
են : Արուեստներ, արհեստներ եւս անբաժին
են արարական քաղաքակրթութենէն :

Այս ազգեցութիւնը սակայն միշտ նոյն
թափը չպիտի սնենար , քանի որ քաղաքական
եղափոխութիւնները , իսլամութեան ներ-
քին երկպառակութիւնները եւ յանախակի
պատերազմներ՝ տկարացուցած էին արարա-
կան միահեծանութիւնը : Այդ էր արդէն պատ-
ճառը որ Մէհմէտ-ճաֆէր ամիրապետը հա-
ւանած էր Աշոտ Բագրատունիին նախ «Իշ-
խանաց իշխան» եւ ապա «Հայոց թագաւոր»
ճանչուելուն : Աշոտի ղիւանազխտութիւնն
ու կարողութիւնը , արարներուն եւ Հայաս-
տանի ի նպատտ ամիրապետին դէմ ըմբոս-
տացող Ջահանգ պարսիկ հրոսապետին 80,000
սպասամբներու բանակին վրայ տարած ա-
հարեկիչ յողթանակը եւ արարական պետու-
թեան մեքենային արդէն իսկ խանգարած
հանգամանքը Բագրատունեաց հարստու-
թեան սկզբնաւորութեան ազգակիներ եւ նը-
պատակներ դորձան : Ասիկա սակայն Հայ
ուժերը չկրցաւ համախմբել , հակառակ
Բագրատունեաց աւաջին թագաւորներու
բուն ջանքերուն , այնպէս որ շիտի կա-

ցութիւն մը ստեղծուեցաւ. Հայաստանի մէջ, առաջացած՝ ներքին և արտաքին աննպաստ պայմաններէ: Երբեմն երբեմն ծաղկեալ և հանդարտ կարճ շրջաններ միայն ունեցան հայերը, իսկ անկէջ դուրս՝ մի՛շտ կռիւ, մի՛շտ պատերազմ և մի՛շտ անհամաձայնութիւն: Բազրատունիներու մեծագոյն փառքը եղաւ Անի մայրաքաղաքը, որ Սմրաս Բ. ի ու Գաղիկ Ա. ի օրով շէնցաւ, բարեզարդուեցաւ և որ ժամանակակից հնագէտներու հիացման առարկայ կը դառնայ իր աւերակներով իսկ: Բազրատունեաց վերջին խմաստուն թագաւորին Գաղիկ Բ. ի վիճակուած էր Անիի աւերումը ողբալ (1064):

Բազրատունեաց թագաւորութեան շրջանին Յոյները կրկին ասպարէզ եկած էին արարներու և մահմետականութեան անուսով արեւմուտք արշաւող արեւելեան ցեղերուն խոյական վաղքը սանձելու համար որպէս թէ, և ինքզինքնին դրած թշնամական դիրքի մէջ՝ Հայոց հանդէպ: Պատմական նոյն թերութիւններն էր որ կը կրկնէին հակառակելով Հայերուն, որոնք արեւմտականութեան ախոյեաններն էին փոքր Ասիոյ մէջ: Միջին Ասիոյ Մօնկոլա-Թաթարական ցեղերու արշաւանքը սակայն եկաւ

ամեն պակաս լրացնել : Հետզհետէ Սեւ-
 ճուղներ , Մոնկոլներ , Թաթարներ և Թիւրք-
 մէններ այս ու այն կողմերէն Փոքր Ասի-
 ան նուաճելու ելան : Երբեմն նոյնիսկ իրա-
 բու դէմ կռիւներ մղուեցան : Հոս ու հոն
 հաստատուեցան սուլթանութիւններ : Նկա-
 րադրել Հայաստանի վիճակը՝ Բագրատուն-
 եաց հարստութեան անկումէն և Անիի կոր-
 ծանումէն վերջ՝ անկարելի է : Հայաստանը
 դետին մըն էր , որուն վրայէն առանց կո-
 խելու և ո՛չ մէկ ցեղ կրնար անցնիլ : Եւ
 այս ցեղերու արշաւը՝ հոսանք չէր , այլ՝
 նեղել :

Հայը իր պատմական դերին մէջն էր նո-
 րէն : Հակառակ այս բոյորին , ան կը նա-
 հատակուէր՝ ու կուրծք կուտար : Իր դա-
 ւակներէն շատեր հեռացած էին մայրենի
 աշխարհէն , իր հազարաւոր որբուկները ծը-
 նողական խնամքէ զրկուած էին , հարսեր
 ու աղջիկներ անօթի ու բոպիկ կը պտտէին
 իրենց մազերը հովուն տուած . երկրագոր-
 ծութիւն , արուեստ , արհեստ , գիտութիւն ,
 գրականութիւն կանգ առած էին , սովը չբը-
 ջան կ'ընէր , հրդեհի բոցերը պար կը բրո-
 նէին , անգութ թշնամիները սուրբ միշտ
 պատեանէն հանած կը պահէին և սակայն

Հայ ցեղը իր գերագոյն զոհարերութեանը մէջ կ'ապրէր, կ'ապրէր՝ Ասիոյ ցամաքին վրայ արեւմտեան ոգին, արեւմտեան կրօնը, — Քրիստոնէութիւնը, — և արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը պանծացնելու համար։ Մի չգիտեր թէ Ճինկիդիսան, Լէնկիթիմուր, Շահ-Ռուխի, Ճինան Շահ և տակաւին ուրիշ բռնապետներ ինչ վայրենի խտրութիւններ ի գործ չդրին Հայաստանի մէջ։

Արեւելեան ժողովուրդներու մէջ օսմանեան ցեղին յայտնութիւնը նոր շրջան մը բացաւ։ Անոր սահմանուած էր ցիր ու զան դարձած արեւելեան ոյժերուն, և հոս հոն կերպաւորուած սուլթանութիւններուն ու պէյութիւններուն կեդրոնացման յաջողութիւնը։ Էրթուղլուլի որդին Օսման (1299-1326) իր հօր յաջորդելով սկսաւ անդաւորուիլ Էսկի Շէհրի և Գարսահիսարի կողմերը։ Օսմանեան պետութիւնը սկսած էր։ Օսմանի յաջորդը Օրխան՝ Պրուսան առնելով՝ հոն փոխադրեց իր գահը։ Սակազմակերպեց և հնիշխանները, որոնք վերջը փորձանք դարձան երկրին գլխուն, և յանդգնեցան սաք կոխել Եւրոպայի ցամաքին վրայ՝ Չանազգապէէն անցնելով։ Իրարու յաջորդող Սուլթաններուն գլխաւոր

ջանքը եղաւ ընդարձակութիւնս իրենց հողերուն և խաչօղջ՝ Կ. Պոլսոյ առումը : Երբ Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտ Բ. գահը բարձրացաւ, արդէն Եւրոպայի մէջ բաւական կարուած ունէին : Կը մնար Պոլսոյ տիրել : 1453 Մայիս 29 ին Օսմանեան բանակը կը մտնէր Պոլիս և Ֆաթիհ Սլլա Սօֆիայի Մայր եկեղեցին մզկիթի վերածած՝ իր առաջին աղօթքը կը մատուցանէր և Բիւզանդիոնն ալ մայրաքաղաք կը հռչակէր :

Կ. Պոլսոյ առումը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն մը ունիւ Հոն ցեղի մը պարտութիւնն ու ուրիշ ցեղի մը յաղթանակը չէ որ կը կարգայ պատմագէտ բանասէրր : Այլ անոր մէջ կը տեսնէ արեւմտականութեան պարտութիւնը և արեւելականութեան մեծ յաղթանակը :

VIII

Մանմեսական սիրապետութիւնը Հայաստանի մէջ
 պարտուած. — Բագրատունիներու անկումը. — Յոյները
 արեւմտականութեան կը դառնն՝ Հայ բագը իղիշով. —
 Մելիք Շահի արշաւանքը. — ձկնկիզ Խան եւ Թաթա-
 րական հարածանք. — Կիլիկիան ազատ. — Զարմաղան
 եւ Լեւոնքիւնուր. — Ահարկու սով եւ գաղթականութիւն
 . — Հայաստանը կոռուպիւնտը. — Օսմանեան ցեղերը. —
 Էջմիածին եւ Սիւ. — Օսմանեո-Պարսկական արշաւանք-
 ներ. — Քրիստոնէականները եւ Մանմեսական աշխարհը. —
 Հայ հոգեւորականութիւնը. — Շահ Արքաս եւ իր ծը-
 րագիրը — Երասխի ափին նախնիրը. — Հայերը Պարս-
 կաստանի մէջ. — Մեծ Հայաստանը քափուր եւ ան-
 րակ:

Մահմետական սիրապետութիւնը Հայաս-
 տանի ու Փոքր Ասիոյ մէջ՝ հրապարակ բե-
 րած էր Բիւզանդական մրցակցութիւնը: Յոյ-
 ներուն կրկին վիճակուած կը մնար ոչ նը-
 ւազ կարեւոր գործ մը Հայկական կեան-
 քին շուրջ: Արեւելքի մահմետական ազգե-
 րու ու բանակներու արշաւանքներէն կեր-

զոր մը խուսափած , առաւել կամ նուազ
 շահաբերութիւնով մտազայուր պրծած հայ-
 կական գահն ու թագաւորութիւնը յոյնե-
 րուն ձեռքով , արեւմտեան քաղաքակրթու-
 թեան ջանակիրներուն միջոցաւ պէտք է
 որ խորտակուէր : Բազրատունիներու ան-
 կումը պատմական այդ իրողութիւնը կ'ար-
 ձանագրէր : Յոյները , Հայ թագն ու սա-
 ղաւարար խելով՝ անգիտակցարար կը դա-
 ւէին այն քաղաքակրթութեան , այն ա-
 ռաջդիմական ոգիին , որուն անունով եր-
 րեմն Դարեհներու , Քսէրքսէաներու և այլ
 արեւելականութեան հզօր ներկայացուցիչ-
 ներու հեռ կը շարժուէին , կուրանային ի-
 բնեղ առաքելութիւնը արեւմտականութեան
 դրօշին պահպանումին մասին : Չէ՛ր ճանչ-
 ցրւած Հայ ժողովուրդին դերը , մանաւանդ
 հսկա՛յ դերը՝ Փոքր Ասիոյ լեւնադաշտերուն
 վրայ , արեւելականութեան թիրտ ու խր-
 րոխտ ներկայացուցիչներուն մէջ արեւմտե-
 ան մտայնութեան , քաղաքակրթական
 այդ հոսանքին պաշտպանութեան նուիրա-
 կան՝ այլ տաժանելի ճակատագրականու-
 թեանը մէջ : Այս մը ժողովուրդի երբ բա-
 ժին կ'իջնօր հսկայական գործի մը կատա-
 րումը , անպայման մեծամեծ զոհողութիւն-

նեւոյ, կամաւոր անձնութեան և ինքնախողիտզման ամբողջ շրջան մը կը բացւէր : Ու այդ միեւնոյն երեսոյթն էր որ կը պարզուէր ու կը կրկնուէր Հայ կեանքի մէջ, պատմական յաջորդականութեամբ մը : որուն արձանագրութիւնը ինքնին բաւական է շնորհունել սալու Հայ ցեղին մեծութիւնն ու կենսունակութիւնը :

Ենթոյնիւ ժամանակակից հայ ստուգապատում պատմիչներու, Ազգային պատմութիւնը ժանրամասնօրէն կ'աւանդէ այն բոլոր հանգամանքներն ու պայմանները, որոնց մէջ հայկական երրորդ Հարատութիւնը, Բազրատունիներու իշխանութիւնը 186 տարի տեւելէ ետք, վերջ գտաւ գերազգ Գաղիկ Բ. ի օրով և պատմական ու սրտաւական Անի մայրաքաղաքին կործանուելով : Հայ կեանքը, արդէն իսկ անմխիթար, անգամ մըն ալ վատթարացաւ, դուռ բանալով շարք մը անցուդարձերու, որոնց վերաքաղը ոչ մէկ սրտապնդող երեսոյթ կ'ընծայէ տարաբաղդարար : Բազրատունիներու անկումէն վերջ գրեթէ չորս մասերու բաժնուեցաւ Հայաստան՝ Յոյներուն, Պարսիկներուն, Վրացիներուն և Արարացիներուն ձեռքը : Թշուառութեան նոր սահման մըն է, որ կը

սկսէր խեղճ հայուն կեանքին համար : Տուգ-
 րիկ և Ալփասլան արդէն իսկ իրենց ախուր
 զերը կատարեր էին Հայաստան արշաւելով
 և նշանակելի վեհաներ տալով : Ասպարէզը
 կր մնար վերջինին յաջորդին , Մեկիք Շա-
 հին, որ աիրող պայմաններէն օգտուելով Հա-
 յաստան արշաւեց և տէրը դարձաւ ամբողջ
 երկրին (1086) : Հայաստան միւնտոյն լուծը
 տարաւ գրեթէ եօթը տարի , մինչև Մեկիք
 Շահի մահը , երբ անոր յաջորդները իր ըն-
 դարձակամ միապետութիւնը կտոր կտոր
 րնելով աւատական կարգեր հաստատեցին ,
 բազկացուցիչ բոլոր մանր ու մեծ իշխող-
 ներու հետ : Վրացիներու Գաւիթ թագաւո-
 րը , առիթէն օգուտ քաղելով , մինչև Շի-
 րակ հասաւ և աիրեց շրջականերուն : Այս
 գրաւումը թէև մասամբ խաղաղութիւն բե-
 րաւ իր հետ , բայց քիչ ժամանակէն նոր
 վրդովումներ ելան և խաղաղութիւնը խան-
 գարուեցաւ , սրովհետև Սելճուկները յա-
 ջողեցան Վրացիները դուրս քշել հայ միջա-
 վայրէն ու աիրապետել անոր : 1160 թուա-
 կանին միայն վրացի և հայ իշխանները զի-
 նու զօրութիւնով հիւսիսային Հայաստանը
 յաջողեցան Վրաց պետութեան տրամադրու-
 թեան ներքև դնել : Վրացիներու այս վեր-

ջին տ'րապետութիւնը տեւեց մինչև 1220:
 Ժ.Պ. դարու սկիզբները Չինաստանի և
 Սիպերիայի միջև փռուած Ասիական լեռ-
 նադաշտերու թափառական Մոնկոլ-Թաթա-
 րական ցեղերը մեծ բազմութեամբ շարժը-
 ւեցան, զօրացան և ձէնկիզ Յանի առաջնոր-
 դութեամբ Չինաստանը նուաճեցին, անոր
 վեհապետը դահրնկէց ըրին, Հնդկաստանի
 տիրեցին և ապա մտան Փոքր Ասիա: Ծատ
 վայրենի էր իրենց վերաբերումը: Ամեն տեղ
 դիակներու սոսկալի կոյտեր կը ձեւանային,
 և ընդարձակածաւալ ու անհաշուելի շէն-
 քեր փլատակ դարձած կը միայնին: Թալան
 և կողոպուտ տեւորդ իսկ է ըսել, ա՛յն-
 քան սովորական էին: ձէնկիզ Յանի յա-
 ջորդներէն արիւնարբու Չարմաղանին բա-
 ժին ինկած էր Հայաստանը, և սա՛ հաւա-
 տարմօրէն կատարեց իր պաշտօնը՝ ո՛չ մէ-
 կին խնայելով, ո՛չ մէկին խղճալով, մոր-
 թելով բնակիչները և այրելով տուն,
 տեղ, քաղաք, բերդ և ամէն ինչ:
 Ո՛չ մէկ զիմադրութիւն կասեցուց այս
 արշաւանքը: Հայաստանը ամեն կողմ ա-
 րիւնտով ոռոգուեցաւ: Իննսուն տարի տե-
 ւեց այս անհանդուրժելի կեանքը, որ Հա-
 յոց Աշխարհը դրաւ ողբալի կացութեան մը

և ճգնաժամային անձկութիւններու մէջ, եթէ կար վայր մը սակայն, որ անմատչելի դարձած էր և ազատ այս բարբարոս արեւելքցիներու վայրենի գրոհին դիմաց, այդ՝ Տօրոսի բարձունքներուն վրայ թառած Կիլիկեան Հայութիւնն էր, Ռուրինեանց Հարսութեան սերտիւ փարած:

Փոթորիկը հազիւ դադրած, ահա էօզուէկ թաթարներու Լէնկթիմուր զօրապեան էր որ Պարսկաստանի ճամբով Հայաստան արշաւեց՝ (1387) անգամ մը ևս գերեզման դարձնելու Հայկական դժբաղդ աշխարհը: Լէնկթիմուր «Հնդկաստանի մէջ մարդկային գանկերով բուրգեր կանգնեցուց, Պարսկաստանը արիւնով ողողեց, Պաղտատը կործանեց, Դամասկոսը այրեց, և Ասորիքը նրւաճեղով մտաւ Հայաստան»: Անկարելի է պատմել Լէնկթիմուրի անգթութիւնները, որոնք Հայոց Պատմութեան ամենէն սրտաճմլիկ էջերը կը կազմեն: Վասպուրականի ու Սեբաստիոյ կոտորածները արիւնկըզակ բոնաւորին գաղանային ախորժակը ցոյց կուտան արդէն: Անոր մահով կեղեքիչները պղտիկցան, բայց և այնպէս շատցան: Այս բոլոր նախնիրներու բնական հետեւանքը դարձաւ այն սարսափելի սովը, որ համա-

ճարակի մը հետ ամբողջ հայութիւնը հաստակեց և արտագաղթի փախուստով չորս հովերուն յանձնեց : Հետզհետէ թիւք մէն ու թաթար ցեղեր իրարու դէմ զինուեցան և Հոյաստան զարծաւ կուտախնձոր մը՝ բարբարոսներու քմահաճոյքներուն անձնատուր :

Մինչ արևելքի մէջ Մոնկոլ-թաթար ցեղեր աւատական իշխանութիւններու բաժնուած իրարու դէմ կռիւ կը մղէին, անդին արևմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ օսմանեան զանազան ցեղեր երկուսուսարդ պետատելիւն մը կազմած սկսան իրականութեան տէր դառնալ և մինչև Պրուսա հասան : Նորահաստատ այս պետութիւնը տիրապետելու ընդունակութիւն ցոյց կուտար և Բիւզանդական կայսրութիւնը գրեթէ քայքայման եզրն հասած էր արդէն, երբ 1453 ի Մայիսին Սուլթան Մէհմեմէտ Բ. արշաւեց Բիւզանդական մայրաքաղաքին, — Կ. Պոլսոյ, — վրայ, և գրաւեց զայն յաջողութեամբ : Փաթիւնը, ինչպէս կոչուեցաւ Սուլթան Մէհմեմէտ Բ., ոչխմ և հեռատես անձ մը ըլլալով, բմբոնած էր ընդհանրապէս քրիստոնեաներուն և մասնաւորապէս հայերուն շինարար գերը քաղաքակրթութեան

աստորէզին մէջ, ուստի քաջալերեց զանոնք
և սիրով վարուեցաւ իր հպատակներուն
հետ: Նոյն իսկ հրաւիրեց որ հայկական մեծ
զաղութ մը հաստատուի Կ. Պոլիս և Պր-
լուայի Յովակիմ եպիսկոպոսն ալ որոշ և
նշանակելի արտօնութիւններով և աւանձ-
նաշնորհօւմներով Հայոց առաջին պատ-
րիարքը նշանակեց (1461): Հայ ցեղին ար-
ժանաւոր գնահատութիւնն էր այս ի հարկէ:
Այնուհետև Օսմանեան պետութիւնն նե-
սողնաւ զօրօցաւ և Վոսփորի ակերուն վր-
այ կանգնեց արևելեան այս պետութիւնը,
որ երբեմն Եւրոպայի կարեւոր մէկ մասին
հակառակորդն իսկ զէկազարեկ փորձեց:

Իրերու այս դրութեան մէջ շատ վատթար
էր Հայոց եկեղեցական-հովուապետական
դրութիւնը: Ռուբինեանց Հարստութեան օ-
րով Սիս հաստատուած կաթողիկոսական
տիտղոս հակառակորդներ ստեղծեց իր զէմ և
ժեղարու կէսին էջմիածնայ մէջ կաթողիկոս
ոնարուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցին: Ներ-
քին երկպառակութիւն մը ծայր տուած էր
արդէն հայերուն մէջ: ԺԴ. դարուն Հա-
ստան կրօնական արչաւանք կատարող
Հասին կրօնաւորներ զժտութեան գեափնը
ստեղծած էին արդէն: Եւ ահա քաղաքա-

կան անբաղձալի գրութեան մը կուգար միանալ նաև ներքին անհամաձայնութիւնը, որ սկիզբէն ի վեր հայոց համար եղած է շատ ազխտարեր:

Հիմա արևմտեան Ասիոյ հարկունին վերայ կը մնային մրցորդ երկու մահմետական պետութիւններ, — Օսմանեանն ու Պարսկականը: Դիւրին է հետևիցնել անշուշտ թէ ի վնաս Հայոց և իրենց Աշխարհին պիտի բլբար ասոնց պատերազմական մրցումը, քանի որ աշխարհագրապէս Հայաստանն էր այն հողը, որ կրնար կուռան գառնալ բաղխումներու: Հինգ երկուր ասոնեակ սարքներ անեցին այս արշաւանքները, որոնք կ'մզուէին օսմանցիներու և պարսիկներու միջև: Յաղթութիւնը Միտոյ սակայն Սիւլէյման Ա. Սուլթանի, որ անձամբ կնքեց հաշտութիւնը:

Հակասակ Ֆաթիհի ազնիւ վերաբերութեան գէղի հայերը, ներքին գաւառներու մէջ քրիստոնեաները կ'ապրէին վերջին ծայր սարուկ կերպով: Անոնք ուսմիկ մահմետական ամբոխին կարծիքով ոչինչ իրուունք ունէին իրրև մարդ ապրելու: Տակաւ կը գառնանայ Հայոց վիճակը, գաւառներու մէջ, անասունի և յոսահատական:

Հայ ժողովուրդը իր միակ մխիթարութիւնը կը սպասէր հոգեւորականներէն, մինչդեռ այս վերջիններր աւելի լաւ կը համարէին իրենց աթոռներու շնչին կախներով գրողիլ, քան անաէր ու թշուառ ժողովուրդի մը առաջնորդելու գծուարին պարտականութեանը մէջ ծառայելու :

Սուլթան Սիւլէյմանի յաղթութիւնները չկրցան վերջակէտը դնել օսմանեան եւ պարսկական ընդհանրումներուն : Ասոնք շարունակուեցան պարբերաբար, եւ երբ Շահ Աբբաս պարսից գահը բարձրացաւ, երկու պետութիւններուն յարաբերութիւնները դարձան ո՛չ միայն սպառնական, այլեւ՝ ուղղակի թշնամական : Շահ Աբբաս մէկ կողմէն հաշտութիւն կնքեց եւ միւս կողմէ՝ ալ լուս պատրաստութիւններ տեսաւ : Ժէ. դարու սկիզբներուն ան կրցաւ իր կողմը գրաւել նաեւ օսմ. կառավարութեանէն դժգոհ պեյլեր եւ աւաապղեաներ : Յանկարծական եղաւ իր արշաւանքը, զոր կատարեց Նախիջեւանէն եւ Երեւանէն մինչեւ Կարս, բայց երբ լսեց օսմանցիներու բանակին գալուստը, համոզուած՝ թէ իբր անկանոն բանակով սնկարող պիտի ըլլար զէմ դնելու օսմ. կանոնաւոր զօրքին, յու-

սահաւատական միջոց մը խորհնցաւ՝ իր նա-
 հանջի պահուն Երեւանէն մինչեւ Երասխի
 ափերը անսպաս դարձնելու ծրագրով, որ-
 պէսչի հակառակորդ բանակը իյնար նեղ
 դրութեան մէջ։ Այս հրէշային ծրագրին
 գործադրութիւնը սարսափելի էր։ Հայաս-
 տանը հազիւ տեսած էր սյուպիսի սև օրեր։
 Պէտք էր այրել գիւղ ու քաղաք և ազգա-
 բնակչութիւնը անասուններու հօտի մը նը-
 ման . . . եւ Պարսկաստան։ Առաքել Դավրի-
 ժէցի շատ ազեխարչ կերպով կը նկարագ-
 րէ՝ Շահ Արքատեան այս խժոճութիւննե-
 րը։ Սոսկումը տիրած էր ամեն կողմ։ Ժո-
 զովուրդը բռնաւորին ցանցին մէջ, և զուրկ
 գիմադրութեան ու պատերազմական սգիէ,
 ամենուողորմելի կայութեան և սրտաճմլիկ
 պայմաններու մէջ պարտիկ խուժանին հը-
 բամաններուն կը հպատակէր՝ անիծելով սե-
 րագըր։ Սպաննուողներ, մորթուողներ,
 ինքզինքնին ժայռերէ վար նետողներ՝ ան-
 թիւ, անհամար։ Տեսարանին ամենէն կսկծա-
 լին պարզուեցաւ Երասխի ափին մօտ։ Գետին
 ջուրը իր սոյնը փոխեց, ամբողջ ժողովուրդը
 կը մտրակուէր. ջուրը չի մանողներ սուխ-
 ներու վրայ առնուեցան, սպաննուեցան,
 բռնի ջուրը մղուեցան, շատերուն քիթն ու

ականջները կտրեցին՝ միւսները սոսկացնելու համար : 1605ին ա՛յս էր ա՛նա հայերու վիճակը : այս բռնադատեալ գողթեականութեան պահուն : Քանի՛ հարիւրաւորներ ու հազարաւորներ ծածկուեցան արդեօք Երասխի ջուրերուն ներքե : Հազարաւոր գիւղիները ինկան ճամբաները : Եւ խեղճ հայութիւնը անցաւ պարսկական հողին վրայ , հոն քաւելու համար իր անմեղութեան մեղքը : Բազմաթիւ հայ քաղաքներէն զատ փճացաւ նաև Հին Զուզան , հայ վաճառականութեան սիրտը , զոր այրեցին ու ոչնչացուցին անխնայօրէն : Շահ Արրաս գրթաող վաարանդիները տեղաւորեց Սպահանի , Շիրազի և այլ պարսկական քաղաքներու մէջ : Հաստատուեցաւ նոր Զուզան իրրև յիշատակը Հինին և այսպէս հաստատուեցաւ Արևելեան-Պարսկաստանի հայ գողթեականութիւնը :

Շահ Արրաս պարսկական հողին վրայ այլևս լու վարուեցաւ հայոց հեա և ամեն գիւրութիւններ աուաւ , որպէսզի անոնք դորձեն թէ՛ իրրև վաճառական և թէ՛ իրրև արհեստաւոր : Մե՛ղք որ Մե՛ծ Հայաստանը ամայացաւ : Երկիրը դժողք դարձաւ այլևս : Հայ ժողովուրդը դարաւոր հալա-

ծանքներէ վեր՝ այս վերջին եղեւնէն աւելի եւս սարսափահար, փախաւ Հայաստանէն ըւրաւորներով՝ Գէպի Լեւաստան, Փոքր Ասիա եւ Եւրոպայի զանազան կողմերը: Այս բոլորին հետեւանքով հայ Մեղիքները քաղաքական ձեռնարկներու կը սկսին ժՁ, դարուն վերջերն ու ժԷ, դարուն սկիզբները: Իսրայէլ Օրի գլուխ կը կանգնի ընդհանրապէս Հայաստանի և մասնաւորապէս Պարսկաստանի հայոց ազատագրութեան գործին:

Այս դժնդակ պայմաններուն ենթարկուած էր Հայ ժողովուրդը ժԳ, ժԵ, և ժՁ, դարերուն մէջ: Աշխարհագրական դիրքը, որ դրած էր հայ ժողովուրդը նախապէս Եւրոպական եւ Ասիական արեւմտեան ու արեւելեան քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչ երկու պետութիւններու, — օսմանեանին ու պարսկականին, — միջեւ, անսոց արշաւանքներուն ու բարբարոսութիւններուն թատերարեմը դարձուց Հայաստանը: Ամբողջ դարեր մահ ու աւեր սփռուեցաւ Հայոց Աշխարհին վրայ: Երկրագործութիւն, գրականութիւն, արհեստ, արուեստ և որեւէ առաջդիմութիւն կանգ առին երկարատեւ: Ո՛չ վանք մնացած էր և ո՛չ ալ

քաղաք : Մեռելութիւն կար ամեն կողմ մը-
տաւորապէս , բարոյապէս , նիւթապէս , ֆի-
զիքապէս ու քաղաքակրթապէս : Սուր եւ
հուր անդադար կ'ոչնչացնէր ամեն կեանք :
Հաս Լէնկթիմուր մ'էր որ կր կոտորէր , հոն
Շահ Արբաս մ' , որ կր զշէր , կր սամէր :
Արդ , այս սրայմաններուն մէջ ի՞նչ առաջ-
դիմութիւն և կենսակրթութիւն կարելի էր
յուսող Հայ ժողովուրդէն : — Ոչի՛նչ անշուշտ
կեանքի անաղահովութիւնը շուտրցուցած
էր ժողովուրդը : Վաղը ողջ մնալու հոգը
սրաշարած էր ամենը : Անվերջանալի դաղ-
թականութիւնը ամայացուց հետզհետէ Հա-
յասանը : Մոխիր ու աւերակ կար ամեն-
ուրեք : Երբեմնի շէն երկիրը դերեզման մըն
էր դարձած , որմէ ահարեկ կր փախչէին
ու կր փախչէին իր հարազատ գուակները :
Ու կ'երկարէր շարքը փախտասականներու
կարաւաններուն , անվերջ , անդադրում :
Քար քարի վրայ չէր մնացած : Հայ վան-
քերը , որոնք երբեմն այս կամ այն հոգե-
ւորական գործիչին շնորհիւ ծաղկած կը հա-
մարուէին , փճացան բոլորովին : Արիւն կը
հոսէր ամեն կողմ և փախչողը սարսուռով
մը կը յիշէր այս ամենը :

Գրականութեան ոչ մէկ նշույլ կարելի էր

փնտուել : Ստեղծագործող միաքեր շէին կրր-
նար արտագրել ալս արիւնտս դարերը :
Հազար յարգանք դարձեալ աշն պատմիչ-
ներուն և երգիչներուն , որոնք պատմու-
թիւններու կամ տաղասացութիւններու մի-
ջոցաւ առաւել կամ նուազ յաջողած են
արձանագրել Հայ Կեանքը :

Օսմանեան տիրապետութիւնը բաղդա-
տարար քիչ շատ հանդուրժելի կացութիւն
մը ստեղծէր թերեւս հայոց կեանքին մէջ .
բայց օսմանօ-դարսկական անվերջանալի
բաղխունները աւելի՛ վատթարացուցին ա-
նոնց վիճակը : Այդ էր պատճառը , որ աշ-
խարհաշէն և հայրենի օճախին սերտիւ կօպ-
ուած Հայ ժողովուրդը ընդն ստեղծմով
մը խոյս տուաւ հայրենի հողերէն , օտար
աստղերո՛ւ ներքեւ փնտուելու համար կեան-
քի ազահովութիւն և կտոր մը չորարեկ
հաց :

Եւ այսպէս , այս միևնոյն դարերուն ու
տարիներուն մէջ , երբ Յովհաննէս Կրտթ-
թէմպէրիկի հնարած տպագրութեան գիւտը
Եւրոպայի ամբողջ ճակատագիրը կը փոխէր
և վերածնած Եւրոպայի կեանքը կը յեղա-
շրջէր , ասոյին Հայաստանի մէջ Հայութիւ-
նը հողեւորքի հանդիւններ կ'արձակէր :

IX

Հայկական գաղթականութիւններ. — Քրիստոնէական
 առումնական արշաւանք. — Սասանեաններու Հայաս-
 տանէն հանած գաղթականութիւնները. — Արաբներու
 և Յոյներու հալածանքը. — Իսալահայ գաղութ. — Գի-
 պի Թաքարիսան, Խրիմ, Ռուսանիա, Թրանսիլվա-
 նիա և Հունգարիա. — Լեհաստանի Հայոց գաղթակա-
 նութիւնը. — Հնդկահայերը. — Հոլանտան գաղթա-
 վայր. — Հայերը՝ իրեւ վաճառական ժողովուրդ. —
 Հայ մեա.որականութիւնն ու գաղթականութիւնները. —
 Հայ գրչագիրներ. — Հայերը Պարսկաստանի, Ռուսաս-
 տանի և Տանկաստանի մէջ:

Պատմական այն ուղղութիւնը, որ առած
 է Հայ կեանքը, շատ բնական օրէն սկսած է
 ծագում տար գաղթականութեան: Տնտե-
 սական Գիստութիւնը կ'ապագայուցանէ թէ
 գաղթականութիւնը անխուսափելի երևոյթ
 մըն է, որ անպայման յառաջ կուգայ եր-
 կրի մը կամ ժողովուրդի մը մէջ, երբ կը
 պակսին բարւոք ապրելու հնարաւորութիւն.

ներքե կեանքի պայքար, Կերջին ծայր
 ստատիսցած կ'ըլլայ: Այսպէս եղած է ա-
 մեն կելիլ բներու մէջ: Այսօր շատ մը մեծ
 պետութիւններ գաղթավայրեր կը պատ-
 րաստեն, գաղթակի նութիւններ կը ստեղ-
 ծեն և Մայր Հայրենիքին ճիւղերը կը տա-
 րածեն ամեն կողմ: Անշուշտ անասական
 ու քաղաքական որոշ ծրագիրներու շուրջ
 կը կազմուին գաղթային առաջադրութիւն-
 ներ, ու հոգ՝ աշխարհատու մարմինը իր
 մասնաւոր հաշիւով ու ձգտումն ունի:
 Հայկական գաղթականութիւնն ըր պետա-
 կան որոշ առաջադրութեան մը արդիւնքի
 չին սակայն, այլ՝ քաղաքական ամենա-
 վտանգաւոր դրութենէ մը, հալածանքէ, սո-
 վէ, հուրէ, կոտորածէ ու աւերէ ահարկ
 փախած թշուառ ժողովուրդի մը սրտակե-
 ղեք խուճապը: Այսօր գաղթականու-
 թիւն մը սերնին: Հայրենի օճախ մը, ո-
 րուն շուրջը թունասօր իժեր կը պտտին,
 տեսակ մը վանդական, բացասական ե-
 լիկարականութիւնով իրմէ հեռու, հեռու
 կը վտարէր իր հարազատ գաւազները: Կեանք-
 րու անապահովութիւնը, մահուան սար-
 սափը, անվերջանալի կեղեքումներ, հա-
 րատահարութիւն, պատուարեկութիւն, վաղ-

ւան անստուգութիւնը հայութիւնը կը լեց-
նէին յուսահատ տրամադրութիւններով : Ա-
նուշիկ Հայրենիքը , Մայր Հայաստանը աչ-
եւս իր հրապոյցը կորսնցուցած՝ չէ՛ր այն
հարազատ մայրը , որ հիւ թեղ ու կենսապից
կտի կը ջամբէ երախտներուն : Անոր ըս-
տինքներէն կարծես թո՛ղն կը կաթկթէր :
Ու կը փախչէր ամեն մարդ , կը յի ախչէ՛ր ,
առանց իր ետին նայելու , ահով ու սար-
սափով լի , ետին թողած միտացող աւերակ-
ները , հրդեհներու բոցեր , սովին աճաւոր
ուրուականը , բլրացած զխակներու կոյտեր
ու մահուան խաւարը : Կը փախչէին աճա-
րեկ՝ մտաւորականը թէ ռամիկը , ազնուա-
կանը թէ անտոհմիկը , ամեն սեռէ ու հա-
տակէ :

Շատ հետաքրքրական է Հայ գաղթա-
կանութիւններու պատմութիւնը :

Հայոց ամենէն մեծ գաղթականութիւն-
ները կը վերաբերին ՓԴ . ՓԵ . ՍԶ . և ՓԷ .
դարերուն . բայց պատմութիւնը ցոյց կու-
տայ թէ աւելի հին դարերու մ. ջ ալ սկը-
սած է հայ ժողովուրդը գաղթել : Թողելով
այն , որ Հայ ցեղին Ուրարտուի մէջ երե-
ւումն ինքնին գաղթականութեան մը հե-
տեւանքն է , Ք. խտտնէութեան Հայաստան

մանեղէն վերջ, երբ Հայոց ու պարսից մէջ
 գոյութիւն ունեցող սերտ յարաբերութիւն-
 ները կը յազուին, և Հռոմի աշխարհակա-
 լութեան կամ, որ նոյնն է, արեւմտեան
 քաղաքակրթութեան դէմ կուսող հայ ժո-
 զովուրդը լքելով մինչև այդ աստի իր պաշ-
 տած դրօշը, այնուհետև կը գտնուի արեւ-
 մտեան քաղաքակրթութեան միակ օխոյ-
 եանը Արեւելքի մէջ, և լուսաւորութեան
 ջանակիրը, Պարսիկները միշտ ջանադիր ե-
 դած են հայութիւնը սրտել և շատ մը լն-
 տանիքներ Պարսկաստանի ամեն կողմերը
 տարածել, որպէսզի ջլատուի հայ ու ժր, և
 պարսից ետիրն ալ օգտուի անոր բնդու-
 նակութիւններէն:

Քրիստոնէութեան Հայաստան մանեղէն
 անմիջապէս վերջ տր. Լուսաւորիչի և կամ
 անոր յաջորդներուն ձեռքով կողմակերպը-
 լած էր արդէն ուսումնական գաղթակա-
 նութիւն մը՝ դէպի Ս. թէնք, Կեսարիա, Հը-
 ռոմ, Սեդեսիա, Բիւզանդիոն և վերջապէս
 արեւմտեան քաղաքակրթութեան կեդրոն-
 ները: Այս ուսումնական արշաւանքին ուղ-
 զակի հետեւանքն էր ինքնին հեղինակա-
 նութեան շարժումը և սակեղարու մտա-
 ւորական յեղաշրջութիւնը: Այնուհետև կը

սիրին պարսկական հայածանդները : Սա-
 սանեան Արտաշիր բխրաւոր հայեր քչեց
 Պարսկաստան՝ իր երկրին ամայի սեղերը
 չէնցնելու և մշակել տալու համար : Շա-
 պուհ Բ . Գ . դարուն մէջ շատ մը բազմա-
 մարդ քաղաքներ կործանեց և 700,000 հայ
 սարաւ ու բնակեցուց երեք նահանգներու
 մէջ : Յազկերա Բ . ի հրամանով , հայերու
 խուան բազմութեամբ Պարսկաստանի հե-
 սաւոր նահանգները սարուիլը իր մանրա-
 մասնութեամբ արձանագրուած է Հայոց
 Պատմութեան մէջ : Մահմետական տիրա-
 պետութեան տակն արարացիները շատ մը
 բռնութիւններ ու անցթութիւններ գոր-
 ծելէ զատ Հայաստանի մէջ , մեծ բազմու-
 թիւն մըն ալ գերի՝ տարին Եգիպտոս , Ա-
 բարիա , Սիւրիա և Պապեստին : Միայն Ե-
 գիպտոսի մէջ 30,000 հայեր կային , որոնք
 թէ՛ Սազակիրներուն օգնեցին և թէ՛ արե-
 մուտքի վաճառականութեան միջնորդ գար-
 ձան : Այս տեսակէտով Յոյներն ալ քիչ վը-
 նաս չի հասցուցին Հայոց : Կայսրները ա-
 մեն տեսակ միջոցներ ի գործ գրին հայոց
 ընդհանուր միութիւնը խզելու և իրենց բաժ-
 նին մէջ ապրող հայութիւնը յունացնելու :
 Քաղկեդոնի ժողովէն վերջ այնպիսի բարո-

յական ճնշումներ ի գործ դրուեցան Յու-
 նահայաստանի մէջ՝ Յոյներու կողմէ որ շատ
 մը հայեր կորսնցուցին իրենց ազգութիւնն
 ու կրօնը: Երկար ատեն մայրենի լեզուի
 գործածութիւնն արգիլուած էր: Այս բոլոր-
 բին հետ մէկտեղ, որովհետեւ արեւելեան
 Հայաստանի մէջ կացութիւնը ծայր աստի-
 ճան յուսահատական էր և անհանդուրժե-
 լի, ուստի կրկին շատ մը հայեր կը դադ-
 թէին բիւզանդական նահանգները, զոնկ
 ողջ մնալու համար: Ասանք իրենց բոլոր
 կարողութիւնները արամադրելի բրին նոր
 Հայրենիքին և մեծ նպատակ մատուցին
 տեղական քաղաքակրթութեան: Նամա-
 նաւանդ ձեռք բերին ահագին ազգեցու-
 թիւն, այնպէս որ Յուստիանոսին վերջ Բիւ-
 զանդական գահուն վրայ բազմեցան ասու-
 նը չորս հայ իշխաններ և ամբողջ 200 տա-
 րի փառքով կոտորուեցին անոր ժողովուր-
 դը: Հաւատարմութիւնը, որով սրտանց
 կատուեցաւ հայ ժողովուրդը բիւզանդա-
 կան շահերուն, մղեց Յոյները, որպէսզի
 Հայաստանի բնակիչները զոնկ փոխադրեն
 Կ. Պոլիս, Թրակիա և այլևայլ նահանգ-
 ներ: Այս դազթականները, տարածուեցան
 Խրուաթիա, Թեսալիա, Մակեդոնիա, Պուլ-

կարիս և այլն : Նոյն խոյ հայ թագաւոր մը
ունեցանք (Սամուէլ Դերջանեցի) սուլթա-
րական դահուն վրայ :

Սուրինեանց թագաւորութեան կործա-
նումէն յետոյ Կիլիկիայէն դուրս եկած 30,000
հայ գաղթականներ ասորածուեցան հետը-
հետէ Կիպրոս , Հսողոս , Կրեաէ և Եւրո-
պայի գանազան երկիրները : Իտալական քա-
ղաքներէն Վենետիկ , Ճենովա , Բիզա , Հը-
սոս , Նարոլի , Միլան և այլն զլիսաւոր հայ
կեդրոններ դարձան : Ապա ժ.Ձ. դարուն
Ջուզպէն եկող գաղթականներ աւելի դո-
րացուցին Վենետիկի հայ գաղութը : Իտա-
լիոյ գաղթական Հայերը նախ մեծ արտո-
նութիւններ վայելեցին թէև , բայց ապա
լատին կղերին կողմէ բռնութեան ենթար-
կուեցան : Այսպէս ամբողջ Իտալիոյ մէջ
դրուած Հայութիւնը կորսուեցաւ գրեթէ :
Միայն երբեմն երբեմն յիշատակներ կան գա-
նազան թաղերու , փողոցներու և եկեղեցի-
ներու մէջ :

Երբ թաթարները տիրեցին հայաստանի ,
Շատ մը Հայեր բռնի տարին ու բնակեցու-
ցին Սորայ , Աժաէրխան , Ղազան : Ասոնք
թէ՛ լաւ պատերազմիկ էին և թէ խաղա-
ղութեան ատեն ճարպիկ առեւտրականներ ,

այնպէս որ թաթարները եթէ վարդապետ-
 թիւնն ունենային օգտուելու հայոց բնդու-
 նակութիւններէն, երկրին համար պիտի բլ-
 լար շատ շինարար Հայոց գերբ. սակաջն
 թաթարները յիմարտար՝ բանութիւնով ու
 բարբարոսութեամբ պատասխանեցին հայոց
 ու շիմութեան : Հայերը, ճարտար, փոխա-
 գրուեցան Խրիմի թերակղզին, որ կը գըա-
 նուէր այն ասան ճննովայիներու օրա-
 պետութեան ներքե : Հեազհեաէ Խրիմը գար-
 ձաւ հայոց համար գաղթային գորսուսը
 կեդրան մը, ուր ձեռք բերին հայերը շատ
 լաւ դէրը : Ամեն կողմ շէնցու, բնակչու-
 թիւնը բազմապատկուեցաւ. և արքայակ
 Խրիմը գարձաւ. հարստութեան աղբիւր մի-
 այն թէ սղտոյայի մէջ 100,000 բնակիչ կար :
 Թաթարներն ու Օսմանեցիները զօրանալով
 սղտանային Խրիմի, այն ասան ահագին հայ
 գաղթականութիւն մը անցաւ : Մորտավիա,
 Լեհաստան և Հունգարիա : Ռուսմանիոյ կամ
 Մորտավարտիոյ հայեր, առաջ այնպիսի
 ստուար մեծամասնութիւն մը կաղմեցին որ
 իրենց ձեռքը կեդրանայցին բոլոր իշխա-
 նութիւնը : Սենէին փաստուսը եկեղեցիներ,
 գործոցներ, առեւտրական հարց ձեռնարկ-
 ներ և այլն : Օսմանեցիներու և Լեհերու պա-

տերազմը սակայն խանգարեց Ռուսմանահայոց հանգստութիւնը և սնոնք կրկին ըստփայուեցան ապաստանից թրանսիրվանիա, ուր հիմնեցին Կերլա կամ Հայարազաք (Արմիէնշտատ) և Պաշտպարով : Ձեռք բերին ինքնավարութիւն : Ունէին Հայկական դատարան, ոստիկանութիւն և այլն : Եւստ հարստացան թրանսիրվանիոց հայերը . դարձան կարուտժատէր, աղնուական և պետական ամեն գործերու մէջ լսելի բնիկ տուրին իրենց ձայնը : Քաթոլիկ կղերքը ամէն ջանք ի գործ դրաւ գաղթական հայոց ազգութիւնն ու կրօնը խելիւ համար : Եւ յաջողեցաւ ալ :

Հայ գաղթականութիւններու մէջ յայտնապէս նշանակելի տեղ կը բռնեն Լեհաստանի հայերը՝ թիւով, գործունէութիւնով, ու «որքան ցաւալի, նոյնքան խրատական իրենց պատմական բաղդ»ով : Լեհաստանի հայ գաղթականութիւնը կը հաշուուի 40,000 տուն կամ մօտաւորապէս 200,000 հոգի, որոնք երեք գլխաւոր հասանքներով կեդրոնացած են 1.) Բագրատունեաց հարստութեան անկումէն վերջ . 2.) Ալվատարանի արշաւանքին ժամանակ, 3.) Խրիմը Օսմանցիներուն ձեռքը առնելէն վերջ : Հայերը Լեհաստանի մէջ հաստատուած էին

գլխաւորաբար Կալիցիոյ նահանգին - Լէւ-
 պէրի կամ Բլոխ - քաղաքը ու Կամենի :
 Կալիմիր Գ. Կամենիչի թագաւորը , որ իր
 պատերազմներուն ատեն ալ օգնութեան
 հրաւիրած էր հոյերը , առանձին արածու-
 թիւններ և ինքնավարութիւն տուաւ իրեն
 հպատակութեան ներքե զանաւոյ հոյերուն
 (1344) : ԺԵ . դարուն վերջերն արդէն հա-
 յերը (Կամենիցի և Բլոխի) ունէին Վոյք
 կոչուած ինքնավարական կազմակերպու-
 թիւնը , որ վեց գաւառորէ և քառասուն
 խորհրդականէ բաղկացած մարմին մը բլո-
 խով , Հայոց գործերը կը վարէր ազգային
 սովորութիւններու և Մխիթար Գօշի «Գա-
 տատանագիրք» ին համաձայն : Ընդուն-
 ւած լեզուն՝ Անիի բարբառն էր նախ , բայց
 երբ կարէն թաթարխառանէն հայ գաղթա-
 կանութիւն մը եկաւ , տարբուեցան թա-
 թարերէնը գործածել , վանդի այս վերջին-
 ները ուրիշ լեզու չէին հասկնար : Հայերու
 վայելած արածութեանց շնորհիւ Լեհաս-
 տանի մէջ հաստատուեցան շատ մը նոր գի-
 ղեր ու քաղաքներ , երկր ներքին ու ար-
 տաքին վաճառականութիւնը բարգաւաճե-
 գաւ և շատ մը հայեր մեծամեծ ծառայու-
 թիւններ բերին այս Գաղթավայր-Հայրենի-

քին : Բայց Լեհահայոց հանգիստը շուտով
խանդարուեցաւ : Նիկոյ Թորոսովիչ անբա-
րոյական եպիսկոպոսը ամեն նենգամիտ եւ
չարահնար միջոցներ ի գործ դրաւ հայերը
պապական դարձնելու համար : Իր աշակեր-
տը Վարդան Յունանեան վարդապետը շա-
րունակեց իր վարպետին գործը ու վերջա-
պէս յաջողեցաւ իր ժողովուրդը
անջատել Մայրենի Եկեղեցիէն և Հռոմի
կապել :

Եւրոպայի մէջ հաստատուած հայ գաղ-
թականութիւններու բաւական կարեւոր մէկ
կեդրոնն ալ կարելի է նկատել Հոլանտան :
Ամաղերտամի մէջ նոյն իսկ հայ սոպարան
ունեցած ենք :

Ասիոյ մէջ, Հնդկաստանի հայերը գաղ-
թած են Պարսկաստանէն և զբուած են Սու-
րադ, Մասրատ, Կալկաթա, Չեզրա և Պոմ-
պէյ : Միևնայն լաւ ընդունելութիւնը գտած
են հայ գաղթականները Հնդկաստանի մէջ
ալ՝ շնորհիւ իրենց ուշխմութեան և գործու-
նէութեան : Անդլիացիներու Հնդկաստանի
տիրած ժամանակ հայերը կատարեցին շատ
պատուաւոր դեր և պատկառանք ներշն-
չեցին թէ՛ Անդլիացիներուն և թէ՛ Հնդիկ-
ներուն : Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերու-

թեան մէջ գործօն դեր ունէին Հայերը :
 Նոյն իսկ հայ նախարարներ ունեցած ենք
 Հնդկատտանի մէջ : Իրենց վայելած դիւ-
 րութեանց հետեանքով Հայերը մեծ զար-
 գացում ստացան : Ունէին փառաւոր հա-
 սարակական հաստատութիւններ , տպարան ,
 ուսումնարան , եկեղեցի և այլն : Առաջին
 հայ քրօզիրը Ազդարար , լոյս տեսաւ Մատ-
 րատի մէջ 1792ին Շմաւոնեան Յարութիւն
 քահանայի խմբագրութեամբ : Հնդկահայե-
 րը իրենց ազգային զգացումն ալ պահպա-
 նած էին : « Հայաստանը դրամով ազատե-
 տելու » ծրագիրներ ունեցան քանի մը ան-
 գամ : Պատկառելի կտակներ թողուցին ու-
 սումնական գնահատելի ձեռնարկներու ա-
 նունով . ինչպէս Սամուէլ Մուրատի կտա-
 կը՝ Մուրատեան վարժարանին համար , Ռա-
 փայէլ Ղարամանեանին՝ Ռափայէլեան վար-
 ժարանին համար և այլն : Անդլիացիներու
 տիրապետութենէն ետքը Հայերը անկարող
 եղան յայթական դուրս գալ մրցումէն և
 պահել իրենց նիւթական նախանձելի դիրքը
 և հեազհեաէլ ցրուեցան Հնդկական Արշի-
 պեղագոսի կղզիները , գլխաւորաբար Ճա-
 վա և մինչև Չինաստանի ծովեզերքները :
 Գաղթական այս բոլոր հոտանքներու ար-

գիւնքն այն եղամ է որ Հայութիւնը ցր-
 ւամ է ամբողջ աշխարհի զանազան կողմե-
 րը : Վերջին երեսնամեակին , երբ հալա-
 ծանքները շատցամ են , և ամերիկեան գո-
 լէճներ անդլիազէտ երիտասարդութիւն մը
 հասցուցամ են , ուժեղ գաղթականութիւն-
 ներ կազմուամ են Պուլկարիա և Ամերիկա ,
 ուր մաաւորական որոշ գործունէութիւն
 ցոյց տուամ են հայերը , սերտիւ կապուամ
 Տաճկահայոց բազմին և կարեկիր ճնշուամ
 հայութեան :

Ամին երկիրներու մ'ջ ալ , ուր հայկական
 գաղթականութիւն հաստատուամ է , Հայը
 ցոյց տուամ է վաճառական , ուշիմ և գոր-
 ծունեայ ժողովուրդի մը յատուկ ամեն ըն-
 դունակութիւններ : Մասնաւորաբար փայ-
 լամ է վաճառականական ասպարէզին մէջ :
 Չինաստանէն մինչև Անգլիա և Ափրիկէի
 հիւսիսակողմը հայերը իրրև վաճառական
 գործամ են և ընդարձակ յարաբերութիւն-
 ներ մշակամ բոլոր ազգերու հետ : Ամին տեղ
 շինարար աշխատանքի ձեռնարկամ է Հա-
 յը , չէնցնկով ու բարեզարդելով : Թէ՛ հին
 և թէ՛ նոր գաղթականութիւններու ժա-
 մանակ հայ մաաւորականներ ալ ապաս-
 տանամ են հոս ու հոն : Միջին դարու հա-

լածանքներու միջոցին հայկական գրչագիր-
 ներու պահպանութիւնը կը պարտինք գաղ-
 թական մտաւորականներուն : Եւ հարկ չի
 կայ ըսել թէ պատմականօրէն ու բանա-
 սիրօրէն ինչքան թանկագին են ձեռագիր-
 ները : Հայկական Յեղափոխութեան և ճշգ-
 նածամին ատեն ևս Եւրոպա , Ամերիկա և Ե-
 գիստոս սպաստանած հայ մտաւորականները
 մասնաւորապէս յեղափոխականներ , իրենց
 գրական ու բեմական գործունէութեամբ
 ազգային զգացումն ու հայկական ոգին վառ
 պահած են հայկական գաղթականութիւն-
 ներու մէջ : Մենք կը ցաւինք ի հարկէ Հա-
 յութեան այս ցրուած վիճակին վրայ , սակայն
 կ'ըմբռնենք միևնոյն ատեն այն զօրեղ պատ-
 ուաստումը , որ կարելի է առաջ բերել այլև
 այլ միջավայրերու մէջ ապրող Հայերու կրած
 լուազօյն ազդեցութիւններէն : Կորսուած
 մասերը չենք հաշուեր այլևս : Պատմութիւ-
 նը թող արձանագրէ միայն : Բայց ամեն
 պանդխտացող անձնաւորութենէ ու բնաա-
 նիքէ կը սպասենք օժանդակութիւն մը
 այն բունին , որուն ստանին են իրենք ալ :

Հայկական ամենամեծ զանգուածները
 կը գտնուին այժմ Տաճկաստանի , Ռուսաս-
 տանի և Պարսկաստանի մէջ :

X

Կիլիկիան բարձունքները. — Հայերը Կիլիկիոյ մէջ. — Ռուքիմեան իշխանութեան կազմակերպութիւնն ու ուղղութիւնը. — Համակրութիւն դեպի Երուսակեան ազգերը. — Հայերը իսլամկիւրներու օժանդակ. — Հայ-չափն յարաբերութիւններ. — Ունիթօրներու գործունեութիւնը. — Հայ Կեանքը Կիլիկիոյ մէջ. — Արեւմտակալութիւնը եւ Հայերը, — Կիլիկիան՝ պաշարուած արեւելահանութեան ներկայացուցիչներէն. — Դա՛րձնայ անկում՝ արեւմտեան քաղաքակրթութեան անունով:

Տօբասի լեռնաշղթան կը տարածուի Միջերկրականի եզերքը: Ունի անմտաւաչելի բարձուէքներ, որոնք սկիզբէն մինչև վերջը ապաստանարանը դարձած են այլ և այլ ժողովուրդներու: Այդ բարձուէքներու վերայ կամ շուրջը կազմակերպուած են դանազան երկիրներ, սակայն ասոնց մէջ ամենէն աւելի նպաստաւոր դիրքով կը ներկայանայ Կիլիկիան, Ռուքիմեանց շրջանի Հայութեան օրրանը: Հին դարերու հալածանք-

ներք միշտ բնակչութիւն ստեղծած են այդ
 լեռնային երկրին մէջ, այնպէս որ անոր
 բնակչութիւնը Բապտիստական հարստու-
 թեան կործանումէն վերջը հոս ապատուանող
 սհարեկած փախստականներով չէ կազմուած
 միայն: Կիլիկիան ունեցած է նշանաւոր քա-
 ղաքներ, ինչպէս Տարսոն, Սիս, Անտարզա-
 փա, Ատանա, Մամեստիա, Այաս, Գերմանիկ
 կա: Մարաշ, Ուրնիս և Աչէ (Հաճըն), ու-
 բունք վաճառականական կեդրոններ զարձած
 են: Կիլիկիան կը բաժնուի երկու մասերու,
 Գաշապին Կիլիկիա և Լեռնային Կիլիկիա:
 Իր բնական ամբողջութիւններով, անմատչելի
 լեռներով ու կիրճերով ռազմազիտական
 սքանչելի դիրք մը ունենալով՝ Կիլիկիա սմե-
 նահին ժամանակներէ ի վեր իր վրայ հը-
 բաւիրած է աշխարհակալ սեպտութիւններու
 ուշադրութիւնը: Նախ Ասորեստան, Բաբել-
 լաստան, ապա Աղեքսանդր Մակեդոնացին,
 Սելեուկեանները, Հռովմայեցիներն ու Յոյնե-
 րը օրերեցին այս երկրին: Կային շատ մը ամ-
 բոցներ ու դղեակներ, որոնցմէ երեւելիներն
 էին Վահկա, Բարձր բերդ, Կապան, Սիմա-
 նակայ, Լամբրոն և այլն:

Հայերը շատ հին ժամանակներէ ի վեր եր-
 թեւեկութիւն ունէին Կիլիկիա, ուր փիւնի-

կեցիներուն և եգիպտացիներուն հետ առաւար կ'ընէին: Հետզհետէ երբ Հայերը բազման զարկաւ անոնց: Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն վերջ, Մարզպաններու և Ոստիկաններու օրով, Բագրատունեաց փոթորկալից իշխանապետութեան ժամանակ և յետոյ՝ Յոյներու, Պարսիկներու, Արաբներու և Սելճուքներու բռնաբարութիւնները գաղթային մեծ հոսանքներ ստեղծեցին դէպի Կիլիկիա, ուր ժ.Ա. դարուն մէջ հայութեան ստուար թիւ մը կեդրոնացաւ և վերջապէս Գագիկ Բ. ի ազգականներէն Ռուբէն իշխանին միջոցաւ ու ձեռներէջութեամբ կազմակերպուեցաւ Ռուբինեան իշխանութիւնը:

Արդէն Ռուբէնի այդ ձեռնարկէն առաջ ալ առատապետութիւններ կային հոն, անկախ և կամ Բիւզանդական հովանաւորութեան տակ: Տեղացի Հայերը խմբուեցան Ռուբէնի շուրջը և 1000 ին հայկական իշխանութիւնը իր դրօշը կը ծածանեցնէր Բարձրաբերդի շրջակաները, իր հետ միացուցած Գող վասիկ, Օշին և այլն իշխանները՝ իրենց կալուածքներով: Ռուբինեանց իշխանութիւնը տեւեց 3 դար, և ունեցաւ չորս շրջաններ, 1.) Գրաւման ժամանակ,

57 տարի (1080-1137), 2.) վերականգնման շրջան, 55 տարի (1141-1199), 3.) Թագաւորութեան շրջան, 143 տարի (1199-1342), 4.) Օտար Թագաւորներու շրջան, 33 տարի (1342-1375): Կիլիկիան ու Հայ արքունիքը կէս մը Հայկական ու կէս մը Եւրոպական ինքնիշխանութիւններու ունէին: Մանաւանդ Լեւոն Բ. ի օրով արտաքինապէս ամեն ինչ արեւմտեան էր: Եւրոպայի աւստական դրութեան պատկերը կար: Կային շատ մը Յոյներ և Եւրոպացիներ, որոնք բնիկներուն պէս հպատակներ էին և ունէին իրենց կալուածները: Վենետիկցի, ճենովացի, Պիզացի և այլ տեղացի վաճառականներ ու արհեստաւորներ հաստատուած էին Կիլիկիոյ վաճառաշահ նաւահանգիստներուն մէջ և կամ կ'երթևեկէին շարունակ: Ռուբինեանց իշխանութեան ամբողջ շրջաններու պատմութիւնը Եւրոպական յարաբերութեան շուրջը կը դառնայ: Կիլիկիոյ աշխարհագրական դիրքը և ապա խաչակիրներու արշաւանքները, որոնց հետեւանքով հայերը սերտիւ կապուեցան Եւրոպացիներուն հետ, հայերը մերձեցուցին Եւրոպային: Արդէն խաչակրութեան իրրեւրնական հետեւանք, արեւելքի քրիստոնեայ ազգերը պիտի յարէին Հոսմի: Եւրոպացի-

ներուն հետ Հայոց ունեցած յարաբերութիւնը
 եթէ մշակուէր խոհեմութեամբ, և Յոյները
 իրենց քաղաքական անմտութիւնը մէկ կողմ
 ձգելով ձեռք տային արեւելքի մէջ ա-
 րեւմտականութեան դրօշակակիրն հանդի-
 սացող Հայ ցեղին, առաջ եկած արդիւնքը
 ապահովարար կ'ըլլար շատ նպաստաւոր :
 Սակայն այնպէս չեղաւ դժբաղդարար : Հա-
 յերը մինակ մնացին բոլորովին՝ բարբարոսու-
 թեանց հեղեղին առջև և միշտ յամռուեցան
 ատանձինն պատնէշել, ու շարունակեցին, հա-
 կատակ ամեն աննպաստ պայմաններու, թրդ-
 թակցիլ ու յարաբերիլ արեւմուտքի հետ. —
 բան մը, որ զիրենք բոլորովին կասկածելի
 դարձուց Եգիպտոսի Սուլթանութեան առ-
 ջև : Այս էր պատճառը որ Եգիպտոս ամեն
 զինով ջանաց Արեւելքի և Արեւմուտքի այս
 կապը կտրել՝ Կիլիկիոյ Հայ իշխանութիւնը
 նուաճելով ու հայութիւնը բնաջնջելով :
 Ու հարուածները յաջորդեցին իրարու : Կիլի-
 կիոյ շրջանին մէջ խաչակիրները երկու քրիս-
 տոնեայ աջակից ժողովուրդ միայն կրնային
 գտնել, հայերը և յոյները, որոնց առաջինը
 որչափ որ վստահութիւն գրաւած էր, իր
 անկեղծ անձնութիւնովը, նոյնչափ աչ-
 կասկածելի դարձած էր երկրորդը, իր երկ-

դիմի և խարդախ քաղաքականութիւնովը : Այս կերպով է որ Խաչակրութեան ընթացքին մէջ, սկիզբէն իսկ, հայերը լատիններուն հետ միշտ յարօրերութեան մէջ գտնուած են :

Մահմետականները Դամասկոսը գրաւելէն վերջ 637 ին պաշարեցին Երուսաղէմը, որ անձնատուր եղաւ : Ումեաններուն և Արաւսեաններուն օրով քրիստոնեաները ազատօրէն կ'այցելէին Ս. տեղերը և ապահով կերպով կ'երթևեկէին : Սակայն երբ Սելճուզեան թուրքերը 1076 ին գրաւեցին Երուսաղէմը, շատ գէշ վարուեցան քրիստոնեաներուն հետ, գանձեք կեղեքեցին, ջարդեցին, քրիստոնէական պաշտամունքը նախատեցին և նոյն իսկ ուխտագնացութիւնը արգիլեցին : Եւրոպայի Քրիստոնէութիւնը գրգռուած բողոքովին, զինուեցաւ Ս. Երկրին ազատման համար և արշաւեց Երուսաղէմ : Այս նպատակաւ կազմուած ոյժերը կոչուեցան Խաչակրութիւն, որոնցմէ 4ը Պաղեստին, 2ը Եգիպտոս, 1ը Պոլիս և 1ը Հիւսիսային Ափրիկէ արշաւած են : Խաչակրութիւնը տեւեց մօտաւորապէս երկու դար (1066-1270), և ունեցաւ իր քաղաքական, պետական, ընկերական, եկեղեցական, գիտական և գրականական արդիւնքները, ու-

ննապով հանդերձ իր սխալներն ու քննադա-
 տելի կողմերը : Հայ ժողովուրդը, արևմտա-
 կանութեան օգիֆնանովհներ պաշտպան և կրօ-
 նասէր, սիրով և անարատնջ օգնեց Սաչակ-
 րութեան, ամեն անգամ որ սրեւէ կերպով
 հնարաւորութիւն տեսաւ անոր օժանդա-
 կելու, և միշտ ալ յարարերութիւն պահպանեց
 Եւրոպայի հետ : Պատմութիւնը յայտնապէս
 ցոյց կուտայ թէ որչափ սուղի նստաւ Ռու-
 բինեաններուն՝ Արեւմուտքի հետ ամեն գի-
 նով պահպանուած այս յարարերութիւնը :
 Եւ մինչ Հայեր միշտ իրենց աչքերը Արե-
 մուտք դարձուցած քրիստոնեայ աշխարհէն
 օգնութեան կը սպասեն, երբ Մեծիւնքնիւն-
 իւրածանքներէն ու հարուածներէն չլմորած,
 ազատարար ձեռքի մը ուժին պէտք կար,
 Եւրոպացի ազգեր ո՛չ իսկ բարեացակամ
 չարժուժ մը կ'ունենան, անտարրեր մնալով
 Արեւմտեան քաղաքակրթութեան անունով
 սանջուած ժողովուրդի մը գերմարդկային
 ճիգերուն և օրհասական ազազակներուն :
 Մեծագոյն, խիղախ և երկարատեւ Սաչակ-
 րութիւնը կատարած եղան այսպէսով Հայե-
 րը, յուսարեկ՝ իրենց յուսադրութիւններուն
 մէջ և խարուած չարաչար :

Սաչակրութիւնէն զատ Հայեր ունեցան

Եւրոպացիներու հետ խնամփափան , քաղա-
 քական և կրօնական յարաբերութիւններ ,
 որոնց արդիւնքն էր Լատինականութեան
 մուտքը Կլիբիկոյ մէջ : Բայի Շնորհալիէն և
 Գր . Քարաօլէփէն , բոլոր կաթողիկոսներն ալ
 միշտ բարւոք և մերձաւոր յարաբերութիւն
 պահպանած են Վատիկանի և Եւրոպայի
 Լատինականութեան հետ : Այս շրջաններուն
 Հռոմի ջանքը եղած է Եկեղեցիներու Միու-
 թեան գաղափարին իրադործումը : Այս ուղ-
 ջողութեան մասնուած են , վառնդի Հայեր
 ս'րչափ ալ համակիր ըլլային Եւրոպացիներու ,
 կարելի՛ չէր որ հեռանային Մայրենի-
 Եկեղեցիէն : Յոյներու և Լատիններու եկե-
 ղեցական միութեան խնդիրը Հայոց պատ-
 մութեան ընթացքին մէջ քանիցս երեւան
 եկած , բայց յաջողութեամբ պահուած չէ ,
 ինչպէս որ Զրադաշտականութեան և Մահ-
 մատականութեան բուռն ջանքերն ևս ի գերե-
 կած են : Լատինացիներն ամենէն հիմնական
 փորձը կարելի է համարել ունիթոններու
 (միաբանաակէր) երեւումը հայկական հորիզո-
 նին վրայ՝ թէ Կլիբիկոյ և թէ՛ մանաւանդ
 Մեծ Հայաստանի մէջ : Յովհաննէս ԻԲ. պապը
 1318ին Հայաստան գրկեց Բարթողիմէոս

Գումրինիկեան եպիսկոպոսը , որ շատ մը Հայ աշակերտներ ժողովելով Լատինական հոսանք մը ստեղծեց : Նշանաւոր դէմքեր հանդիսացան ասոնց մէջ Յովհաննէս Քոնեցի , Ներսէս Պալենց եւ Սիմոն Պէկ , որոնց արժանաւոր հակառակորդներ դարձան Յովհաննէս Որոտնեցի եւ Գր . Տաթևացի : Հակառակութիւնն ստացու ծայրայեղ հանգամանք , եւ սակայն Հայ ժողովուրդը պահպանեց իր եկեղեցիին ժողովրդապետական ոգին :

Կլիիկեան իշխանութեան շրջանը կրնար վերածնութեան ժամանակամիջոց մը ըլլալ երկարամեայ հարածանքներէն իսպուսպուս նուաճուած ու յոգնած հայութեան համար , սակայն քաղաքական հանգամանքները բարտովին աննպաստ ըլլալով , ինքնամիտումի հնարաւորութիւն չտուին Հայ մտաւորականութեան եւ Հայ արուեստին : Ասոր հետ մէկտեղ քաղաքակրթուած համայնքի մը արձանագրութիւնը թողուց Կլիիկիոյ բարձունքներուն վրայ թառած ժողովրդային այս զանգուածը : Հայոց բազուն էր կարծես որ Մեծ Հայքի մէջ Պարսիկներու , Արաբներու եւ Յոյներու բռնակալ դրայնութենէն ազատելէն վերջ յանկարծ Մէմլուքները պիտի տեսնէին իրենց դիմաց , նոյնքան վտանգա-

ւոր և նոյնքան սխերիմ :

Հոս ալ դարձեալ Հայ ժողովուրը երեւան կուգայ պատմականօրէն իր ստանձնած մեծագոյն դերով , որ կը կայանար արեւելքէն բարբարոս վայրագութեան ամպերուն մէջէն Արեւմտեան Քաղաքակրթութեան լուսաւոր ջահը վեր բարձրացնելուն մէջ , իր ֆիզիքական գոյութեան զոհարերութիւնս' մը խակ : Արեւելականութեան ներկայացուցիչներէն պաշարուած փոքրիկ ժողովուրդի մը և համեմատօրար տկար իշխանութեան մը այս դիւցազնական պաշտպանութիւնն ու դիմադրուումը քնականարար կուգայ իր պատուարեր վկայութիւնն արձանագրել Քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ և անգամ մ'ալ ապացուցանել թէ 1375 ին կլիկիոյ Հայկական իշխանութիւնը կ'իջնար ու կ'ոչնչանար՝ ո՛չ թէ Եգիպտոսի այսինչ Սուլթանին ձեռքով , այլ Արեւելեան Քաղաքակրթութեան ոյժով և դժբաղդ Լեւոն Զ . ր չէ՛ր որ գերի կ'երթար Եգիպտոս , այլ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան մէկ ներկայացուցիչը : Ռուբինեան հարստութեան վերջին հանրածանօթ զահակայն էր դժբաղդ Լեւոն Զ . ր , (կամ Լեւոն Ե . ր) որ Բարիզի մէջ մեռաւ 1393 ին , որուն աճիւն-

ները 1789ի Յրանս . Մեծ Յեղափոխութե-
նէն վերջ փոխադրուեցան Սէն-Տընիի ար-
քայական դամբարանը , ուր այժմ կը բար-
ձրանայ Լեւոնի շքեղ մահարձանը :

XI

Հայ եկեղեցին եւ Հայ կեանքը.— Հայ կղերք եւ հայոց ֆաղափական կեանքը.— Լուսաւորիչ եւ իր յաջորդները.— Կղերին ու ֆաղափական իշխանութեան բաղիւստները.— Հայ կղերը՝ իր եւ հասարակական գործիչ.— Առաջին աշխարհական հայ մասննագիրը.— Հայ կղերը՝ ֆաղափական գործիչ.— Հիմեկն նորեկն փաստեր.— Հայ եկեղեցոյ բարեկարգութեան հարցը:

Որպէսզի կարելի՛ բլլայ ուրանալ Հայ Եկեղեցիին ներգործական մեծ դերը հայկական կեանքին դանազան երեսներուն մէջ, պէտք է ջնջել ամբողջ Պատմութիւնը եւ անոր փաստերը: Կրօն ու Եկեղեցի, ո՛չ միայն հայոց, այլ եւ բոլոր ազգերու եւ ժողովուրդներու մէջ կատարած են շա՛տ հզօր ներգործութիւն՝ բարոյական, բնկերային, քաղաքական եւ այլ անսակէաներով: Իսկ Հայ Եկեղեցին՝ ինքնին՝ իր բացառիկ դիրքով եւ անկախութեամբ ստացած է անսահման կարեւորութիւն Հայ կեանքին հատարական բոլոր խնդիրներուն շուրջը, ուր լսելի

ընել տուած է իր հեղինակաւոր ձայնը :
 Եղական է Հայ Եկեղեցիին դիրքը : Ուրոյն
 ազգութիւն մըն է Հայը և ուրոյն Եկեղեցի
 մըն է իր Եկեղեցին՝ բոլոր քրիստոնեայ ե-
 կեղեցիներուն մէջ , որոնց հետ իր ունեցած
 սերտ եղբայրակցութիւնը գուցէ զինքը վերջ
 ի վերջոյ ձուլէր արեւմտեան եկեղեցիներու
 մէջ . — յունականին կամ լատինականին, —
 եթէ սակայն բարերար անջատումն ու ան-
 կախութիւնը չգար սահպանել իր ինքնու-
 ընդունութիւնն ու պատմական անհատակա-
 նութիւնը : Հայ Եկեղեցիին ազգային հան-
 գամանքը ա՛յնչափ շեշտուած էր և պատ-
 մական դէպքեր հայոց ազգային և կրօնա-
 կան գաղափարները աշնպխի զոհաբերու-
 թիւնով շաղուած էին որ Հայ Եկեղեցի և
 Հայ Ազգ հոմանիշ կը նկատուէին : Հայաս-
 տանցի բարեպաշտ և ջերմեռանդ հայը Հայ
 Քրիստոնեայ կ'ըսէ ու կը հասկցնէ ամեն
 բան : Մութրացիանը « Հայ Քրիստոնեայ » ա-
 նունով ողորմութիւն կը խնդրէ . ճամբոր-
 դը միեւնոյն անուանակոչութիւնով կրնայ
 ասանջականութիւն գանել Հայաստանի գիւ-
 դերուն մէջ : Հայաստանցի հայուն համար
 Հայ Եկեղեցին ամեն ինչ է . լոյս-հաւատ-
 քը ամեն բան կը խտացնէ իր մէջ , աշնպէս

որ կրօնքի անունով եկած որեէ հարուած կ'ըմբռնէ ազգային հայեացքով և ազգութեան անունով ստեղծուած որեէ հաղածանք կրօնական ոգիով կը մեկնէ : Այս պատճառաւ էր որ զուլումի օրերուն մէջ, կոտորածներու ժամանակ, առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել թէ, հարիւրաւոր, գուցէ և հազարաւոր հայեր մեռան՝ կրօնափոխութեան յանձնառու չըլլալուն համար :

Հայ Եկեղեցիին հետ սերտիւ կապուած է Հայ Կղերբը, որուն գիրքը սկիզբէն ի վեր եղած է շատ բարձր : Հայ ժողովուրդը վերջին ծայր ակնածայիւր վերաբերում ունի Հայ կղերին հանդէպ : Ո՛չ միայն արժանաւորները, այլ և անարժանները գիտէ յարգել, անո՛ր համար որ՝ «կարգաւոր» են : Հին ժամանակներէ մնացած աւանդական յարգանք մ'է ասիկա : Երբէք բարեգուշակ չէ հայու մը համար՝ կրօնաւորի մը հետ վէճի բռնուիլը և կամ պայքար մ'ունենալը : Անէ՛ծքի և բանադրանքի սարսափը տակաւին կը շարունակուի, ինչ որ լաւ կը բացատրէ կղերին ունեցած գերազանցօրէն տիրապետող գիրքը : Ասիկա ի հարկէ սերունդէ սերունդ կտակուած հին ազդեցութիւն մըն

է . զոր կղերներ ունէին : Գրիգոր Լուսաւորիչ, կրթնած երկրին քաղաքական և զինուորական ոյժերուն , — Տրդատի ու իր բանակին , — երբ հեթանոսութիւնը հաղածեց ու Քրիստոնէութիւնը տարածեց , այնպիսի ազդեցութիւն մը առաջ բերաւ հայոց մէջ , որ Հայրապետական Գահը քաղաքական նշանակութիւն ստացաւ : Հայոց մէջ հաստատուեցաւ ժառանգական կրօնապետութիւն : Լուսաւորիչի տոհմը դարձաւ խոչոր հողատէր ազնուական՝ շնորհիւ Տրդատի նուիրած հողերուն : Իր յաջորդներն ալ բրնտկանարար պիտի պահպանէին իրենց ժառանգական իշխանութիւնը : Ուստի առաւել կամ նուազ շահագործեցին այդ զիրքը : Հայ կղերին ձայնը միշտ լսուեցաւ քաղաքական խնդիրներու մէջ : Մեզի կը պակսին տեղեկութիւններ՝ հեթանոսական շրջանը բացատրելու համար այս տեսակէտով , հասկցնելու համար թէ քուրմերու ազդեցութեան աստիճանն ինչ էր Հայ արքունիքին և Հայ ժողովուրդին վրայ : Բայց դժուար չէ գուշակել թէ , նոյն իսկ Լուսաւորիչի մահանունը քուրմերուն համեմատ սաստիկ պայքարը , ինչպէս նաև դանոնք ջնջելու համար ունեցած նախանձա-

ինդրութիւնը լուռ և զօրաւոր ապացոյց
 մըն է քուրմերու ունեցած զերակշիռ դիր-
 քը բացաւարտ : Քրիստոնէական շրջանի հայ
 կղերին դիրքը արդէն որոշ է : Մենք հոն
 կը անանենք հայ կղերը՝ իբրև մասաւորա-
 կան գործիչ, բարեգործ, զրազէտ, ուսու-
 ցիչ, պետական խորհրդատու, քաղաքա-
 կան ուղեցոյց և առաջնորդող և այլն : Գ.
 Լուսաւորիչ, Մեծն Ներսէս, Յովսէփ Կա-
 թողիկոս, Ղեւոնդ Երէց և այլն դէմքեր
 են, որոնք իրենց դասակարգային հեղինա-
 կութիւնն ու դիրքը կը մասնանշեն : Հայ
 կղերը անվարան կը միջամտէ քաղաքական
 ինդիրներու . Հայ Արքունիքին վերաբերած
 ինդիրներու մէջ իր հեղինակութիւնը կշիռ
 ունի : Հայ Կաթողիկոսը միջնորդն էր շատ
 անգամ Հայոց թագաւորին և այլ պետու-
 թիւններու միջև : Երբեմն ալ Հայ Կ զեր
 ինամակալութեան դեր ստանձնած էր :
 Արշակունի թագաւորներ ունինք, որոնք
 բացառապէս հայ կղերին ձեռքով զահ բար-
 ձրացած էին : Եւ հետեւարար ալ մեծ պի-
 տի բլլար անոր ազդեցութիւնը :

Ժամանակի լնթացքին մէջ սակայն այդ
 ազդեցութիւնը չափազանցութիւն դասու,
 մինչև որ բողոսում առաջացաւ հայոց քա-

գաքական և կրօնական իշխանութեանց մէջ :
Մեծն Ներսէսի և Պապ թաղաւորի անհա-
մաձայնութիւնը , պոչքարը և ապա առա-
ջինին թունաւորման առասպելը , որ ռու-
սեղծուած է կղերամիսներու կողմէ , սրտթ-
կումն է կղերին ու քաղաքական իշխանու-
թեան պետին միջև շեշտուած մեծ անհաս-
կցողութեան : Պապը որոշ քաղաքականու-
թիւն մը կը հետապնդէր Մեծն Ներսէսի գէմ-
իր յայտարարած կօխով . — սահմանափա-
կել կղերին ազդեցութիւնը քաղաքական
գործերու մէջ :

Հայ կղերը , իբրև շասարակական գոր-
ծիչ ցոյց տուած է գործունէութեան մեծ
բաժին՝ հայկական կեանքին մէջ : Հայոց
Գիրք , Հայ Գրականութիւնը , Հայ Ուսու-
մը և Հայ Մշակոյթը նշանակելի մասով կը-
ղերին կը պարտինք , ա՛յնչափ քիչ է աշ-
խարհականներու մասին մեր ունեցած տե-
ղեկութիւնները , մանաւանդ հին ու միջին
դարերու վերաբերմամբ : Սահակ , Մեսրոպ՝
կղերներ էին , մատենագրական գէմքեր ,
ուսումնավայր-վանքերու վանահայրեր և ու-
սուցիչներ՝ կղերներ էին . բեմ ու գրականու-
թիւն անոնց մինաչնորհն էին կարծես : Նոյն
խակ էթէ աշխարհական մեծ գէմքեր ալ ունե-

ցած ենք, անոնք գործած են կղերին աջակցութեամբ: Հայ Գաղութեան պատմութիւնը ժԱ. դարէն առաջ ցոյց չտար որևէ աշխարհական մասննագիր: Գրիգոր Մագիստրոսէն վե'րջն է միայն որ այլևս Հայ Մատենադրութիւնը կղերին մէկ ստանձնաչնորհունն ըլլալէ կը դադրի ու Մխիթար Հերացի, Մխիթար Գօշ և այլն ստպարէզ կուզան:

Ոչ միայն հին և միջին դարերու, այլ և նորագոյն ժամանակներու մէջ ալ հայ կղերը չա՛տ աւելի օգտակար եղած և ժողովրդականութիւն շահած է, երբ քաղաքական գործունէութեան մէջ ապրած է: Մինաս Վարդապետ Իսրայէլ Օրիի հետապնդած Հայկական Հարցին ախոյեանն է՝ անոր մահուանէն վերջ: Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեան Հայկական ինքնավարութեան գաղափարը կը մշակէ: Ներսէս Աշտարակեցի նոյնպէս՝ սատարողն էր Հայկական Ինքնավարութեան ծրագրին: Մեծ էր Մատթէոս պատրիարքի դերը տաճկահայոց Ազգային Սահմանադրութեան հրատարակութեան գործին մէջ: Ներսէս Վարժապետեան, Խրիմեան Հայրիկ, Իզմիրլեան Աբրրազան, Նարպէյ և այլն յայտնի քաղաքա-

կան գործիչներ են, որոնց ազդեցութեան գրոշմը կայ վերջին յիսնամեակի Հայկական կեանքին մէջ :

Հայ Եկեղեցիին ու Հայ Կղերին դերը Հայոց Պատմութեան մէջ ունի իր որոշ նըշանակութիւնը : Ի հարկէ բացասական մասին ալ նոյնքան ճոխ ու հետաքրքրական է : Անիկա մէկ կողմ թողլով, կ'ուզենք ըսել թէ, մեծագոյն դերը, որ կը սպասուի ժամանակակից Հայ Կղերէն՝ Հայ Եկեղեցիի բարեկարգութեան հարցին իրագործումն է : Այսպէս կամ այնպէս՝ պատմական եկեղեցի մըն է Հայ Եկեղեցին, որ մինչև հիմա իր հզօր սպաւորութիւնը ներգործած է Հայ կեանքին մէջ : Եւ որպէսզի տակաւին դեր ստանձնէ հայկական մշակոյթին ու վերածնութեան գործին մէջ, պէտք է որ բարեկարգուի և երխտասարդանայ : Հայ Կղերը հարկ է որ սթափի և մէկ կողմ թողած արգէտ մտլեռանդութիւնը՝ բմբռնէ լրջօրէն Հայ Եկեղեցիի բարեկարգութեան հրամայական պահանջը, վստահ լլլալով որ ժամանակին հետ քալող եկեղեցինե՛րը միայն սահմանուած են սպրեկու :

XII

Հայոց ֆաղափական կեանքին փոքորիկներն ու ելեւեղները.— Մտաւորական գործունեութեան շրջաններ և անոնց ազդակները.— Հայ վանեհերն իբրև ուսումնաւոյր.— Ոսկեդար և արծաթի դար.— Միջին դարը, Հայ Գրականութեան շիջումը, պատմիչներ և ժողովրդական երգիչներ.— Օսմանեան սիրապետութիւնը և Հայ կեանքը.— Հայաստանի կայսրութիւնը և Եւրոպայի վերածնութիւնը.— Հայ Տպագրութեան սկիզբը.— Ինչո՞ւ Հայ տպագրութեան երախայրիքը՝ Հայաստանէն դուրս.— Հայկական տպագրութիւնը Եւրոպայի մէջ և զարոյթի կղերն ու Վասիկան.— Մխիթարեաններու դերը:

Հայոց քաղաքական կեանքը լի է ահագին փոթորիկներով: Հայաստան՝ դանուելով Արեւելքի ու Արեւմուտքի սահմանագլուխին վրայ, տարբեր տարբեր քաղաքակրթական ձգտումներ ունեցող հոսանքներու բազմաման կրկէսը դարձած է: Որեւէ ցեղի պատմութեան մէջ այսչափ ար-

բապետող չեն յաճախակի արտաքին ազ-
 գակները, շարժիչ ոյժերը, որչափ հայոց կեան-
 քին մէջ երեւան եկած են անոնք յաջոր-
 դարար: Իրերու խիստ բնական հետեւան-
 քով Հայ ժողովուրդը իր պատմական բո-
 վանդակ դերին մէջ երեւան եկած է՝ բար-
 բարսս ոյժերու բնդդիմագիր, իր ընդգր-
 կած դրօշին համար նահատակ և իր ազ-
 գային գոյութիւնը պահպանելու համար կըու-
 ւող, պայքարող, ճկուն և ստեղծագործ մի-
 եւնոյն ատեն: Հայ ժողովուրդը, թէև հի-
 անալի բնութենակութիւններով օժտուած՝
 չինելու, ստեղծագործելու, երկիրներ բա-
 բեղարդելու և կեանքը շէնցնելու, դժբաղ-
 դարսը գրեթէ երբեք յաջողած չէ խա-
 զաղ պայմաններով շրջապատուելու և իր
 սեշտորութիւնը կեդրոնացնելու իր մշակոյ-
 թին, իր առաջդիմութեան և իր կեանքին
 ու կենցաղին հաճոյալի ընթացք մը տալու
 հողածութեան շուրջը: Անողոք հարուած-
 ները, աջէն ու ձախէն, վերէն ու վարէն
 տեղացող շմորեցուցիչ տարափը, ո՛չ մէկ
 դիւրութիւն տուին իրեն՝ իսկական գոյնով
 ու բնութենակութիւններով ասպարէզ գա-
 լու համար իր սեփական հայրենիքին մէջ:
 Իր կեանքին, պատիւին, կրօնքին ու ինչ-

քին պահպանութեան անհրաժեշտական պահանջին առջև, Հայ ազգը մտցա՛ւ, մտցա՛ւ ամեն բան: Իր դիրքին մէջ գտնուող, իր շարունակական հալածանքներուն ենթարկուող ուրիշ ժողովուրդ մը՝ շատոնց պիտի վերջ տար ամեն բանի, իր կեանքը փոխելով ամեն տեսակ աղնիւ ձգտումներու, խէտաներու և քաղաքակրթիչ աշխատութեան հետ: Հայ ժողովուրդը կը նմանի զսպանակի մը, զոր որչափ ճնշես, կրկին չկորսնցնես իր ոյժը և ամենափոքր դիւրութենէ մը կ'օգտուի՝ տարածուելու, տեղաւորելու համար: Երբ հալածած են դինքը, սպաննած, մորթոտած, իր ունեցածները յափշտակած, անիկա առանց ատով ամեն յոյս կորսուած նկատելու, կրկին սկսած է իր աշխատութեան՝ շինելու, շէնցնելու և բարեւարդելու համար, ու ատով զո՛հ չէ ատւած իր բարձրագոյն առաքինութիւնները: Հայոց կեանքին մէջ գահավիժօրէն իրարու յաջորդող ելեւէջները, փոթորիկներն ու հոսանքները հանդարտութենէ զրկած են Հայ Միաքր: Ասոր համար է որ Հայ մտաւորական գործունէութիւնը շատ մը չրջաններ և այլազան աղղակներ և ուղղիչներ կը ներկայացնէ:

Հեթանոսական դարերու մէջ գոյութիւն
 ունեցող Հայոց մտաւորական գործունէու-
 թեան մասին առառաւելն ենթադրութիւն-
 ներ ընկու. է : Բայցի Մովսէս Խորենացիի
 Հայոց Պատմութեան միջոցաւ մեզի կտակ-
 ւած Գողթան Երգերու փշուրներէն և կամ
 այս ու այն կերպով մեզ հասած բանահիւ-
 սական բեկորներէն, ամբողջական ոչինչ ու-
 նինք մեր ձեռքին տակ՝ իրական դատաս-
 տան մը ընկու. համար : Եթէ ընդունինք
 որ Պ. Լուսաւորիչ մեհնական գպրութիւ-
 նը կրօնական նախանձախնդրութեամբ ան-
 գութ կրակին ու բոցերուն յանձնած է, այն
 տանն երակէտ պէտք է ունենալ հայոց քր-
 բիստոնէական գրականութեան սկիզբը : Հայ
 գիրերու գիւտը կը հանգիպի Ե. դարու
 առաջին տարիներուն (403, 404, 405 կամ
 406 թուականին) : Բայց Պ. Լուսաւորիչէն
 կը սկսի գրական գործունէութիւնը, վա-
 սրնդի հեթանոսական յիշատակներու ջնջու-
 մէն վերջ, անշուշտ Լուսաւորիչ նշանակելի
 հակազգեցութիւն մը փորձել ուզեց՝ միան-
 դամ ընդ միշտ հայոց մէջ արմատացնելու
 համար քրիստոնէական գաղափարներն ու
 ճշմարտութիւնները : Այս տրամաբանու-
 թեամբ՝ հայոց մէջ քրիստոնէական մտա-

ւորական գործունէութիւնը, որ Դ. Դա-
րուն մէջ իր դերը կատարեց, օտարազգիներու
այբուքենին միջոցաւ, Ե. դարուն մէջ,
Հայ գիրերը գանուելէն անմիջապէս վերջ
տեղի տուաւ զուտ հայկական մատուորա-
կան գործունէութեան մը ստղն ։

Ոսկեդարու փառքը շատ շողջողուն հան-
գամանք մը ունեցաւ և Հայ Գայութիւնը
այդ շրջանին մէջ ստացաւ խիստ յաջող
հանգամանք մը, արագ թռիչ մը և բարձր
նկարագիր ։ Զրադաշտականութեան հալա-
ժանքները, ապա և անոնց հետեւող արիւ-
նոս ընդհարումները՝ Հայոց ու պարսից մէջ՝
կասեցուցին ամեն տեսակ մատուորական
գործունէութիւն ։ Եւ ոսկեդարը 30-40
ստորուն առաջդիմութենէ և գրական ար-
դիւնաւոր կեանքէ մը վերջ մտնեցաւ սա-
կաւ ։ Իրաւ ալ, այդ աննպաստ պայման-
ներուն մէջ, երբ հուրն ու սուրը կը թա-
գաւ որէր ամեն կողմ, կարելի չէր սպասել
որեւէ մատուորական գործունէութիւն ։ Գրադ-
ութիւններու այս անկումը առաւելապէս
չարունակուեցաւ ու շեշտուեցաւ մանաւանդ
Զ. դարուն մէջ, երբ հայերը բոլորովին
հեռացան հեղինական գրակոնութենէն և
Քաղկեդոնի ժողովին հետեւանքով այս ևս

յոյն ժողովուրդներու մէջ քրիստոնէութեան
 չնորճիւ ամբասանողութեամբ կապը թուլցաւ ու
 խզուեցաւ վերջապէս : Է. դարուն կր սկսի
 հայ մտաւորականութիւնը խլրտայ, և հա-
 դիւ Արծաթի Գարը կր սկսի, ահա արարա-
 կան արշաւանքն ու տիրապետութիւնը իր
 հետ բերած փոթորիկներով կր սպառնայ
 խեղդել զայն : Այնուհետեւ գրական ամուլ
 չբջաններ կր բոլորէ հայ ժողովուրդը
 մինչև ԺԲ. դարը, երբ Կիլիկեան Գալութիւնը
 կր սկսի ծաղկիլ Ռուբինեանց հարստութեան
 քնարկութեան տակ : Հայ բանաստեղծու-
 թիւնը իր գերագոյն թուիչը կ'առնէ Երեսէս
 Շնորհալիի անմահ շարականներուն և տա-
 զասացութիւններուն մէջ, ու ուսմկաւա-
 րական ձգտումը կր մանէ հայոց մտաւորա-
 կան գործունէութեան մէջ՝ սամկորէն լիզ-
 ւին յաղթանակովը : Միջին դարու արշա-
 ւանքները, հայոց զաղթականութիւնները,
 տիրող բնդհանուր հալածական դրութիւնը,
 Հայաստանի անհանդուրժելի կացութիւնը
 և քաղաքական պայմանները մահուան դա-
 տապարանցին մտաւորական կեանքը : Մաս-
 նակի երկրորդական պատմիչներ միայն փոյ-
 թին ունեցած են արձանագրել իրենց ժա-
 մանակներու դէպքերը, և ժողովրդական

աշուղներ, իրենց քնարով կղերերգած են Հայ կեանքը: Աւելորդ կը համարինք միտամի մանրամասնօրէն թուել այն բոլոր քաղաքական մրրիկները, որոնք շրջապատած էին Հայ կեանքը և ընթացք սուած անոր մասաւորական ձգտումներուն: Այս արշաւանքներուն և ժողովրդային խուճապներուն մէջ տանակոխ եղած են բազմաթիւ ուսումնաւար վանքեր, որոնք գրականութեան և ուսման կեդրոններ դարձած են Հայաստանի մէջ: Մեր մէջ արդէն կղերք եղած է առաջին և զլխաւոր ուսումնական գործիչը: Ժ.Ա. դարէն սուաջ բացի կղերէն, ուրիշ որեւէ աշխարհական շնոր տեսներ Հայ Մասնագրութեան Պատմութեան մէջ: Գր. Մագիստրօսն է առաջին աշխարհական մասնագիրը: Այս կղերները բոլորն ալ կը գործէին վանքերու մէջ, հետու բոլորովին ժողովուրդէն և կեանքէն հրաժարած:

Հայկական ուսումնաւար-վանքերու պատմութիւնը և ուսումնաւարութիւնը շատ շահեկան է և մասաւոր: Անոնք դարերու ընթացքին մէջ բարեզարտ հայրապետներու, լուսամիտ թագաւորներու և կամ նոյն իսկ ջերմաստիճանի ժողովուրդին կողմէ հաստատուած էին՝ ո՛չ թէ անուշանկու կարգ մա-

կարոյձներ, այլ՝ ուղղակի ծառայելու Հայ ժողովուրդին, անոր զաւակներուն կրթութեան և մտաւորական զարգացման գործին: Հայոց հեթանոսական շրջանին մէջ, մեհականներն էին որ քուբերուն հակողութեան ներքեւ հեթանոսական դաստիարակութիւն կուտային ապաղայ քուբերուն: Ի վերջոյ քրիստոնէական շարժումն ալ, զօրացուց վանքերու կազմակերպութիւնն ունեցող հասաւորութիւնները: Ազգային ուսուցութեան և գրական առաջդիմութեան գործը վանքերու մէջ սահմանափակուած էր: Դրպարոյնք և ուսումնական ձեռնարկներ՝ վանքերու մէջ կ'ըլլային: Հո՛ն կ'ընդօրինակուէին ձեռագիրներ, հո՛ն կ'ապրէին մեր մասնագիրները, գրագէտներն ու քարոզիչները: Պատմութիւնը կը յիշատակէ բազմաթիւ ուսումնավայր-վանքեր՝ Հայաստանի այս ու այն կողմը, Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի և Կիլիկիոյ մէջ ախոռուած: Դ. դարէն սկսեալ մինչեւ ԺԴ. դար նոյն կերպով կ'ըլլայ մտաւորական աշխատութիւնը Դ. Դարուն մէջ նոյն իսկ Տարօնի Գլակայ և Խննակնեան վանքերը ուսումնական կեդրոններ էին: Կը յիշուին շատ մը նշանաւոր վանքեր, որոնք եկեղեցագիտական ուսմանց

դպրանոցներ էին, ինչպէս, Նորավանք և Այրեւանք (Ե. դար), Սիւնեաց վարդապետարանը (Չ. դար), Շիրակի Գպրեւանքը (Է. դար), Գեղարքունեաց մենաստանը (Ը. դար), Աղթամարի և Սեւանի վանքերը (Թ. դար), Նարեկի վանքը (Փ. դար), Սանահինի վանքը (ՓԱ. դար) և այլն :

Եկաւ վերջապէս Յովնանեան տիրապետութիւնը : Յախ՛ի՛ն Սուլթան Մէհէմէտ Կ. Պոլիսը գրաւելէն վերջ սկսաւ դէպի արեւելք արշաւել և գրաւել արեւմտեան Հայաստանն ու Փոքր Հայքը : Յայանի է Յախ՛ի՛նի քաղաքականութիւնը, որ շատ նըպաստաւոր էր Հայոց համար, վաննդի ինք կ'ըմբռնէր թէ ի՛նչպիսի շինարար տարր մըն է հայ ժողովուրդը և շէնցնող ի՛նչ ընդունակութիւններով օժտուած է : Հաստատւեցաւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը և հոն ապրող գաղութը բազմատարար հանդիսաւ կենցաղ մը ունէր : Հայաստանն էր որ կրկին ահուղողի մասնուած էր : Իսլամի և ոչ իսլամի խտիրը տակաւ կը զօրանար տիրապետող տարրին մէջ, և ընդհանրապէս քրիստոնեաներն ու մասնաւորապէս հայերը նշաւակ կ'ըլլային անարգութեան և ենթակայ՝ բազմադիմի գրկանք-

ներու : Իրաց այս գրութեան մէջ Եւրոպան
 կը յեղաշրջուէր : Տպագրութեան գիւտը ,
 Յովհաննէս Կիւթթէմպէրկի ձեռքով , ամ-
 բողջ Եւրոպայի ուշագրութիւնը կը հրատի-
 բեր իր վրայ : Հետզհետէ Իտալացիներ , Ֆր-
 բանացիներ , Սպանիացիներ և այլն կ'որ-
 դեցրեն զայն : Վերածնունտի օրերն էին : Բիրտ
 սլովին տիրապետութիւնը ջնջելու սահման-
 ւած գիրը , մամուլին միջոցաւ կը տարած-
 ւէր ամեն կողմ : Այդ շրջանին մէջ Ասիոյ
 մողովուրդներու մէջ միայն Հայը կրնար
 իրացնել զայն , իրիւ յաջողակ տարր : Բայց
 ի՞նչպէս : Կարելի էր երբեք Հայաստանի
 մէջ տպարան հաստատել : Այսքան բարբա-
 րտութեանց ենթակայ երկրի մը մէջ գրական
 գործունէութիւն ունենալը ցնորական չէ՞ր :
 Եւրոպան պէտք է ըլլար այն ցամաքը , ո-
 բուն վրայ պիտի տպագրուէր առաջին հայ
 տառը : Եւ ա՛նա Յակոբ անուն տպագրիչ
 մը , նայն իսկ առաջին հայ տպագրիչն հրո-
 չակուած Արգար դպիրէն ալ 30 տարի ա-
 ռաջ , 1512 թուականին կը տպագրէր Վե-
 նետիկի մէջ «Առդմոսարան»ը , երբ տակա-
 ւին Ռուսաստանէն ներս չէր մտած տպա-
 գրութիւնը : Անպատեհ չէ բնկ որ ա՛նաւա-
 սիկ , այս կերպով հայերո՛ւն միջոցաւ կ'ըս-

Կարճատեղ

կսուէր տպագրութեան գործին՝ Ասիոյ մէջ, և այս խել պատմական պզտիկ դեր մը չէ: Եւ սակայն գաթիկի կղերը, որ ուխտած էր միահեծան տիրել սիրտերու ու մտքերու վրայ, իր սեւ թաթը հասցուց այն բոլոր հայ հրատարակիչներուն վրայ, որոնք Եւրոպայի մէջ ուղեցին ստեղծել տպագրական կայան մը: Վատիկանի գրաքննութիւնը կուգար սեղմումներով և կրօնական աններող նկատումներով կաշկանդել հայ նոտատորչատատ մամուլը: Այդ է պատճառը որ «Սաղմոս»ներով զրազած են հայոց անդրբանիկ հրատարակիչները, երբ կրնային աւելի ժողովրդական գործեր տպել ու գրական աւելի լայն գործունէութիւն մը ցոյց տալ: Այս հետապնդութիւնը սակայն չկրցաւ արգիլել որ հայ տպագրիչներ աննուաճ կամքով կուրծք տային ամեն տեսակ խրատութեան և Հայ Մամուլի գոյութիւնը պահպանելին դիւցազնօրէն, մինչև որ կուգային աւելի գեղեցիկ օրեր և նպաստաւոր ժամանակներ:

Այս թռուցիկ ակնարկներէն վերջ, որոնց միջոցին արեւելքի մէջ բնակող այս փոքրիկ ցեղին մեծութիւնը դուրս կուգար, հարկ է յիշատակել Մխիթարեանները, որոնք ևւս,

Հայաստանէն դուրս Վենետիկ հաստաա-
 ւեցան՝ հանդարտ սրտով ու խաղաղիկ միա-
 քով ծառայելու համար Հայկական Գրա-
 կանութեան, և որոնք մեծագոյն օժանդա-
 կը դարձան Հայ ցեղին՝ սպասական սրիշ
 դերեր ստանձնելու համար Արևելքի մէջ:

XIII

Ռուս պետութիւնը կը կազմուի.— Հայերը շինարար ժողովուրդ.— Մեծն Պետրոսի զեանասութիւնը՝ Հայ ցեղին մասին.— Ռուսահայերը.— Հայոց եւ Ռուսաց արժունիքն յարաբերութիւնները.— Դարարայի մեղիքութիւնները եւ անոնց վերաբերումը Ռուսիոյ հանդեպ.— Իսրայիլ Յրի եւ Հայկական խնդիր.— Հայոց հաւասարմութիւնը Ռուսաց զանհին հանդեպ.— Փոխարինութիւնը.— Ռուսահայոց Պաշտօնեկան.— Ռուսիոյ դերը Տաճկա-Հայկական հարցին մէջ.— Կրկին Հայը զո՞ն՝ ֆրիստեկութեան ու մահմեմականութեան միջեւ:

Երբ իրերը Հայաստանի մէջ այն բնութացքն ունէին, զօր բացաարեցինք նախընթաց հատուածներու մէջ, անդին Եւրոպայի մէջ կը հիմնուէր հակայ պետութիւն մը, որ թէեւ նախապէս սահմանափակ զօրութեան տէր, սակայն կոչուած էր ըլլալու Արեւելեան ինդիբին ամենէն մեծ ախոյեանը: Պատմութիւնը կը բացատրէ արդէն թէ

Արևմտեան Եւրոպա՛ն է որ առաջին անգամ պատմութեան մէջ հանդէս եկած ու փայլած է: Անոր հետեւեցաւ արեւելեան Եւրասիան. — և ա՛նա Ռուսիա, Բրուսիա և Լեհաստան կը սկսին իրարու ետեւէ հրապարակ գալ: Նորման գաղթականներ Րուրիկի առաջնորդութեամբ կը տիրեն Նովհորոտի և հիմը կը դնեն Ռուսական կայսրութեան: Մինչև ժ. Գ. դար ստանց հանգիստը վրդովող չքար. բայց այդ դարուն Մանկոները արշաւելով կը տիրեն ամբողջ երկրին: Այս տիրապետութիւնը կը տեւէ երկու քուկէս դար: Ի վան Ա. Վասիլիէվիչ զանն՝ք կը վտարէ և պետութիւնը կը փրկէ բարբարոսներու ճնշումէն: Մեծն Պետրոսի՛ վիճակուած էր սակայն Ռուս կայսրութեան զօրացման մեծ դերը: Եւ իրօք ալ Մեծն Պետրոսէն կը սկսի Ռուս կայսրութեան բուն զօրութիւնը. — Պետական այս մեծ մարդուն մեծագոյն ձգտումն էր Ռուսական պետութիւնը բարգաւաճ, զօրաւոր, քաղաքակրթուած և զինուորական պատկառելի սլծով մը օժտուած կառավարութիւն մը դարձնել: Իր ձգտումը որչափ բարձր՝ իր դերն ալ նոյնքան մեծ եղաւ Ռուս կայսրութեան պատմութեան մէջ: Մեծն

Պետրոսի գործունէութիւնը կաշկանդող երեք գլխաւոր արգելքներ կային սակայն . 1.) Կղերը , 2.) Ազնուականութիւնը , 3.) Սթէրիլի գունդը : Մեծն Պետրոս , օժտուած հանճարեղ զիւանագիտութեամբ և աննկուն ու կորովի կամքով ու զխաւցութեամբ , յաջողեցաւ իր ծրագիրները իրագործել՝ գոյութիւն ունեցող բոլոր դժուարութիւնները միաստի ջնջելով ու ակարացնելով : Իրեն կը պարտի Ռուսական Պատուիւնը իր գերակշիռ զիրքը՝ Եւրոպայի և Արեւելեան երկիրներու վերաբերող բոլոր հարցերուն մէջ գրեթէ : Ան էր որ կազմակերպեց բանակը , երկրին մէջ ճարտարարուեստ մրտցուց , քաջալերեց վաճառականութիւնը , արհեստներն ու ճարտարութիւնը , վարժարաններ բացաւ և ամեն միջոց գործածեց՝ Ռուս ժողովուրդը քաղաքակրթելու և պատուիւնը հաստատուն հիմերու վրայ դնելու համար :

Մեծն Պետրոս , ուշիմ մարդ , ըմբռնեց որ իր հսկայ ծրագիրը գործադրելու համար երկրին բնիկները բաւական չեն . ուստի մասնաւոր համակրութիւն ցոյց տուաւ Հայ ժողովուրդին նկատմամբ : Սա՛ , արդէն զգուած իր Հայրենիքին մէջ փրոզ պայմաններէն ,

ու զուրումէն սարսափած , ապահով վայր
մը կը փնտուէր՝ խաղաղ աշխատութիւնով
պարսպելու համար : Հայերու շինարար ողին
ծանօթ էր արդէն : Բազբստունեաց և Ռու-
բինեանց հարստութիւններու անկումէն վերջ
աստ անդ և Եւրոպական կեդրոններու մէջ
հաստատուած հայկական գաղթականու-
թիւնները շէնցուցած էին այն հողը , որուն
վրայ ապրած էին : Հայոց վաճառականու-
թիւնը ամեն տեղ իր ճիւղերը տարածած
էր : Լէնկթիմուր , թաթարական արչաւանք-
ները և ո՛չ իսկ սրևէ հալածանք հայր կրթ-
նային գրկել իր ուշիմութենէն : Հայր իր
կորուստը ոգրալով յուսահատելէ աւելի՝ ան-
միջապէս գործի ձեռնարկել և կորսնցու-
ցածները ձեռք բերել գիտէր : Այսպիսի ժո-
ղովուրդի մը համար Մեծն Պետրոսի պէս
գրացի գահակալի մը գնահատութիւնը չա՛տ
ուշագրաւ պէտք է ըլլար բնականաբար : Եւ
ուրեմն հայեր ամէն կողմէ կը սկսին Ռու-
սաստան վազել : Հայ վաճառականութեան
կեդրոններ կը հաստատուին հետզհետէ՝
Մոսկուա , Բեզբսպուրկ , Արքանիէյ և այլն :
Հայր , իր տառապանքներուն մէջ փրկարար
ձեռք մը , բարերար օժանդակութիւն մը
փնտուող հայր , կը փարի սերափու և հաւա-

տարմարար Ռուսական դահուէն : Մասաչ կը
 դառնայ անոր և գինովցած բոլորովին տըր-
 ուած խոստումներէն՝ Ռուս պետութեան մէջ
 կը տեսնէ հայերու ազատագրութեան գոր-
 ծին պաշտպան վեհապետութիւն մը , որուն
 համար չվարանիլ զո՛նկ իր ջանքը , ճիգը ,
 զո՛նդութիւնները , հարստութիւնը , աա-
 դանդը և իր ամենէն ընտիր երխտասարդ
 դուռակները : Հայեր պատերազմներու ա-
 տեն մեծ օգնութիւն կ'ընեն Ռուսաց բա-
 նակին՝ ընդդէմ Պարսիկներուն : Մեկիքները
 նոյնիսկ՝ Ռուսիոյ , արեւելեան քրիստոնեա-
 ներու միակ պաշտպանին կը յարին : Բոլո-
 րըն ալ Հայկական Ինքնավարութիւնը Ռու-
 սիոյ թեւարկութեան տակ սիրո՛վ դնել
 կ'ուզեն : Չեն հակառակիր ռուսական մշա-
 կոյթին : Պատմութիւնը արձանագրած է ար-
 դէն թէ՛ կովկասը և Խրիմը շէնցնողը հայե-
 րը եղած են : Հայ մէնէրալներ է որ Ռու-
 սիոյ փառքը կազմեցին վճռական ճակատա-
 մարաներու մէջ : Մատաթեան , Արղութ-
 եան , Բերութեան , Լօրիս Մեկիքով , Տէր
 Ղուկասով , Լազարեան , Տէր Ասատուրեան
 և այլն յայտնի արեւներ են ռուս գինուո-
 րականութեան երկինքին վրայ :

Մեծն Պետրոսի սկսած գործը յաջողու-

թիւմը պսակուեցաւ : Նա՛ դիւցազն մը և վազր մըն էր միեւնոյն ատեն , ինչպէս կ'ըսէ Վոլթէր : Իրեն յաջորդները Կատարինէ Ա. և Կատարինէ Բ. իր քաղաքականութեան հետեւիլ փորձեցին , բայց զուրկ էին իր քաղաքական սուր հոսանքութենէն : Վերջինին ծրագիրն էր Լեհաստանի ու Թուրքիոյ բըզբաւմը : Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը ցնցեց ամբողջ Եւրոպան : Միապետական լուծին ներքեւ ճնշուող և երկրակալական ձգտումներ մարմնացող պետութեան մը ընկճումին ներքեւ հեծող Ռուսաստանի մէջ՝ սումբն սկսաւ խօսիլ : Երիտասարդ մտաւորական սուսներ , պահանջող աւելի անկաշկանդ և ազատ քաղաքական պայմաններու , յեղափոխական շարժման սկսան : Ալեքսանդր Բ. երբ Լօրիս Մեյիքովի խորհուրդով սահմանադրութիւն հռչակելու կը պատրաստուէր՝ զո՛հ գնաց :

Հայոց այս անձնուէր վերաբերութիւնը գնահատուեցաւ երկար ատեն , քանի որ երկրին ծաղկման ու բարգաւաճման գործը կը կարօտէր այդ շինարար ժողովուրդին ձեռքերուն : Ի վերջոյ փոխուեցաւ ուսաքաղաքականութիւնը :

Որոշ է թէ հայ թագին խլուելէն վերջ՝

Հայաստան թաթարներու, Սելճուզներու,
 Օսմանցիներու և Պարսիկներու միջև ասից
 կոխան դարձաւ: Թաթարներու զօրանա-
 լէն և պարսկական պետութեան վերակազ-
 մուելէն վերջ, այս երկու ոյժերն ալ ունե-
 ցան արիւնահեղ և ուժգին բազխումներ:
 Վերջապէս Պարսիկները, աւելի նպաստա-
 ւոր հանգամանքներու տէր՝ պահեցին իրենց
 հովանաւորութիւնը Արեւելեան Հայաստա-
 նի վրայ: Հայերու այս ընդհանուր դրու-
 թեան մէջ սակայն, տակաւին բուռ մը հայ
 քաջեր, իրենց ասլետական ոգիին պաշտ-
 պան և նախանձախնդիր՝ կը պահպանէին
 իրենց անկախութիւնը, Ղարաբաղի սարա-
 ւանդներուն վրայ: Ասոնք Ջրաբերդի, Գիւ-
 լիստանի, Վարանդայի, Խաչինի և Տու-
 զախի հինգ մելիքութիւններն էին, որոնք,
 առանձին կազմակերպութեամբ, ինքնավա-
 րօրէն կը անօրինէին իրենց ներքին գործե-
 րը: Մելիքներն ընդհանրապէս կ'ընտրուէին
 Պարսից շահերէն և պաշտօն ունէին գան-
 ձել իրենց շրջանին մէջ ապրող ժողովուր-
 դին աուրքերը և անօրինել ամեն տեսակ
 ներքին գործ: Գանձուած գումարէն կա-
 բուոր մաս մը մելիքները պարտէին վճա-
 րել Շահին: Կը բաւէ որ մէկը Մելիք ընտր-

էր, այլեւս կարելի չէր անոր մասին որեւէ
 աննպաստ քայլ առնել: Իսկ Շահը չէր իսկ
 լսեր որեւէ դանդատ: Աստի համար է որ,
 թէեւ անկախութեան սիրահար, այսու հան-
 դերձ զգուած մելիքներու կամայականու-
 թիւններէն, այս շրջանին ժողովուրդը կ'ու-
 ղէր միանգամ ընդմիշտ Պարսից լուծը խոր-
 տակել, որպէսզի կեանքը աւելի հանդուր-
 ժելի դառնայ: Իսրայէլ Օրի (1698-1711) և
 Մինաս վարդապետ ընդարձակ յարաբերու-
 թիւն կը մշակեն սուսաց արքունիքին և
 մելիքներուն հետ, սակայն զժրադգարար
 դործը ի գլուխ չի հանած կը մեռնին: Կը
 սկսի Մեծն Պեարոսի մեծ արշաւանքը: Հա-
 յեր ամեն կերպով կ'աջակցին և հազարա-
 ւորներ կուգան օգնելու սուսական բանա-
 կին, սակայն յանկարծ սա կը նահանջէ՝ սա-
 պարէզին վրայ թողլով միմիայն հայ քաջե-
 րը, որոնք Դաւիթ Պէկի և Մխիթարի հը-
 բամանատարութեամբ՝ բուն ընդդիմու-
 թիւն մը ցոյց կուտան՝ Պարսից գրոհին դէմ:
 Հայ կզերը կը սկսի ուղղակի յարաբերու-
 թիւն հաստատել Ռուսաց արքունիքին հետ:
 Յովսէփ Արհի Արղութեանց եպիսկոպոս կը
 նուիրուի զործին: Եկատէրինէ Բ. ի անա-
 կնկալ մահը վերջ կը դնէ սակայն սկսուած

ձեռնարկին : Յովսէփ Արճիի մահէն վերջ կը սկսին կաթողիկոսական խռովութիւնները , որոնցմէ վերջ ներսէս Աշտարակեցի կուգայ ասպարէզ : Խանդավառութիւնը իր ծայր աստիճանին կը հասնի : Նոյն իսկ հայկական գինանշան մը կը պատրաստուի , Չարը հայ թողաւոր կը հռչակուի և կը սկսին Ռուսօ-Պարսկական պատերազմները , որոնց մէջ հայերը կը ստանձնեն կարեւոր դեր : Բայց հիասթափութիւնը կը յաջորդէ շուտով : Վասնզի Ռուս քրիստոնեայ պետութեան փրայակաութիւնը պարտից վրայ, հայ ժողովուրդին միջոցու կ'ըլլայ , և այս բոլոր դժոզութիւններէն վերջ իրրեւ թանկագին փոխարինութիւն՝ հայոց կը շնորհուի 1876ին պարսկեկիւան (Ազգ . կոնանադութիւնը) որ կը արամադրէ՝

1. Հսկել Ռուսաստանի Հայոց եկեղեցիներուն, գանբերուն, դպրոցական և ուրիշ անտուածահաճոյ հաստատութիւններու բարեկարգութեան և մատակարարութեան :
2. Հրաման տալ եկեղեցական կարգ մանկ ուզողներուն և ի հարկին արձակել գանտնք :
3. Վերահասու ըլլալ ամուսնական կնճռոտ խրնդիրներու :
4. Հսկել ամուսնացած եկեղեցականներու որրերուն և աշրիններուն խնամատարութեանը վրայ :

5. Առանձին ցուցակներ պահել եկեղեցիներու, վանքերու, գաղտնիներու, կղերներու, մեանողներու և ամուսնացողներու, և ամեն տարի տեղեկութիւն տալ ներքին Գործոց Նախարարութեան:
6. Քննել թեմական առաջնորդներու և ժողովուրդին ներքին խնդիրները.— գանձք պատճել ի հարկին:
7. Երկու կաթողիկոսական ընտրելի ներկայացնել Չարին՝ ի վաւերացումն:
8. Պահել սինոդին մէջ պրօկուրոր մը:
9. Վիճակները կառավարել թեմականերով:

Բազդաստիւոյ Ռուսահայոց Պալատէնիան Տաճկահայոց Ա. դ. դ. Սահմանադրութեան նկատմամբ կը գանձենք ո՛րքան կաշկանդիչ ու ողորմելի առաջինը, նոյնքան համեմատօրէն լայն ու ինքնավարական երկրորդը: Այդ Պալատէնիան, որ Հայոց Ռուսաց գահուն հանդէպ ցոյց տուած հաւատարմութեան վարձատրութիւնն է, սկիզբն է արդէն ուրիշ սոսկալի ռուսական ծրագրի մը, որուն պիտի անդրադառնանք ուրիշ յօդուածով մը:

Ի՞նչ է եղած Ռուսիոյ դերը Տաճկահայկական հարցին մէջ: Իր բոլոր ազդեցութիւնով, որ ապացոյցի կարօտ չէ, Ռուս պետութիւնը բացասական դիրք մը բռնած է Հայկական խնդիրին կարգադրութեանը մէջ:

Պերլինի վեհաժողովէն վերջ մանաւանդ շեշ-
տուած հայասեցութիւն , սուսացման փոր-
ձերը , Մայիսեան ծրագրին վիժումը , սահ-
մանագրութի լնդհարումներու ատեն սուս
սահմանապահ գինուորներու վերաբերումը
հայ հերոսներու հանդէպ և Հայկական Խընդ-
րի բոլոր գրուագներուն մէջ բացայայտ-
րէն երեւան եկած է Ռուս կառավարու-
թեան ոչ-բարեացակամ տրամադրութիւնը ,
Իսկ թէ ինչո՞ւ ուզեց պահել Թուրքիոյ ամ-
բողջականութիւնը և հակառակեցաւ Հայ-
կական դատին : — Ո՞վ չգիտեր , իր սնտու-
սական շահերուն և բռնապետական ծրագրի-
ներուն ու ցանկութիւններուն համար միայն :

XIV

Յեղափոխական շարժումը՝ հետևանք մտաւորական վերածնունդի։— Եւրոպական յեղափոխութիւնները։— Իրանական Մեծ Յեղափոխութիւնը եւ անոր ազդեցութիւնը։— Սահմանադրութեան եւ ժողովրդապետութեան ձգտում։— Ապստամբ Պայֆանը։— Յունաստանի ըմբոսւածութիւնը։— Նաւարիի ճակատամարտը եւ Յունաստանի անկախութիւնը։— Հայոց արեւմտեան շուքաւոր գաղափարներու ընդունակութիւնն ու Իրանական Յեղափոխութիւնը։

Աշխարհի այն մասը, ուր վերջին դարերու մէջ ամենէն հսկայ յեղաշրջութիւնները գործուած են, Եւրոպան է։ Մարդկային քաղաքակրթութիւնը, մանուկ տակաւին, եզրնաւորուած անցաւ Յունաստան, անկէ Հրոտմ, և հոն երիտասարդանալով՝ տարածուեցաւ Եւրոպայի մէջ ամէն կողմ։ Նոր Աշխարհը, որ աշակերտն էր քաղաքակրթութեան մէջ, աշակերտը՝ եղաւ նաև քաղաքական կեանքին մէջ։

Հոովմէական կայսրութեան անկումէն վերջ Միջին Դարու հազարամեայ շրջանին մէջ, Եւրոպայի քաղաքակրթական հոսանքը կանգ առաւ կարծես և ամբողջ մարդկութիւնը, որ կ'ապրէր այդ ցամաքին վրայ, թաղուեցաւ թմրիբի մը մէջ, թանձր խաւարի ու տղխտութեան տիրապետութեան ներքեւ, կարելի չէր որ այս վիճակը շարունակէր և աւատապետութիւնը աւելի երկար ատեն դիմանալու յաջողէր: Պէտք էր ցնցում մը, զօրաւոր յեղաշրջութիւն մը, որպէսզի փշուէին բոլոր կաշկանդիչ կապանքները և մարդկային իմացականութիւնը նոր թռիչ մը առնելով՝ նոր թափով մը պոռթկար, սրայծառ ու գունազեղ: Վերածնութիւնն էր ասիկա, Ժ.Ե. և Ժ.Զ. դարու իմացական մեծ յեղաշրջութիւնը, որ ծնած Իտալիոյ մէջ, սլացած էր ամեն կողմ, և կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ տիրապետած էր բոլոր միտքերուն՝ Եւրոպայի Ոսկեդարը պատրաստելով, գանազան գիւտերու յայտնութիւնը հռչակելով, գեղարուեստական հրաշալիքներ արտադրելով և գիտութեան ու բուսասօրութեան տաճարներ կանգնելով: Վերածնունդի Դարը, ինչպէս կոչուեցաւ իմացական յեղաշրջութեան այս շրջանը, ու-

րիչ բան չէր՝ բայց եթէ Եւրոպական Միա-
 քին արի յայանութիւնը : Ուսում, գիտու-
 թիւն և գեղարուեստ ունեցան հակայական
 զարթօնք մը : Յունական և հռոմէական
 քաղաքակրթութիւնը յարութիւն կ'առնէր
 աճա՝ աւելի՛ ուժեղ, աւելի՛ կենսալից
 և աւելի՛ վճռական : Մասաւոր այս վերա-
 զարթնումը կ'արշաւէր անմիջապէս կրօնա-
 կան աշխարհին մէջ, կ'ազատագրէր մարդը
 խղճի բռնարարութիւնէն, նախապաշարու-
 ներու և աւելորդապաշտութիւններու աւե-
 րիչ ըմբռնումներէն ու կղերին բռնակալու-
 թիւնէն : Կրօնական յեղափոխութիւնն էր
 այս երկրորդը, յաջորդող իմացական յեղա-
 շրջութեան, որ կը քանդէր, կը ջախջախէր
 հաւատաքննութիւնը և սնոր տեղ կը գնէր
 խղճի ազատութիւնը : Եկեղեցին կը բարե-
 կարգուէր և սրբական կղերը կը ջլատ-
 ուէր իր սոսկալի կամայականութիւններուն
 մէջ : Իմացական և կրօնական աշխարհնե-
 րուն մէջ վառող յեղաշրջիչ այս սղին
 շատ քնականօրէն պիտի գար քաղաքական
 կեանքը հրդեհնել և իրաւանց հաւասար-
 ութիւն հաշակելով՝ քաղաքացիին պարտ-
 քերու և իրաւունքներու սահմանը ճշ-
 գել :

Բայց ո՞ր ժողովուրդին վիճակուած էր քաղաքական յեղափոխութեան փառքը : Իսապիան՝ իմացական վերածնութիւնը ըստեղծած էր, Պերմանիան՝ կրօնական բարեկարգութիւնը, Ֆրանսան՝ ալ պէտք էր ջանակիրն ու սահմիրան ըլլար քաղաքական յեղափոխութեան : Ուստի պայթեցաւ 1789ի Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը, որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ՓՆ. դարէն սկսեալ Եւրոպայի մէջ տեղի ունեցած իմացական և կրօնական յեղաշրջութիւններուն բնական հետեւանքը, որ իր անմիջական ազդեցութիւնն ըրաւ Ֆրանսական կեանքին վրայ, քանզի բռնապետութիւնը, ժողովրդական հիմունքներու վրայ դրու Ֆրանսայի պետական կազմը և մեծագոյն ազդակը դարձաւ Եւրոպայի քաղաքական բմբուռումներու յեղաշրջութեան : Կ'արժէ համառօտակի վեր հանել Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութեան ինչութիւնը : Երեք պատճառներ տեղի ստին անոր . 1.) Քաղաքական, 2.) Ընկերային և 3.) Տրնտեսական : Ֆրանսական Յեղափոխութեան քաղաքական պատճառն էր բռնապետութիւնն ու ժողովրդային իրաւունքներու բռնաբարումը : Ընկերային պատճառն էր՝

դասակարգերու գոյութիւնն ու դասակարգային խտրականութիւնը : Իսկ անտեսական պատճառն էր աւատականութեան, կրդերին առանձնաշնորհութեան և վեհապետներու բռնակալութեան հետեւանքով ժողովրդային խոնարհ դասակարգերու վերջին ծայր թշուառութեան մասնուիին ու հարստահարութեան ենթարկուիլը : Այս յեղափոխութիւնը թէև Ֆրանսայի մէջ պայթած, այսուհանդերձ առաջացած էր այնպիսի պայմաններէ, որոնք լնդհանուր Եւրոպայի մէջ ժողովրդային դժգոհութիւններու և իրաւացի պահանջներու ծնունդ տրւած էին : Ուստի շուտով քաղաքական այս հրդեհը ծաւալեցաւ : Ինչ տուաւ Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը Ֆրանսայի քաղաքացիին : Անիկա քանդեց բռնութեան կոթողը, Պատթիլը, ջնջեց աւատականութիւնը և տուաւ ժողովրդային վեհապետութեան սկզբունքները, ինչպէս .

1. Ժողովուրդին կամքին գերակշռութիւնը.
2. Քաղաքային հաւասարութիւն.
3. Տուրքերու հաւասարութիւն.
4. Մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարութեան և աշխատութեան ազատութիւն.
5. Անձեռնմխութիւն անձի և բնակարանի.
6. Դատական կարմակերպութիւն.

7. Կզերին կամայականութիւններուն սանձումը.
8. Երեւմտացոյցի բարւոքում:

Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը իր ժողովրդագրեատականութեան հաւասարութեան և ազատութեան գեղեցիկ սկզբունքներով՝ չրջան բրաւ բոլոր Եւրոպայի մէջ և ամեն տեղ մտրդկային բնական իրաւունքներու փառարանութեան երգը հնչեցուց: Բոլոր աշխարհ իր աչքերը յատեց Ֆրանսայի և որդեգրեց անոր այս արդար սկզբունքները: Վեհագեաներ ցնցուեցան, խարխուղ զգացին իրենց գահը և սահմը փորձեցին մրացեալ ոյժերով սաղմին մէջ խկ խեղդել այս արթնցած վիշապը: Բայց ի՞նչ օգուտ Միտքը, գաղափարը՝ սահման, պատուօր և այն չին ճանչնար: Ժողովրդային բուռն հոսանքին տեղի տալէ և քաղաքական ազատութեան գողափարին հետ հաշտուելէ զատ ուրիշ ճամբայ չկար: Այս հիանալի բուկզբունքները ցնցած էին նաև իրենց անկախութիւնը կորսնցուցած և գերութեան շղթաներով կապկապուած ազգութիւնները:

Ու Հարաւային Պալքանը ասպտամբութեան դրօշը սպարդեց: Յունաստանն էր որ կռիւ յայտարարած էր Օսմանեան բռնակալութեան դէմ: Օսմանեան պետութիւնը կը

գանուէր քաղաքական անգոհացուցիչ շրջանի մը մէջ : Սուլթան Աէլիմ Գ. զուրանգը կ'աշխատէր միջոց մը գաննել, եկեղիցերին կերու բանակը ջնջելու : Ինք փափաքող բանակին բարւոքումին ու կարգապահութեան, բմբունած էր եկեղիցերիննեբու գունդին յոտի ազգեցութիւնը երկրին ճակատադրին վրայ, և սակայն անկարող եղաւ բան մը ընել և գահընկէց եղաւ : Սուլթան Մահմուտ, որ հաստատամիտ և ժողովրդասէր էր, թէ՛նք փորձեց ջնջել եկեղիցերիութիւնը, բայց, վրայ տուաւ իր վէզիրը՝ Մուսթաֆա փաշա : Հակառակ իր բարի ցանկութիւններուն, որովհետեւ պետութեան մէջ ընդհանուր կացութիւնը գոհացուցիչ չէր, և բազկացուցիչ ազգութիւնները գոհ չէին օրւան ըէժիմէն, ուստի ներքին ապստամբութիւնները ծայր տուին : Նախ Արարիոյ վահապինները զբաղեցուցին զինքը, ապա յաջորդաբար Սերպիան ու Ալպանիան ապստամբեցան : Տէփէտէլէնլի հոչակաւոր Ալի փաշան էր Ալպանական ապստամբութեան ղեկավարը, որ յետոյ երեք ամիս Խուրշիա փաշայի զիմադրելէ վերջը սուրը քաշեց և իր շուրջիններէն շատերուն հետ՝ ինքզինքն ալ սպաննեց (1822) : Փոթորիկը ծայր ար-

ւաւ Մօրայի մէջ, ուր Յոյները մեծ պատ-
 րաստութեամբ ապստամբեցան և 150ի չափ
 նաւերով սկսան Արշիպեղազոսի և Միջեր-
 կրականի մէջ ասպատակել, թրքական նա-
 ւերը գրաւել, այրել և անոնց նաւաստինե-
 րը սպաննել: Սուլթան Մահմուտ Զասկին
 օրը կախել սուաւ Յունաց Պոլսոյ պատ-
 րիարքը, իբրև պարագլուխ: Ասիկա զայ-
 րացուց յոյները, որոնց ապստամբապետնե-
 րն էին Իփսիլանտի, Կանտակուզէնոս,
 Մավրօ-Միխալի, Մավրօ-Քօրտաթօ և այլն,
 և կ'ապաստանէին Մուտավիա և Վալա-
 քիա: Ահռելի կռիւներ տեղի ունեցան ծո-
 վու և ցամաքի վրայ: Օսմանցիք Քիոսն
 առին և 50,000 ի չափ բնակիչ ջարդեցին:
 Յամաքին վրայ ալ ապստամբները զարկին
 և տիրեցին Կորնթոսի, Նաւարինի և Ար-
 կադիոյ: Յոյները պարտաւորուեցան նա-
 ւերը քաշուիլ և այրել Գարա Մէհէմէտ
 փաշայի տորմիզը: Ասոր վրայ Սուլթանը
 ահազին բանակ մը յանձնեց Բէշիա փաշա-
 յին, որ Ելլադայի ու Մօրայի շատ մը քա-
 ղաքներուն տիրեց և յոյները պարտութենէ
 պարտութիւն մղուեցան: Վերջին տուամբ
 Միստրոնկի բերդաքաղաքին շուրջն էր: Սա
 դիմադրեց մինչև 5 ամիս և ապա երբ Օս-

մանցիք քաղաք մասն , քիչերը գտան , ս-
րոնք վաւօզի աակաւններուն կրակ տալով
դիւցազնարար նահատակուեցան (1826 Ազ-
րիկ 13) : Մխալունկի քաջերուն հետ սրաին
յաւէն մեռաւ նաև Լօրա Պայրըն , որ իր-
բև կամաւոր Անգլիայէն օգնելու եկած էր :

Այս յաջողութիւններուն վրայ Սուլթան
Մահմուտ ջնջեց եէնիչէրիները՝ Գարա-ձէ-
հէնէմ Մուսթաֆա փաշայի միջոցաւ : Այս
նշանաւոր գործը Օսմանեան պետութեան
պատմութեան մէջ մեծ թուական մը կը գը-
րաւէ : Սուլթան Մահմուտ հոս գրաղած՝
Յունական խնդիրը իր վիճակին մէջ թու-
ղուցւն Անգլիա , ի հեճուկս Ռուսիոյ , որ այդ
պատարուակով կ'ուզէր թուրքիոյ գործերուն
միջամտել , միացած Ֆրանսայի հետ՝ առա-
ջարկեց Սուլթան Մահմուտի՝ իրենց յանձ-
նել Յունական խնդիրին կարգադրութիւ-
նը , բայց երբ մերժուեցաւ , դաշնակից տէ-
րութեանց նաւատորմը նաւարին դնաց եւ
Օսմանեան 40 նաւեր այրելէ վերջ մնացեա-
լը ցիր ու ցան բրաւ (1827) : Սուլթան Մահ-
մուտ զայրացած՝ ս'չ միայն չվերջացուց
խնդիրը , այց և՛ պատերազմ հրատարակեց
անոնց դէմ : Անգլիական ու Ֆրանսական
աորմիղներու Յունաստանի ջուրերուն մէջ

գործած ասեն, Ռուսիոյ բանակ մ'ալ Եւրոպայէն ու Ստիայէն յարձակում գործեց: Սուլթան Մահմուտ ստիպուած՝ կնքեց էսթրինէի դաշնադրութիւնը (1829), և տար մը վերջ ալ Յունաստանը անկախ հռչակուեցաւ՝ ինը տարի արիարար իրազատութեան համար կուուելէ վերջը:

Ֆրանսական յեղափոխութեան արձագանգը երբ այսպէս կը շառաչէր ամէն կողմ, անկարելի էր անշուշտ որ մուտ չգանէր Հայոց մէջ: Հայ ժողովուրդը, իրրեւ արեւմտականութեան ընդունակութիւններով օժտուած ցեղ մը, իր ճնշուած վիճակին մէջ, բնականօրէն պէտք է ըմբռնէր մարդկային իրաւունքներու ճանաչողութեան վերարեւելոյ այս գեղեցիկ սկզբունքները և որդեգրէր անոնց ոգին: Սկիզբէն ի վեր արեւմտականութեան ախոյեան, Հայ ցեղը կը սկըսէր սօսամական դերի մը մէջ մանեկնախանձախնդիր որ Ասիոյ մէջ նախ ինքը ըլլար ըմբռնող այդ ճշմարտութիւնները և ապա փոխանցող ուրիշներուն:

XV

Օսմանցիք իրականութեան skr.— Հայերը՝ Պոլսոյ մեջ.— Առաջին հայ պատերազմը.— Թուրքիոյ վարչական ձևը.— Հայ կեանքը՝ Տանկաստանի մեջ.— Սրկանք-տարեան ոգին.— Գիտակցութեան զարթում.— Թուրքիոյ ֆայֆայման շրջանը.— Պետութիւնը բարեկարգելու փորձեր.— Նոր միտքով ֆաղափագներ.— Կիւլիանի խարքը շերիֆը և թանգիմար.— 1856 ի խարքը հիւմայունը.—

Մեր այս պատմական վերլուծման ընթացքին մէջ բացատրեցինք արդէն թէ ի՞նչ կերպով Օսմ. ցեղերը արեւմուտք արշաւեցին, Հայաստանի տիրեցին, Օսմանեան Պետութիւնը կազմակերպեցին և Կ. Պոլսոյ գրաւումէն վերջ՝ այլևս Փոքր Ասիոյ մէջ իրականութեան տէր դարձան բոլորովին, Ֆոթիհ Սուլթան Մէհմէմէտ Բ. Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատուելէն վերջ երբ 1461ին Պըրուսա գնաց, արքունի հրովարտակով թուր-

քիոյ բոլոր Հայոց պատրիարք հռչակեց Պու-
 րուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսը: Հայոց պատ-
 րիարքութեան հաստատումէն շատ առաջ
 հայերը արդէն ո՛չ միայն յարաբերութիւն
 ունէին Բիւզանդիոնի և Բիւզանդեան կայ-
 արութեան հետ, այլ և ժ՛ի. դարուն ըս-
 կիղքները Հայ գաղութը Կ. Պոլսոյ մէջ և
 պիսկոպոսական թեմ մը ունէր: Թաթարիս-
 տան անցած և Աժաէրիսանի կողմերը բնա-
 կութիւն հաստատող բազմաթիւ հա-
 յեր, հոն խաղաղ կերպով շկրնալով ապ-
 րիլ՝ Խրիմի Քէֆէ քաղաքը գաղթեցին ա-
 պա: Այս քաղաքի հայ վաճառականները կը
 երթեւէկէին ձկնավական նաւահանգիստնե-
 րը, որոնցմէ մէկն ալ էր Կալաթա (այժմու
 Կ. Պոլսոյ Ղալաթիան): Քէֆէցի Կողմոս ա-
 նուն Հայու մը ձկնավայրներէն տեղ մը գը-
 նելով Ս. Քրիզոս Եկեղեցին շինելը կ'ապա-
 ցուցանէ թէ նոյն իսկ Ղալաթիոյ մէջ բա-
 ւական հայեր կային հաստատուած: Հե-
 տոցհետէ Խրիմէն, ինչպէս նաև Մայր-Հայ-
 րենիքէն բազմաթիւ հայեր վազեցին Պոլիս
 և հոն հաստատուեցան: Փաթի՛նի աղնիւ
 վերաբերումը հայոց նկատմամբ ամեն կող-
 մերու հայերը կը գրուէր: Հայը, ուշիմ և
 ընդունակ ցեղ մը, կը խստանար շէնցնել

Օսմ. երկիրները և կուգար անոնց քաղա-
 քակրթիչ տարրը հանդիսանալ: Փաթի՛ն
 չա՛տ լաւ ուսումնասիրած էր այս բանը, և
 ճիշդ ստո՛ր համար էր որ ամեն կողմ հայե-
 րը կը քաջալերէր և միջոցներ ու դիւրու-
 թիւններ կ'ուզէր տալ, որպէսզի անոնք
 անկաշկանդ կերպով զործեն՝ վաճառակա-
 նութեան և արհեստներու մէջ: Եւ սակայն
 Հայաստանը տակաւին խաղաղ օրեր պէտք
 չէ անցնէր: Գուցէ Հայ կեանքը աւելի՛
 հանդուրժելի ըլլար Օսմանեան տիրապե-
 տութեան ներքեւ, եթէ վիթխարի բո՛նա-
 կալութիւն մը եւս չըստեղծուէր՝ անոր կող-
 քին: Ատ՛ վերակազմուած պարսկական մի-
 ապետութիւնն էր, Շահերու կայսրութիւ-
 նը: Կարելի էր ենթադրել թէ այս երկու
 կրօնակից պետութիւնները համաձայնու-
 թեամբ ապրելու էին: Սակայն Թուրքիան,
 իբրև ուղղափառ (սիւննի) խալամութեան
 ներկայացուցիչ՝ ներողամտութիւնը չէր կրը-
 նար ունենալ որ իր քով ապրէր ու զօրա-
 նար շի՛ն աղանդաւորներու հիմնած պետու-
 թիւնը: Ասոր համար է որ, տակաւին չզօ-
 րացած, սկսուեցան Օսմանո-Պարսկական
 սարսափելի կռիւնները, որոնք մինչև ժ.Թ.
 դար տեւեցին: Խեղճ հայը, բոլորովին աւն-

մեզ կերպով, բազմին բերումով, այս երկու երկիրներու կոխներուն մէջտեղ ամենէն շատ վնասուողը եղաւ և ոտից կոխան դարձաւ: Առանց ասոր ալ արդէն թմաթափական պետութիւններու վարչական ձևեր բաւական էր կեղեքելու համար խեղճ ժողովուրդը: Վեհապետին այս կամ այն բարի տրամադրութիւնը նշանակութիւն չունէր երկրին մէջ ապրող հպատակներուն համար, քանի որ զանգուածը չէր կրնար բռնել պետական քաղաքականութիւնը և յետոյ իւրաքանչիւր շրջան կառավարող պաշտօնեայ լիազօրութեամբ կը դործէր՝ տուրքեր հաւաքելու և կամ տեղական դործեր կարգադրելու մէջ: Իսկ ո՞ր պետական պաշտօնեան պէտք է համակիր վերաբերում ունենար դէպի այլակրօն ցեղերը և մանաւանդ դէպի հայերը: Ատկէ զատ արդէն գահակալներու տրամադրութիւններն ալ միապաղաղ և շարունակական չէին կրնար ըլլալ անշուշտ, քանի որ անձերու մէջ մարմնացած պէտք է ըլլար երկրին քաղաքականութիւնը: Իրերու այս դրութիւնը, միացած խղամական ըմբռնումներու հետ, առաջ բերած էր տակաւ խղամներու և քրիստոնեաներու խլտիրը, առաջինին գերադասութիւնը իսկ

կրկրորդին՝ սարկութիւնը : Բայեւն կիժան
կալի էր , որուն կեանքը , պատիւն ու ինչ-
քը կը վերաբերէին խլամներուն , որոնք ,
իրենց բմբոնումով , ազատ էին իրենց ու-
ղած կերպով վարուելու անոր հետ , իրիւ
ստորադաս , իրիւ հպատակ : Տակաւ պե-
տական օրէնսդրութիւնն ալ եկած էր նուի-
րակաճանցնելու և յաւերժացնելու խլամին
գերակայութիւնը և քրիստոնեային անձին
ստորնացումը : Ուրիշ կերպով գոյութիւն
պահպանել կարելի չէր , բայց եթէ քծնե-
լով , մատնելով , շողոքորթելով և մէկխօս-
քով սարկանալով : Այս զգուելի դրութեամբ
կազմուեցաւ քրիստոնեայ ազգեցիկներու
և պաշտօնեաներու ազատագիր , հայ կա-
պալառու հարկահաւաքներու և վաշխա-
սուներու լէզէներ : Այս շարիքները եկան լը-
բացնել նաեւ Հայ կղերները , որոնք , իրենց
փառասիրական ձգտումներով սուգորուած ,
անխղճօրէն՝ մտցան իրենց պարտականու-
թիւնը , դիրքը , պաշտօնը , կոչումը և գը-
լորուեցան ճահիճին մէջ՝ արձանագրելով
չատ ախուր էջեր՝ Տաճկահայոց պատմու-
թեան մէջ : Եւ այսպէս՝ հարկերու տարա-
պայման ճնշումը , եէնիչէրիական սնիժա-
պարտ դրութիւնը , քրիստոնեաներու հա-

լածանքը և այլ աննպաստ պայմաններ՝ բարոյական անանկութիւն յայտարարեցին: Ըստրկամտութեան ոգին զօրացաւ և մէկ կողմէ ստեղծուեցաւ ազգեցիկ, ազա, էֆէնտի և ամիրայ դասակարգը, խունկ ծխող մեծ ու պզտիկ բռնակալներու առջև, սնած ու զարգացած բռնակալութեան ու բռնապետներու բարիքներով, և միւս կողմէ երկրագործ, աշխատաւոր և էսնաֆ դասակարգը, միշտ հարօտահարուող, միշտ կեղեքուող և միշտ այ հալածական, առաջինը մտցած իր ազգը, աստուածը և ամէն ինչ և անունով միայն հայ, իսկ երկրորդը՝ իր վիշտին ու զրկանքներուն մէջ՝ իրական հայր, իրական ազգասէրը:

Եւ սակայն մարդկութիւնը կը յառաջդիմէր: Հայոց մէջ ևս մատուորական գործունէութիւնը թափ կ'առնէր: 1703 ին կը հիմնուէր Մխիթարեան Միաբանութիւնը և կ'Պոլսոյ մէջ հետզհետէ կը ստեղծուէր իմացական գործունէութիւն: Այս բաւական չէր անշուշտ Պետութեան ճակատագրին վրայ ազդելու համար: Գիտակցութիւնը սկսած էր թուրք քաղաքագէտներու մէջ ալ: Թուրքիոյ պատմութեան երկու զլխաւոր շրջաններէն առաջինը, նը-

ւածման և տիրապետութեան շրջանը, ան-
ցած էր արդէն: Պատմութեա՛ն կը վերաբե-
րէին այլևս այն օրերը, երբ Սև. Մովս ու
Միջերկրականը մեծ մասով օսմանեան շու-
րեր էին և Մուհամմէա Բ. կը սպառնար
Ս. Պետրոս եկեղեցիին մէջ գարի կերցնել
իր ձիուն: Յաջորդած էր անկումի շրջանը,
որ սկսաւ ԺԷ. դարէն: Միայն զինուորա-
կան ազգ մը ըլլալը և տիրապետական ու-
զին չէր բուեր: Քաղաքակրթութիւն հար-
կաւոր էր, Եւրոպայի նմանիկ, Եւրոպական
պետութիւն դառնալ անհրաժեշտ էր: Ուս-
տի օսմանեան պետութեան բարենորոգման
ինդիքը ստեղծուած էր: Հոգ չէ թէ անյա-
ջող ըլլան բարենորոգման փորձերը, այսու-
հանդերձ անոնք միշտ կը կրկնուին, որով-
հետև ԺԹ. դարուն մէջ Թուրքիոյ գոյու-
թիւնը միայն անոնցմով կարելի էր երաշ-
խաւորել:

Բարենորոգման առաջին փորձն սկսաւ
զինուորական վերակազմութեամբ: Գեր-
մանիայէն Մոլթքէ զօրավարը հրաւիրուած
էր բանակին կանոնաւորութեանը համար:
Ենչիչէրիները երբեմն օգտակար եղան Օսմ.
զահուն, բայց վերջապէս այլասեռուելով
փորձանք դարձան թէ՛ կառավարութեան

և թէ րայեաններուն . Բնական է որ Սուլ-
 Մահմուտի պէս վեհապետ մը բմբունէր այս
 բաները և փորձէր ջնջել եէնիչէրութիւնն
 ու եէնիչէրիները : 1826 ին վերջացաւ այս
 ինու սրական բարբարոս դասակարգը , որ
 միշտ արգելք եղած էր բանակին վերակազ-
 մութեան : Բարեկարգուեցաւ զինուորական
 ոյժը , բայց ասիկա բաւական էր : Ժամա-
 նակին ողիին համապատասխան քաղաքա-
 ցիական ազատութիւններ պէտք էին : Քը-
 րխտոնէի և մահմետականի խտիրը՝ Պետու-
 թեան առջև , օրէնքին առջև , դասակար-
 ցերու և առանձնաշնորհումներու գոյու-
 թիւնը՝ այլ եւս երկօր կեանք չէին կէնար
 ունենալ : Եւրոպայէն սամկալարական գա-
 ղափարները կը հասէին : Քաղաքական յե-
 ղաչքջութիւններու պիքները Օսմ . պետու-
 թեան սահմաններու մէջ կը հասնէին , ներ-
 քին դժգոհութիւնները շատցած էին , Յու-
 նաստան արդէն անկախ հրատարակուած
 էր և Պալքանեան հպտտակ ազգերը կ'ար-
 թնային հետզհետէ : Ապագայ ալէտը գու-
 շակող թուրք քաղաքագէտներ կային : Ժէ,
 դարուն մէջ խակ Կիւղի պէյ յանդգնած էր
 մատնանշել երկրին քայքայիչ ուղղութիւնը,
 քրխտոնեաները հալածելու քաղաքականու-

թեան փնասակարութիւնը և սկսութեան
 բարեկարգութեան պէտքը : Բայց ո՞վ էր որ
 մտիկ պիտի բնէր : Շատ քիչուոր էին գի-
 տակիցները : Բաժակը լեցուած էր սակայն :
 Սուլթան Մանուէլ մեռաւ . անոր յաջորդը
 Սուլթան Ապախու Մէճիտ, որ ըմբռնած էր բա-
 բենորոգման պէտքը . Բայտ փաշայի խոր-
 հրդով հրատարակեց կիւրճանէի կտաքքը շե-
 րիճք (1839 նոյմ. 3) , որ քանզիւնս կոչ-
 ւած օրէնագրութեանն գործադրութիւնը
 կ'ապահովէր : Թանգիւնս օրէնագրութիւ-
 նը խմբագրած էր Բաշիտ փաշա՝ հիմնուած
 կիւրճանէի խաթիթը շէրիֆին վրայ : Սուլ-
 թան Մէճիտ իր այդ համբաւոր հրովարտա-
 կով, իր հպատակներուն , սուանց ազգի, ցե-
 դի և կրօնի խարութեան , կը շնորհէր կեան-
 քի . ինչքի և պատիւի ապահովութիւն ,
 սուրքերու արդար բաշխում , օրէնքի սու-
 ջեւ հաւասարութիւն և լեզուի , կրօնի ու
 ազգային սուանձնաշնորհումներու ազատ
 կիրառութիւն : Բայց մէկ օրէն միւսը հրո-
 վարատակով մը կարելի էր իրարու միացնել
 դարերէ ի վեր ասելութեան անդունդին
 երկու ծայրերը կեցող մահմեհաականներն
 ու սչ-մահմեհականները : Ինչպէս պի-
 տի բմբռնէր միւսկիւմանր թէ այսուհետեւ

խլամ և ոչ-խլամ հաւասար էին : Այն սրտ-
 ածնեաներն ու դասակարգերը , որոնց լայն
 իրաւունքները կրճատուած էին այս կեր-
 պով , դիմամբ կը գրգռէին խլամ ժողո-
 վուրդը՝ քրիստոնէից դէմ : Այս կերպով մե-
 ծամեծ խռովութիւններ և յուզումներ ա-
 ռաջ եկան Էտիրնէի , Իզմիրի , Կեսարիոյ ,
 Գոնեայի և ուրիշ գաւառներու մէջ : Սուլ-
 թանը ստիպուեցաւ 1845ին ուրիշ հրովար-
 տակով մը բացատրել առաջինը , որպէս զի
 թուրքիմացութիւններ չըլլան : Երկար ատեն
 թուրքի վրայ միայն մնացին բարենարոզ-
 չական հրամանները : Խրիմի պատերազմէն
 վերջ , 1856ին , Եւրոպական Պետութեանց
 ստիպումով և Ալի ու Ֆուսա փաշաներու
 խորհուրդով Սուլթան Ապա-իւլ-մէճիա կը
 հրատարակէ իր նշանաւոր Խաքքը հիււնայու-
 նը , որ աւելի՛ կը հիմնաւորէր ու կը բայն-
 ցնէր Կիւլճանէի Խաքքը շերիֆը : Հետեւ-
 եալը Խաքքը հիււնայունին բովանդակու-
 թիւնն է :

1. Ապահովութիւն իւրաքանչիւր անհատի կեան-
 քին , գոյքին և պատիւին :
2. Հաստատութիւն այն իրաւունքներուն , որոնք
 երբեւիցէ արուած են քրիստոնեայ ազգաբը-
 նակչութիւններու :
3. Իւրաքանչիւր համայնքի հոգեւոր գործերը

- պիտի կառավարուին համապատասխան բար-
ձրը հոգևորականութենէն: Բայեաններու աշ-
խարհական գործերը պիտի կառավարուին
աշխարհական և հոգևորական պատգամա-
ւորներէ բաղկացած խառն ժողովի միջոցաւ:
4. Առանձին դիւրութիւններ կը տրուին՝ եկեղե-
ցիներ շինելու և վերանորոգելու համար:
5. Մ'չ մէկ պաշտօնեայ առաւելութիւն տալու է
այս կամ այն ազգութեան, որոնք հասարակ-
են իրարու: Մահմեդականները արհամար-
հանքով չպիտի վերաբերուին գէպի միւս կը-
րօնները:
6. Երօնափոխութեան համար ո'չ մէկը, նոյնիսկ
քրիստոնէութիւն ընդունող մահմեդականը,
պէտք չէ՛ դատապարտել:
7. 8. Ամեն մէկ թրքահայասակ, առանց կրօնի և
ազգի խարութեան, իրաւունք ունի պետա-
կան գպրօցներու մէջ ուսանելու և ամեն
տեսակ ծառայութեան մտնելու:
9. 10. 11. Համապատասխան դատարանները պի-
տի վճռեն քրիստոնէականներու և մահմեդա-
կաններու մէջ ծագած վեճերը առանց որեւէ
կողմնակալութեան:
12. Քրիստոնէականներն իրաւունք ունին զինուորա-
կան հարկին փոխարէն կամ անձամբ ծառա-
յել իրբև զինուոր և կամ իրենց տեղը ուրիշ
մէկը փոխել:
13. Մեծիկները պիտի բարեկարգուին:
14. Ստարները իրաւունք ունին Թուրքիոյ մէջ
սեփական հոգիւր ձևաբ բերելու:
15. Հարկահանութիւնը պիտի կանոնաւորուի:

16. Պիտի աւելնան հանրոգուտ աշխատութիւնները:
17. Իւրաքանչիւր տարի պետական եկամուտներու ու ծախքերու նախահաշիւը պիտի կազմուի:
18. Բայեաններն ալ Պետական Խորհուրդին մէջ պատգամաւոր պիտի ունենան:
19. Կաշառակեր պաշտօնեաները խիստ կերպով պիտի պատմուին, դրամական սխալներ պիտի կանոնաւորուի, նորանոր ճամբաներ, ջրբանջքներ և այլն պիտի շինուին:

Թուրքիոյ մէջ եղած բարենորոգչական փորձերուն և մասնաւորաբար Թանգիւնարի վրայ ծանրանալով, մենք մէկ կողմէ ի նրկափ ունինք ժամանակակից պատմական էջի մը լուսարանութիւնը և միւս կողմէ այն՝ որ Թանգիւնարը իր որոշ գերն ունի Հայոց ազգային գիտակցութեան արթննալուն մէջ:

XVI

Ամիրտաներու դասակարգը եւ դիրքը — Փողոտուրդ
 եւ ազնուականութիւն. — Ազգ. ներքին պայտարներ. —
 Ազգ. Սահմանադրութեան ուրուագիծը. — Ազգ. Սահ-
 մանադրութեան պատմութիւնը. — Անոր հիմնական
 սկզբունքները. — Ազգ. Սահմանադրութեան օգուտները:

Երբ Պոլիսը գրաւուեցաւ և Զաթի՛ն լա-
 վերաբերում մը ցոյց տուաւ հայոց հանդէպ,
 ամեն կողմէ հայեր Պոլիս խուժեցին: Բը-
 նականէն չքեղ քաղաք մը, անշուշտ պէտք
 ունէր գաղթականներու: Այս հոսանքին մէջ
 կային նաև բազմաթիւ գիտուններ, արհես-
 տաւորներ, վաճառականներ, ճարտարա-
 պետներ և այլն: Առուտուր և արհեստ հե-
 արդհատէ զարգացան և Հայեր շատ համա-
 կրկի գարձան Օսմ. Պետութեան, որ բար-
 ձր դիրքերու բարձրացուց զանոնք: Շա-
 ակեր ստացան չքանչաններ, թոշակներ, ար-
 ժանացան բարձր դիրքերու և կազմակեր-

պուկոյան տակաւ չեղեպիներու , ամիրաներու
 և միւրքեպիկըլիներու գասակարգերը : Հայ
 եկեղեցիներու ղեկավարութիւնը մէյմէկ չե-
 շիպի . ամիրայի կամ միւրքեպիկըլի յանձնը-
 ւած էր : Պատրիարքական գահը խա-
 զալիք դարձած էր ամիրաներու քմահա-
 ճոյքին : Սուլթանները , որոնք Հայ ժողո-
 վուրդին կը համակրէին , կը սկսին բնական
 նորէն մասնաւորին կրթուլ և համակրել
 ժողովուրդին բարձր , ազնուական գասա-
 սակարգին , անոր հետ յարաբերութիւն կը
 մշակէին և կը մտնային բոլորովին Հայ ժո-
 ղովուրդին ստուար մեծամասնութիւնը :
 Յարթիչի պէս՝ պատրիարքները իրենք կ'ըն-
 արէին յաջորդ սուլթանները , բայց ասիկա
 Հայ եկեղեցիին ժողովրդապետական սկզբ-
 բունքներուն հակառակ էր բոլորովին , ու
 երբ գլխակցութիւնն սկսաւ արթննալ , մաս-
 նաւորապէս վանեցի Սօճա Ռուհիջանի և
 տիրիկցի Պոլպոլճի Ասատուծատուրեան
 թումր կանգնեցան և սարահալեցին աշխար-
 հականներու ալ մասնակցութիւնը՝ պատրի-
 արքներու բնորութեան գործին մէջ : Աղ-
 նիւ և ազգասէր անձնաւորութիւններ չը
 պակսեցան տակաւ Ազգ . Պատրիարքարանն
 ու եկեղեցական , կրթական ու վարչական

գործերը քմահաճոյքներէ ազատելու համար :
 Թակնդիւնարը Հայ ժողովուրդին աչքը բա-
 ցաւ : Շարժումն սկսուած էր : Ամիրաներ
 և հարուստ դասակարգը ամեն տեսակ զեղ-
 ծուճներ ի գործ կը դնէին , և պատրիարք-
 ները , առանց ստանայ խորհուրդ հարցնելու՝
 բան մը չէին լներ , վասնզի պաշտօնանկ
 կ'ըլլային : Կառավարութիւնն ալ ամիրանե-
 լէն կաշառուած՝ աչք կը դոցէր ամեն զեղ-
 ծուճի և անյսելի կը դարձնէր ժողովուրդին
 խնդրանքներն ու բողոքները : Խեղճ ժողո-
 վուրդին շահերը պաշտպանող զխակից մը-
 տաւորական երիտասարդութիւն մը կար սա-
 կայն , որ չէր կրնար անասորբեր հանդիսա-
 տես մնալ : Ֆրանսական կրթութիւն առած ,
 ազատ այդ հանրապետութեան օղը լիախոք
 չնչած և ֆրանսական վերջին յեղափոխու-
 թիւնէն ներշնչուած սերունդը կար , որ կը
 հակէր ժողովրդային իրաւունքներուն վրայ ,
 արթուն կերպով պաշտպանող հանրավարա-
 կան սուրբ սկզբունքները : Գրիգոր Օտեան ,
 Նահապետ Ռուսինեան , Նիկողայոս Պալեան ,
 Ազաթօն Մկրտիչ , Կարապետ Իւթիւճեան ,
 Աէրովիչէն և տակաւին ուրիշ ազատամիտ
 երիտասարդներ Ազգ . Սահմանադրութեան
 գաղափարը կը յղանան , որուն գործադրու-

թեան տրուիլն ու պետութենէն վաւերաց-
ուիլը քաղաքական յարմարագոյն բողեի մը
կը կարօտէր. — բան մը՝ որ շուշացաւ սա-
կայն :

Ամիրաներուն և երեւելիներուն զիրքը
չատ հաստատուն էր թէեւ, բայց հայ ժողո-
վրդական զանգուածին զօրթնու մը կը ցըն-
ցէր ամենը : Ենիշէրիներու ջնջումն ու Թաւ-
ղիմարը լայն շունչ մը տանել տուած էին
աշխատաւ որ դասակարգին, շահագործուող
մեծամասնութեան : Ամիրաներու ազդեցու-
թիւնը զգալի կերպով սկարացած էր, կրք
անկարծ պայթեցաւ Իսկիւտարի Ճեմարա-
նին ծանօթ վէճը : Ամիրաները, որոնք Իսկիւ-
տարի Ճեմարանը հաստատած և անոր նիւ-
թապէս օժանդակել խոստացած էին, կը-
մերժեն նպաստել անոր, այն առարկութեամբ
որ իրենց զիրքը ապերախտօրէն չէր ճանչ-
ցուեր ժողովուրդին կողմէն : Ժողովուրդը
կ'ուզէ որ, մէկ կողմ չպրդէ ամիրաներն ու
իրենց նիւթական ոյժը, ու իր սեփական
ուժերով Ճեմարանի գոյութիւնն ու սկսուած
գործ շարունակութիւնը երաշխաւորէ :
Ամիրաները ամէն ջանք ի գործ կը դնեն գոր-
ծը խափանելու համար և կ'արհամարհեն
էնտաֆ դասակարգն ու ժողովուրդը, որուն

այսպիսի նիւթական զօրութիւն պահանջող
 գործ մը առանց դրամական կարողութեան
 ի գլուխ հանելու փորձը ցնորական կը հա-
 մարէին : Յակորոս պատրիարք վերջապէս
 կը յաջողի 24 հոգիէ բազկացած Հոգարար-
 ձութիւն մը կազմելու համար ամիրանե-
 բուն հաւանութիւնն ստանալ : Ասոնք , ի-
 բնեց արժանապատուութեան դէմ կը համա-
 բին խոնարհ արհեստաւորներու հետ կողք
 կողքի խորհրդակցութեան նստիլը և կամ
 ձեռք ձեռքի տուած գործելը : Բաղխուածը ու-
 ժեղ կ'ըլլայ : Ժողովուրդը դասի կը բռնուի
 և վերջապէս յաղթանակը կը տանի : Ամի-
 բաներ ամեն տեսակ ստորին միջոցներու կը-
 դիմեն՝ մասնելով ու բանտարկել ստղով շատ
 մը եռանդուն գործիչ երիտասարդներ :
 Պոլսոյ Հայ Ժողովուրդը խանութները փա-
 կած կը խուժէ դէպի Բարձրագոյն Դուռ՝
 ազատութիւն պահանջելով իր բանտարկեալ
 զուակներուն համար : Կառավարութիւնը
 տեղի կուտայ : Ամիրաներու էնթրիքները կը-
 շանան պատրիարքարանի և ազգ . գործե-
 բու շուրջը : Ժողովրդային յուզումը կը-
 սաստկանայ : «Միակամ» ընկերութիւնը կազ-
 մակերպուելով կը սկսի գործել : Հեղհեղէ
 տեղի կունենան Պապը Ալիի և Մավուճա-

ներու ցոյցերը : Գինեպան Իսկէնաէրի ա-
 ռաջնորդութեամբն 3000 հոգիէ բաշկացեալ
 կտաաղի ամբօխ մը կը դիմէ Պապը Ալի և
 կը կողմակերպէ առաջին հակայական ցոյցը ,
 պահանջելով ժողովրդային իրաւունքներու
 պաշտպանութիւնը : Արտաքին գործոց նախա-
 րար Բիշաթ Փաշա խոհեմութիւն կը համա-
 րի անդի տալ ժողովրդային պահանջումնե-
 րուն և արձակել բանաօրկուած հոգարարձու-
 էանաֆները : Ասոր վրայ Պօղոս Վ. Պետրոս-
 եան, Յովհաննէս Վ. Սեթեան, Յակոբիկ Մա-
 նուէլ (Ճեմարանին անօրէնը) կ'աքսորուին
 1841 ին, իսկ Իսկէնաէր, որ հայոց Մարան-
 էր, կը փախչի Օսեաս, շատեր ալ փախը-
 տական կ'ըլլան : Աստօրէզը ամիրաներուն
 կը մնայ նօրէն : Նոր յուշում և նոր ցոյց
 ժողովուրդը մալուճանները լիցուած՝ կը բո-
 զոքէ Մուլթանին : Բ. Իսուր գործը կը ձգձգէ,
 մինչև որ վերջապէս 27 արհեստաւորներէ
 բաղկացեալ ներկայացուցչական ժողովի մը
 արածնութիւնը կուտայ Մակայն յուսահատած
 ամիրաներու էնթրիքներէն, ժողովրդական
 ներկայացուցիչները 1842 ին ևս կը քաջուին :
 Ամիրաները՝ Իսկիւտարի Ճեմարանը զինուո-
 րական հիւանդանոցի կը վերածեն, սգարի-
 արքներ կը փոխեն և քմահաճ անօրինու-

թիւներ կրնեն: Մասթէտ սրտարիարք կ'ըմ-
 բանէ զորձին արջութիւնը և միջնորդ հան-
 դիսանսոյ կ'ուզէ ամիրաներուն և ժողովուր-
 դին միջև: Վերջապէս 30 հոգիէ բաղկաց-
 եալ (16 ամիրա և 14 արհեստաւոր) Ազգ.
 ժողով մը կը հաստատուի: Պատրիարքը ամ-
 րաներուն յօխորատներին չէր հանդուրձէր.
 արհեստաւորներն ալ պատրիարքին արքատ-
 թօրութեան: Ամիրաները կը ղինուին պատ-
 րիարքին դէմ, բայց յազմելու համար ժո-
 ղովուրդին հետ միանալ պէտք էր: Ուստի
 կ'որոշեն Պատրիարքարանի գործերը ժողո-
 վրդական ներկայացուցիչներու յանձնել և
 կղերին տիրապետութիւնը վերցնել: Յակոբ
 կրճիկեան Մեծ Եպարզոսին կը ղիմէ և քա-
 նի մը օր վերջ հրաման կ'ելլէ 14 կղերնե-
 րէ և 20 աշխարհականներէ բաղկացած եր-
 կու ժողովներ կազմուի:

Հայ ժողովուրդի այս ներքին պայքարի
 միջոցին միևնոյն խնդիրները գրեթէ շրջա-
 կէնէին Եւրոպական բոլոր երկիրներն ալ:
 1848ին Նաբոլէոն Գ. ֆրանս. հանրապե-
 տութեան նախադահական ակտուր կը բար-
 ձրանար և Զէյթունի մասին իր ցոյց ար-
 ւած համակրութեամբ՝ հայոց աչքերը ա-
 բուժուեալ կը դարձնէր: Եւրոպացիներու

կանն հետաքրքրուել թուրքիայով և նոյն իսկ անոր սպառնալ: Մեծ Եպարզոս Բաշխա փաշա սկսեց հպատակ ազգերը գրգուռել և առանձնաշնորհութեամբ սիրաշահիլ գանձնք: Գուսցիներ բացուած էին աստ անդ և մտաւորական արխնութիւն մը ծայր աւրած էր: Հայր կը սրահանջէր սահմանադրական ազգային վարչութիւն: Երկար բանակցութիւններէ վերջ հետեւեալ ուրուագիծը կը մշակուի՝ լնդլայնելու և սահմանադրութիւնը կողմնու համար.

1. Պատրիարքին տէրութեան և ազգին միջնորդ ըլլալու պաշտօնը ըստ առաջնոյն մնայ.
2. Ընդհանուր ժողովի կողմութիւնը աւելի կանանաոր կերպով ըլլայ:
3. Կրօնական գործերու տեսչութիւնը՝ կրօնական ժողովին, իսկ քաղաքական գործերու տեսչութիւնը՝ Քաղաքական ժողովին վերաբերի, և խառն գործերու տեսչութիւնն ալ երկուսին միացու մով:
4. Կրօնական և Քաղաքական ժողովները՝ իրենց ձեռնհասութեան շրջանակին մէջ գտնուած եկեղեցիներու, դպրոցներու, հիւանդանոցներու ամենն ալ Տեսուչ Խորհուրդներու և կամ Թագական Խորհուրդներու միջոցաւ ղեկավարեն:
5. Վարչութեան կեդրոնը ազգային Պատրիարքարանն ըլլայ:
6. Գաւառացի ժողովուրդներու վարչութիւնը կեդրոնական Վարչութեան հետ կապուած ըլ-

լայ՝ և Գառառուներու մէջ Առաջնորդները նա-
խագահութիւն ընեն անդական ժողովներուն,
որոնք պիտի կարգադրուին Պոլսոյ ժողովներու
կազմութեան համաձայն:

7. Գառառուական ժողովները կեդրոնական վարչ-
ութեան և սոյն վարչութեան խորհուրդնե-
րուն ամէն մէկը մէկ կողմէ Օսմ. պետութեան
և միւս կողմէ ազգին պատասխանատու ըլ-
լան:

8. Ազգային վարչութիւնը երեք անակ պար-
տաւորութիւններ ունի, որոնցմէ առաջինն է
ազգին թէ՛ ընդհանուր և թէ՛ մասնաւոր ի-
րաւունքներուն և արածութիւններուն Տե-
րութեան կողմէ պահպանութիւնն ապահովել
երկրորդ պարտաւորութիւնն է առ ազգն. որ
է ճշմարտագէտ գիտութեամբ և հայրարար
վարուիլը երրորդ՝ առ Աթոռն Էջմիածնի, այն
է Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ կրօնական կա-
նոններուն և օրէնքներուն համեմատ վարուիլ:

Այս յայտարարութիւններուն հետ կը ներ-
կայացուի նաև Սահմանադրութեան կանո-
նադիրը, որուն մէջ «Հիմնական սկզբունք-
ներ» խորադրին տակ կը շեշտուին հետևե-
կալ ռամկավարական և անողջ սկզբունք-
ները:

Ա. Ազգին ամեն մէկ անհատը առ ազգը պար-
տաւորութիւններ ունի. ազգն ալ իր կողմէն
առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւո-
րութիւններ ունի: Այս իրաւունքները որոշող
և հաստատող իշխանութիւնը Ազգային վար-

չոթ թիւնք արուի, որուն կը յանձնէ Սաման-
եան Տէրութիւնը յատուկ արածու թեամբ
թուրքահայոց ներքին գործերու անօրինու-
թիւնը:

- Բ. Ազգային վարչութիւնը հիմնուած է իրաւունք-
ներու և պարագերու սկզբունքին վրայ՝ որ
արդարութեան սկզբունքն է, իր ոյժը կը կա-
յանայ ձայներու բազմութեան մէջ, որ օրի-
նաւորութեան սկզբունքն է: Վարչութիւնը
ազգային ըլլալու համար երեսօթխանական
պէտք է ըլլայ:
- Գ. Ազգն ու ազգային Վարչութիւնը փոխադարձ
պարագերով կապուած են իրարու:
- Դ. Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ ազգին պի-
տոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակցիլ ի-
քանչիւրը իր կարողութեան ներսը չափալ: և
Ազգային Վարչութեան բրած անօրինու-
թեանցը հնազանդիլ:
- Ե. Ազգային վարչութեան պարտականութիւնն է
ազգային բարոյական, մասնորական և նիւ-
թական պիտոյիցը հոգ տանիլ, դաւանութիւն
և անկողութիւններ անխախտ պահել, կրթու-
թիւն և ուսում հաստատապէս ծաւալել,
ազգ. հաստատութիւնները պայծառ պահել,
կարօտելոց խնամք տանիլ հայրարար և ազ-
գայնոց մէջ ծագած վէճերը արդարութեամբ
խաղաղել:
- Զ. Ահա այս ամեն պարագերը կատարելու և ի-
րաւունքները ապահովելու համար է որ հե-
տեւեալ կերպով կը սահմանադրէ Ազգային
գործոց վարչութիւնը:

Տաճկահայոց Ազգ. Սահմանադրութիւնը խմբագրուեցաւ և շնորհուրեցաւ Ազգ. խորհրդին ժողովէն 1860 Մայիս 24ին : Բ. Դուռը զայն հաստատեց և վաւերացուց Ազգ. Երեսփոխանական ժողովը, որ պիտի ունենար 220 երեսփոխան և 180 ալ անդամակից, որոնցմէ 160ը Պոլսէն և 60ըն ալ զաւառներէն : 1860 օգոստոս 25 ին բացուեցաւ առաջին ժողովը, և Սարգիս Պատրիարքին օրով սկսաւ գործադրուիլ : Ամիրաները լուր տարածեցին թէ « Հայերը թագաւոր նստեցնել կ'ուզեն » : Այս առնչուիքը վախճանեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարքը : Ազգ. Վարչութիւնը ուղեց որ նորը սահմանադրութեան օրէնքով ընարուի : Միաբանութիւնը մերժեց : Ժողովուրդը բաժնուեցաւ երկու մասի, սահմանադրական և նախասահմանադրական, կամ շուաւաւորեալ և խաւարեալ : Այս խռովութիւնն այնքան մեծցաւ որ կառավարութիւնը միջամտեց և Սահմանադրութեան գործադրութիւնը կանգ առաւ, մինչև որ 1863 Մարտին նոր հրահանով գործադրուիլ սկսաւ կրկին :

Տաճկահայոց Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատութիւնը առնամային նորագոյն պատմութեան ամենամեծ և նշանակելի հանգրը-

ւաններէն մին է, որ գերագոյն ապացոյցն է Հայ ժողովուրդի ժողովրդապետական սգիին: Բայց թէ այդքան զոհողութիւններով և արիւնով ձեռք բերուած Ազգային Սահմանադրութիւնը ինչ սրդիւնք տուաւ և կրցա՞ւ փոխարինել թախուած զոհողութիւնը: Ընդունելով հանդերձ որ սրբագրութեան կարօտ է Ազգ Սահմանադրութիւնը և ունի իրաւամբ քննադատելի կողմեր, պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ անիկա շատ ու շատ օգտակար եղաւ Տաճկաստանի հայերուն համար, բազմազան տեսակէտներով: Նախ Ազգ. Սահմանադրութիւնը հսկայ քայլ մըն էր դէպի Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը, որուն զոհն էր Հայր հինէն ի վեր՝ Արեւելքի մէջ: Անոր չընործիւ ժի՞, դարու վերջին շրջանին մէջ շատ մ. կրթական հաստատութիւններ ծրնունդ առին Պոլսոյ մէջ թէ գաւառները: Սահմանադրութիւնը գլխաւոր ազգակն ու նպաստողն էր կազմակերպուած բազմութիւրնկերութիւններուն, որոնք Պոլիս և գաւառները ահագին զարգացական դեր ստարեցին: Հայ լեզուն ու Գրականութիւնը առին նոր թափ: Հիմնուեցան շատ մ օրաթերթեր և հանդէսներ, ընթերցումը ծա-

ւայ գտաւ ժողովրդային ամեն խաւերուն մէջ : Կրթական ընկերութիւններ շատցան ամեն կողմ և ձեռք առին դպրոցական գործը՝ կեանք առնելով Ազգ. Սահմանադրութիւնէն : Սահմանադրական ժողովներու ընտրութեան գործերուն մէջ ընտրական պայքար մղել և կռուիլ սորվեցաւ Հայութիւնը : Հայր գիտակցութիւն ունենալ սկսաւ տակաւ՝ Սահմանադրութեան շնորհած բարիքներով : Կղերին իրաւասութիւնները սահմանափակուեցան : Հայեր հաւաքական սյ-ժով բողոքել ու դործել սորվեցան : Ազգին երեք հասուածները, — Լուսաւորչական, Բողոքական և Փաթոյիկ, — մտակցան իրարու ճգնաժամային օրերու մէջ : Ու վերջապէս սահմանադրական ոգին յեղափոխական ոգին երկնեց և ազգային հարցը սեղանի վրայ դրաւ : Այս համառօտ ցուցմունքները միայն բաւական են հաստատելու թէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը ի՞նչ վիթխարի դեր կատարած է Տաճկահայոց մէջ և ի՞նչ չքնաղ ծառայութիւն մատուցած է Հայութեան այս մեծ գանդուածին : Ինչպէս ամեն նոր բան, որ կուգայ հին բարքերու վերջակէտը դնել և քանդել ամեն բան, դնելու համար նոր և նորագոյնը, Սահմա-

նադրութիւնն ալ կոչուած էր քանդելու Հայ
Եկեղեցական Իշխանութեան միասնեման դիր-
քը, կամայականութիւններն ու անձնական
քմահաճութիւններէ պատճառուած անտե-
ղութիւնները մէջանդէն վերցնելու : Ահա կը
սկսի ուրեմն ազատականներու և պահ-
պանողականներու սլայքարը : Ոմանք երա-
նի՛ կուտան Սահմանադրութեան հիմնադիր-
ներուն և ոմանք ալ անէ՞ծք :

Բայց անէ՞ծք թէ օրհնութիւն, ս՞րը ար-
դարացի էր : — Պատմութիւնը ի վերջոյ տը-
ւու ասոր պատասխանը, տրձանագրելով
զահալիժօրէն իրարու յաջորդող դէպքերը,
որոնց մէջ իրերը իրենց բնական դրութիւ-
նով միայն առաջացած էին և անհատա-
կանութիւններ ժամանակի ոգիին արտայայ-
տիչներն էին միայն և ո՛չ ուրիշ բան :

XVII

Ձեյրունի 1862ի ապստամբութիւնը.— Հայերու դր-
 ութիւնը Տաճկաստանի մէջ.— Հայ մտքին զարթու-
 մը.— Խրիստեան և իր բողոքը.— Թուրքիոյ սնտու-
 կան կացութիւնը.— Պարսական յեղաշրջութիւններ.—
 Սուլթան Համիտի գահակալութիւնը.— Պայտաններու
 բացաւառումը.— Կ. Պոլսոյ զօնփերանք — Օսման-
 կան Սահմանադրութեան հոգակումը.— Արեւելեան
 պատերազմը.—

Մինչ հայերը ասդին իրենց ներքին կը-
 սիւններն ունէին, Ազգ. Սահմանադրու-
 թեան շուրջը, անդին Լիբանանը ապստամ-
 բած և ազատութեան դրօշը պարզած էր, Պուլկարներ յեղափոխական դործողութիւն-
 ներ կը կատարէին, և Հայոց հին ասպե-
 տական ոգիին ամենէն ուժեղ ներկայացու-
 ցիչն ևզող գաւառը, — Զէյթունը, — ա-
 պստամբած էր կրկին (1862): Տեղական
 կառավարութեան անտանելի կեղեքումնե-
 րուն հետեւանքով, ինչ որ բացայայտօրէն
 կեդրոնական կառավարութեան հրահանգ-

ներուն արդիւնքը միայն կրնար ըլլալ, քաջ
 և անվեհեր Զէյթունցիներ իրենց կեանքը,
 պատիւն ու ինչքը պաշտպանելու համար
 զէնք կը բարձրացնէին: Ազիզ փաշա մեծ
 պատրաստութեամբ Զէյթունի վրայ կը քա-
 լէ, բայց ի զո՛ւր: Հայեր յուսահատ Նա-
 բոլէանի կը դիմեն, որուն միջամտութեամբ
 հաշտութիւնը կը գոյանայ, բայց այս իրա-
 բանցումներուն մէջ ալ Ազգ. Սահմանադր-
 ութիւնը կը փրկուի՝ Պատրիարքարանի
 ցոյցին հետեւանքով (1863):

Սահմանադրութեան շուրջ մղուած այս
 կատաղի պայքարներէն կառավարութիւնը
 օգտուիլ ուզած է թէև, քանիցս փորձե-
 լով խափանել Սահմանադրութեան գործա-
 դրութիւնը, բայց յաջողած չէ, վասնզի ա-
 մեն ատեն իր դէմ գտած է Հայ ժողովուր-
 դին բողոքող ձայնը: Պատրիարքական շա-
 մը պայքարներէ ետք, վերջապէս պատրի-
 արք ընտրուեցաւ Խրիմեան Հայրիկ, (1870) որ
 մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր: Հա-
 յաստանի մէջ հարստահարութիւնները սա-
 կայն առած էին մեծ համեմատութիւն և
 կեղեքումները բազմապատկուած էին: Կեանքի,
 պատիւի և ինչքի ապահովութիւն չի
 կար: Թէև ևէնիչէրիութիւնը ջնջուած էր՝ սա-

կայն եէնիչէրիականութիւնը կար ու կը մնար : կառավարական յոռի կազմակերպութիւն մը, կաշառակեր պաշտօնեաներ, խլամի և քրիստոնեայի սոսկալի խաիր՝ երկիրը վերածած էին դժողքի մը, ուր հայերուն ապրիլը նահատակութիւն էր ինքնին : Տիրողի և տիրապետողի, բայեայի և սարուկի հոգեբանութիւնը շեշտուած էր : Կ. Պոլսոյ Հայ Մամուլը ամեն օր արձագանգը կ'ըլլար նորանոր հարատահարութիւններու, որոնք զաւառներու և մանաւանդ Հայաստանի մէջ տեղի կ'ունենային ամեն օր : Եւրոպական Մամուլն ևս սկսած էր հետաքրքրուիլ Թուրքիոյ կացութիւնով և օրը օրին արձանագրել երկրին մէջ պարզուող ամեն նոր երևույթ : Ո՛չ Թանգիմաթը և ոչ ալ 1856 ի Յաթիթը Հիւմայիւնը կրցած էին զգալի փոփոխութիւններ առաջ բերել Թուրք ժողովուրդին, — տիրող տարրին, — և տիրող պետութեան մտայնութեանը մէջ : Հին բարբարոսութիւնները կը շարունակուէին կրկին :

Այս սխիթէմաթիք հալածանքներն ունեցած են երեք ուղղութիւն . կրօնական, ընկերային և անտեսական : Եւրոպական միտքը, որ Ֆրանս . Մեծ . Յեղափոխութենէն

վերջ մասն էր Հայոց մէջ, և սամկաւա-
 բական ողիներմուծած, ու Ազգային Սահմա-
 նադրութիւնը, որ քաղաքացիական պարտ-
 քերու և իրաւունքներու բարձրութեամբ տուած
 էր, ու իրարու յաջորդող Յեղափոխութիւններ
 ու ապստամբութիւններ՝ (Յունականը՝ 1828
 ին, Չէյթուն՝ 1860, Կրետէ՝ 1867, Պուլ-
 կարներ ու Պոսնա Հէրսէք) Օսմ. Պետու-
 թեան սահմաններուն մէջ Հայ Միտքը զար-
 թեցուցած էին իր գարաւոր թմրիրէն: Մը-
 խիթարեաններու ազդեցութեան տակ ժԹ.
 դարու վերջին կիսուն կը կազմուի Հայոց
 Աշխարհիկ Գրականութիւնը, որ մեծագոյն
 ազդակներէն մին կը դառնայ այոց առաջդի-
 մութեան: Հայոց դրութիւնը աւելի ու աւելի
 անստանկի կը դառնայ: Քիւրա աւատա-
 պեաներ, պէյլեր, Չէրքէզներ, աղաներ ու
 մեծ ու պզտիկ բռնակալներ՝ միացած բըռ-
 նակալութեան մարմնացում-կառավարու-
 թեան հետ՝ թալան, աւարառութիւն և ըս-
 պանութիւն անպատիժ կը գործեն: Խրիմ-
 կան Հայրիկ Պատրիարքը, առաջին անգա-
 մըն ըլլալով, յանուն Հայ ազգին պաշտօնա-
 պէս կը բողոքէ Բ. Գրան և հարստահա-
 րութիւններն ու կեղեքումները պատմա-
 կան յիշատակագիր-տեղեկագրով մը կը ներ-

կայացնէ կոտավարութեան՝ խնդրելով բա-
րեկարգութիւն և հայոց կեանքին, պատի-
ւին ու ինչքին պաշտպանութիւնը: 1873
Հոկտ. 2ին Խրլմեան Պատրիարք ջոջերու
վատ էնթրիքներուն հետեւանքով կը հրա-
ժարի և իրեն կը յաջորդէ Ներսէս Վարժա-
պետեան՝ 1874 Ապրիլ 24ին: Հայոց վիճակը
կը վատթարանայ հետզհետէ: Գաղթակա-
նութիւնը ծայր առ կը սկսի: Գաւառներու և
Հայաստանի ամեն կողմերէն խուճը խուճը
յնտանիքներ և հարիւրաւոր, հազարաւոր
մարդիկ՝ պանդխտութեան կ'ելլեն՝ երթալով
Ամերիկա, Պուրկարթա, Եգիպտոս և այլն:
Իսկ ասոնց բազմին հանդէպ կոտավարու-
թիւնը մէկ պատասխան ունի:— Խոստում և
անվերջանալի խոստում: Այդ խոստումի
քաղաքականութիւնը միայն հայոց նկատ-
մամբ չէ՛ր որ կը գործադրուէր: Պալքսն-
եան ազգերն ու Եւրոպական Պետութիւն-
ներն ալ կը փորձէին օրօրել խոստումնե-
րով, որոնց գործադրութիւնը չկար: Թան-
գիմաթի հրատարակութիւնն ու բարենո-
րոգչական փորձերը Թուրքիոյ մէջ, գործ-
նական արդիւնքի մը չէին յանգամ, որով-
հետեւ աւելի գինուորական բարենորոգում-
ներով բաւականացած՝ թուրք պետական

վարիչները կառավարութիւնը բարեկարգե-
 լու, պաշտօնեաներու մտայնութիւնը յեղա-
 շրջութեան մը ենթարկելու և լուսաւորեալ
 միաքերը ժողովուրդին մէջ տարածելու լուջմ
 ջանքեր չէին բրած: Իսկամ հոգեւորակա-
 նութիւնն ու իւրեանց դասակարգը արդէն
 բնական հակառակորդը պիտի բլլար սրե-
 բարենորոգման: Այսու հանգերձ իրերն ալ
 գոհացուցիչ ուղղութիւն չունէին: Թուրք
 պետական մարդիկ կ'ըմբռնէին ծանր հետե-
 ւանքն այս դրութեան: Պալքաններն ու եւ-
 րոպական պետութիւնները միշտ սպառնա-
 կան էին Օսմանեան Պետութեան հանդէպ:
 Տնտեսական ոյժը փճացած էր Կայսրութեան
 համար: Օսմ. Պետութիւնը զահավէժ ան-
 կում մը կ'երթար արագ արագ: Նոր միա-
 քով թուրքերու մտահոգութիւնները կը
 բազմապատկուէին: Հորիզոնը փոթորկալից
 էր: Պալատական զեղխութիւններն ու ա-
 հազին ծախքերը տարուէ տարի պետութե-
 նան բացը կ'աւելցնէին: Սուլթան Աղիզ,
 կը հարածէր գրականութիւնը, զեղար-
 ուեստը, կը հաստատէր գրաքննութիւ-
 նը, կը ձերբակալէր միաքի գործիչները և
 իր անեղ շոքլութեամբ Թուրք Պետութիւ-
 նը անդունդէ անդունդ կ'առաջնորդէր:

Եւրոպական մեծագումար և կործանարար
 փոխառութիւններ միայն կանգուն կը պա-
 ճէին պետութիւնը : Օրուան յառաջգիմասէր
 նախարարութիւնը , քաջ բմբունած բոսպէին
 լրջութիւնը , 1876 Մայիս 19ին դահնկեց
 բրաւ Սուլթան Ազիզը , զլիաւոր գործակ-
 ցութեամբ Մխահաթ , Հիւ սէյին-Ալի , Տա-
 մաս Մահմուտ և Մէհէմէտ-Քիւչաի փա-
 յաներու : Սուլթան Ազիզ բազկերակը կըտ-
 րելով անձնասպան եղաւ , (թէեւ հակառա-
 կին ըսողներ ալ կան) : Անոր յաջորդեց Սուլ-
 թան Մուրատ Ե . լուսամիտ և առաջդի-
 մասէր թագաւորը , որ սակայն երեք ամիս
 միայն գահակալեց , ապա ստիպուելով հրա-
 ժարիլ գահէն՝ իրրեւ խելագար : Մուրատի
 յաջորդեց Համիտ Բ . (1876) : Մինչդեռ Պոլ-
 տոյ մէջ Պալատական այս յեղաշրջումները
 կը կատարուէին յաջորդաբար , անդին Պալ-
 քաններու մէջ հրդեհը կը ըսցալառէր և Հա-
 յաստանի վիճակը աւելի քան անհանդու-
 ժելի կը դառնար : Պալքաններու ապստամ-
 քութեան ատեն պետութեան համար միակ
 մտահոգիչ վայրը , Ջէյթունէն վերջ , Վաս-
 պուրակունէ էր , ուստի 1876ին կը հրդեհ-
 ուէր Վանը , որպէսզի Հայ ժողովուրդը տըն-
 տեսապէս փձանար և անկարող լլար ա-

պատամբութեան դրօշ պարզելու : Զէյթունի հանդէպ անկարողութիւն ունէր կառավարութիւնը և հետեւ արար ալ՝ չկրցաւ բան մը բնել : Ապա-խու-Համբա երեք կէտերու վրայ համաձայնած էր .

1. Անյապազ հրատարակել նոր Սահմանագրութիւնը .
2. Պետական գործերու մէջ միայն իր պատասխանատու խորհրդականներուն կարծիքը հարցնել .
3. Զիյա պէյ և Քէմալ պէյ իր անձնական քարտուղարները դարձնել :

Պալքաններու մէջ իւր գոտի-թիւնները շատցած էին : Թուրք կանոնաւոր զօրքն ու պաշտպօզուզները ամբողջ նահանգներ աւերակ դարձուցած էին : Պսոնա Հէրսէքն ապստամբած էր . Սերպիան և Փարատաղը՝ պատերազմի դաշտին վրայ էին և Պուկոբիան ալ՝ յեղափոխուած . Ռուս մէնէրայ Զերնիայիւր իր կամոււտներով կ'օգնէր սլաւոններուն : Սուլթանական կառավարութիւնը իր սարսափները կը շտայնէր և սակայն Պալքանեան ազգերը իրենց վերջին ճիգերը կը լարէին՝ ապագայ փայլուն յոսերու յառած իրենց աչքերը : Հայ ժողովուրդը կը քնանօր : Կ . Պուլտայ էֆէնաի և կղեր դասակարգը օրօր կը կարդային Հա-

յութեան գլխին . նոյն իսկ Ներսէս Վարժապետեան իր պատմական կոնդակը կը հանէր՝ հանդարտութեան և հաւատարմութեան հրաւիրելով հայ ժողովուրդը : Գր . Այծբունի հակառակը կը քարոզէր : Ռուսաստանը կ'ենթադրուէր այն ուժը , որ պիտի գար ազատել արեւելքի ճնշուած քրիստոնեաները : Եւրոպական Տէրութիւնները , այս բոլոր խնդիրներուն վերջ տալու նպատակաւ կը կազմեն Կ . Պոլսոյ գօնֆէրանսը (խորհրդաժողով) : Դեկտ . 23 ին (1876) Սորհրդաժողովը կը բացուի : Անգլիոյ ներկայացուցիչն է Սալըզպրի , իսկ Ռուսիոյ ներկայացուցիչը՝ Իկնաթիէֆ : Կը հրաւիրուի Օսմանեան տէրութիւնն ալ իր ներկայացուցիչը տալու : Ժողովը հազիւ սկսած իր գործին , ահա թնդանօթի 101 հարուածներ կ'աւետեն Օսմ . Սահմանադրութեան հուշակումը : Ապս-իւլ-Համիտ Միահաթ փաշայի խորհրդով վերջապէս կը հաճի հրատարակել Սահմանադրութիւնը , կտրատած և սեղմած , յանկարծակիի բերելու համար պետութիւնները . Օսմ . Պետութիւնը անդամաւորութենէ ազատելու համար : Գօնֆէրանսի՞ ուղէ՛ շարունակել իր գործը , բայց Բ . Գուռը նկատողութեան չառներ ներկայացուած որեւէ

խնդիր: Սալրդպրիէ վերջ Լօրա Տէրպի կը քաջակերէր թուրքերը: Սուլթան Համիտ հեռզհետէ հեռացուց իր քովէն Միահաս փաշան և ուրիշ ազատական խորհրդատուներ, բայց հարկաւոր կը նկատէ վերջապէս Երեսփոխանական ժողովը գումարել: Շուտով ընտրութիւնները կը կատարուին և 1877ի սկիզբը կը բացուի Օսմ. Խորհրդարանը՝ մասնակցութեամբ 237 պատգամաւորներու, որոնց 13ը Հայեր էին: Հայեր խոհեմութիւն կը համարեն լուի երբ անդին իշխանութեանց հրամանով, քիւրտերը երկիրը Ռուսերուն գէժ պաշտպանելու պատրուակով հայ գիւղերուն ու քաղաքներուն վրայ թափեցան, հազարաւոր մարդիկ կատորեցին, կիներ բռնաբարեցին և Վասպուրականի, Բասենի և Բաղրեւանդի ու Մշոյ դաշտին մէջ՝ ամբողջ գիւղեր այրեցին: Այս առթիւ Օսմ. Խորհրդարանին մէջ առաջին ազդու բողոքը կը ներկայացնէ յոյն պատգամաւոր Սուլիաէս էֆէնտի, որ խրոխտ ճառով մը կը դիմակաղերծէ Օսմ. կառավարութեան կեղեքող քաղաքականութիւնը: Անոր կը յաջորդէ Կարնոյ երեսփոխան Պալլարեան էֆէնտի, որ ընդարձակ բացատրութիւններ կուտայ Հայաստանի անաս-

նկի կացութեան նկատմամբ : Երևոյ . Ժողովը կ'որոշէ զրել Բ . Դրան՝ ազգու միջոցներ ձեռք առնել , բայց ի զո՛ւր :

1877ի վերջերը , Ռուսիա , յուսանատ բուրովին Կ . Պուտոյ Խորհրդաժողովին դրական արդիւնքէն , մանաւանդ զգուած Անգլիոյ երկդիմի դիրքէն , Կորչագովի միջոցաւ Օսմ . Պետութեան կը յայտարարէ թէ պատերազմն սկսուած է արդէն և ռուսական բանակները Եւրոպայէն ու Ասիայէն՝ կ'արշաւեն Օսմ . հողերուն վրայ : Սուլթանը քրիստոնեայ բանակներուն յառաջխաղացութեան վրայ՝ կը հրամայէ զինուոր առնել քրիստոնեաներէն ալ : Յունաց պատրիարքը խկոյն կը հրամայէ կատարել սուլթանական հրամանը , իսկ Ներսէս Վարժապետեան Ազգ . Ժողովի սեղանին վրայ կը դնէ : Երեսփոխանները երկու մասի կը բաժնուին : Ժողովուրդը կ'ըմբոստանայ և հրամանը մեռեալ տաւ կը մնայ : Պատերազմին անյաջողութիւնը զժգոհութիւն կ'առաջացնէ և կը սկսի հարցապնդում պատերազմին մասին : Բայց առանց հարցապնդման արդիւնքի երևան գալուն , բոլորովին անսպասելի կերպով Սուլթանը 1878 փետր . 2ին կը փակէ Օսմ . Խորհրդարանը՝ պէտք եղած առնն

կանչուելու պայմանաւ . . . : Իսկ յայանի է
թէ, քանի տասնեակ տարիներ վերջը մի-
այն Համիա պէտք ունեցաւ անոր . . . : Ռուս-
ները Ասիոյ կողմէն կ'առնեն Կարսը, Ար-
տահանը, Պաթումը, Սօխում Գայէն և կը
պաշարեն Էրզրումը : Եւրոպայի կողմը նոյ-
պէս : Բլէմնան կը դիմադրէ բուսկան ա-
տեն, բայց կ'իջնայ : Վերջապէս Ռուս բա-
նակը կը բանակի Սան-Սթէֆանօ : Հայերը,
որոնք մինչև ուսաներուն հոն հասնիլը ուս-
ատեաց էին, անմիջապէս դարձան ուսա-
սէր : Պարտուած Օսմ. Պետութիւնը ստիպ-
ւեցաւ զիջանիլ առաջարկուած բոլոր պայ-
մաններուն : Ռուսիա Պոլիսը շառաւ և գո-
հացաւ Սև Մովու եզերքէն մաս մը հողով .
բայց մեծ հեղինակութիւն ստացաւ ազա-
տագրեալ ազգերուն և արեւելեան հարցին
մէջ : Մոնթէնէկրօ, Սերպիա, Ռումանիա
անկախ աւերութիւններ կը հրատարակուին .
Պոնա և Հէրսէք Աւստրիոյ պաշտպանու-
թեան կը յանձնուին : Պուլկարիա իշխանա-
պետութիւն կը ձևանայ : Սան-Սթէֆանօյի
դաշնագրութեամբ ուղղակի Եւրոպական
միջամտութեան թոյլ կը տրուի՝ թուրքիոյ
ներքին գործերուն մէջ :

XVIII

Սան-Սրեգանոյի Դաշնադրութիւնը և 16րդ Յոդ-
աւածը. — Կիպրոսի Դաշնադրութիւնը. — Նուպար փա-
շայի ծրագիրը. — Պերլիեի վեհաժողովը և 61րդ Յոդ-
աւածը. — Հայկական շարժումներու արշարոյսը:

Հայոց ազգասէր պատրիարքը Ներսէս
Վարժապետեան առիթէն օգտուելով և ամեն
վտանգ ու պատասխանատուութիւն իր վրայ
սունելով անձամբ Սան-Սթէֆանօ Ռուս-
իոյ բանակը դնօց և Նիկողոս Մեծ Դուք-
սէն խնդրեց որ Թուրքիոյ հետ կնքուելիք
Դաշնագրութեան մէջ՝ Հայոց համար ալ յօդ-
ուած մը գրուի: Ժամանակը նպատատւոր
էր: Հայ զօրապետներ, ո ուս բանակին մէջ,
չատ մը յաղթութիւններ տօրած էին և պա-
տերազմին հետեւանքով ալ հայերը շատ վը-
նասու ած էին, ուստի Մեծ Դուքսը շատ չնդ-
ղիմացաւ մանաւանդ Կոմս Իքնաթիէֆ ու
Պարոն Նելխտֆ ալ միջամտեցին: Հետեւեալ

օրը Թուրքիոյ ներկայացուցիչները զարմա-
նալով տեսան թէ Ռուսերը Հայոց համար
սլ յօգուած մը կ'ուզեն: Բայց զիջանելէ զառ-
ուրիշ միջոց չի կար: Այսպէս Սան Սթէֆա-
նոյի դաշնագիրին մէջ աւելցաւ Յարգ Յօդ-
ուածք, որ հետեւեալն է:

Յօդուած 16.— Որովհետեւ Ռուս բանակներու
Հայաստանի (Արմենիա) մէջ գրաւած երկիրնե-
րը, որոնք Թուրքիոյ պիտի դարձուին, պար-
պուած առն են երկու պետութեանց յարարերու-
թեան պահպանման տեսակէտով վնասակար շփո-
թութիւններ և բարդութիւններ կրնան առաջ
գալ, ուստի Բ. Դուռը կը խոստանայ գործադրել,
առանց յապաղման, տեղական պահանջներուն
հարկաւոր բրած բարոքութեան ու բարեկարգու-
թիւնները Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ և
երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Քիւրաե-
րու և Չէրքէզներու դէմ:

Սան Սթէֆանոյի դաշնագիրը կազմուեցաւ
1878 Մարտ 3 ին, և այդ թուականէն ըս-
կսեալ Հայաստանի միջազգային դաշինքնե-
րու մէջ մտցուելով Եւրոպական պետու-
թեանց սեղաններուն վրայ եկաւ: Այս յօդ-
ուածք, ինչպէս յայտնի է, ունի իր թերի
կողմերը և մանաւառնդ «թութիւն» բարեկար-
գութիւններու որակին մասին, այսուհանդերձ
մեծ յաջողութիւն մըն է, որ Ներսէս Վար-
ժապետեանի կուտայ խոշոր գեր` Հայկական

Հարցին մէջ : 16րդ յօդուածը Հայաստանը Ռուսիոյ պաշտպանութեան կ'ենթարկէր , իսկ այդ չէր կրնար դո՛ւ թողուլ Անգլիան , որուն ձգտումն էր մեծ ձայն ունենայ Օսմանեան պետութեան վերաբերող զօրծերուն մէջ մասնաւորապէս և Արեւելեան Հարցին մէջ ընդհանրապէս : Ուստի կերպով մը դաշնակցութիւն ստեղծելու համար Թուրքիոյ հետ , և ի նարկին անոր տկարացումն ու ազդեցութիւնը զօրացնելու համար , պահանջեց Անգլիա իր արամադրութեան տակ զնկ կիպրոսը , որպէսզի Անգլիացի պաշտօնեաներ ու զօրքեր զիւրաւ կարենան Թուրքիա մանկ : Թուրքիա հապճեպով ընդունեց այս առաջարկութիւնը , և 1878 Յունիս 4ին ըստորագրուեցաւ Կիպրոսի Դաշնադրութիւնը որ ահաւասիկ :

« Եթէ Ռուսիա իր ձեռքը պահէ Բաթումը , Արտահանը , Կարսը և կամ անոնցմէ մէկը , և եթէ խաղաղութեան դաշինքէն վերջ նորէն փորձ ընէ վեհափառ Սուլթանի Ասիական երկիրներէն մին գրաւելու , այդ պարագային Անգլիա կը խոստանայ միանալ Սուլթանի հետ և զէնքի ուժով պաշտպանել անոր իրաւունքները :

« Ասոր փոխարէն Սուլթանը կը խոստանայ իր կառավարած երկիրներուն մէջ մտցնել հարկ եղած բարենորոգումները՝ այդ երկիրներուն մէջ ապրող քրիստոնեաներու և ուրիշ հպատակներու

պաշտպանութեանը համար:

«Այդ բարենորոգութիւնները պէտք է որոշուին յետոյ, երկու պետութիւններու հաւանութեամբ: Եւ որպէսզի Անգլիան կարողանայ պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնելիւր պարտականութիւնները կատարելու համար, Սուլթանը հաճութիւն կուտայ որ Անգլիան զբաւէ և կառավարէ Կիպրոս կղզին»:

Այս Դաշնագրութիւնը չբաւականացուց Անգլիան, որ հաշտ աչքով չէր նայեր Ռուսիոյ ազդեցութեան այսպէս մեծնալուն, և որ առարկելով թէ Բարիզի դաշինքը կնքող պետութիւններ միայն կրնային Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ կնքուած դաշինքն ստորագրել, առաջարկեց որ Պերլինի Վեհաժողովը կազմուի: Ռուսիա, պատերազմելէն յոգնած և վստահ Աւստրիոյ բարեկամութեան կամ չէզոքութեան վրայ՝ ընդունեց Պերլինի Վեհաժողովին գումարման առաջարկը: 1878 Յունիս 13 գումարուեցաւ Վեհաժողովը՝ Պերլինի մէջ: Ժողովին նախագահը թէև Պիզմարքն էր, բայց զայն վարողն էր Անգլիոյ ներկայացուցիչը՝ Սալըզպրին:

Հոն կային հաւաքուած Երեւելի զիւանազէտներ: Անգլիա, Կիպրոսի Դաշինքէն զո՛հ՝ Պերլինի Վեհաժողովին կը մասնակցի: Ամէն ազգեր կը շահագրգռուին Պերլինի Վե-

հաժողովով, անոնց հետ նաև հայերը: Հայոց Պատրիարքարանը ևս ի հարկէ չկրնալով անտարբեր մնալ՝ նոյն ուղղութեամբ կ'աշխատի, և կը կազմակերպէ յատուկ պատգամաւորութիւն մը՝ Եւրոպական արքունիքները դրկելու համար: Խրիմեան հայրիկ Մինաս Չերազի հետ Եւրոպա գնաց, որպէսզի միաքերը պատրաստելէ վերջ անցնի Պերլին, իսկ Խորէն Նար Պէյ Բեթրսպուրկը անաց, ապա Պերլին միւսներուն հետ միանալու պայմանաւ: Թուրք կառավարութիւնը խորամանկ քաղաքականութեան մը հետեւեցաւ և՛ ո՛չ միայն չհակառակեցաւ այս խորհուրդին, այլ և քաջալերեց ու աջակցիլ խոստացաւ: «Պերլինի վեհաժողովին Հակահան Հարզը ներկայացնելու համար կառավարութիւնը Յովհաննէս Նուրեանի, Գրիգոր Օսեանի, Սէրպիլէնի և այլնի միջոցաւ քաջալերեց Ներսէսը: Այս խաղը Անգլիոյ կողմէ պատրաստուած էր՝ Ռուսը մեծ Հայաստանէն հանելու համար: Այս հայերը Ներսէսը վախցուցին ըսելով թէ իր ուսումնորութիւնը կրնար հայերը ջարդել տալ: Ներսէս վախցաւ և անոնց խորհուրդին հետեւեցաւ: Թուրքը շողոմեկ կեղծեց և նոյնիսկ Պերլինի հետ ծածկագիր յարաբերութիւն

ընկել թող տուաւ : Ազգ . ժողովին բան
 մը չի հարցուց Ներսէս և հակառակ խոր-
 հուրդ տուողները դուրս վանաց : Ներսէս
 սքանչելի գողափարն ունեցած էր նար Պէ-
 յը Բեթրսպոլի Չարին զրկելու , բայց Խը-
 բիման Պերլին չէր հասած ,երբ հեռագրը-
 ունցաւ թէ նար Պէյ պաշտօնական հրա-
 հանգազիր մը չունի ձեռքը՝ Չարին ներկա-
 յանալու համար : Այս բանը , զոր նախ «Մա-
 սիս» և սպա եւրոպական թերթերը հրա-
 տարակցին , Ռուս Պետութեան համար է՛ն
 մեծ նախաախնքն էր : Հայ պատգամաւոր-
 ները հաստատուն և հեռատես գործունէու-
 թիւն մը չունեցան : Նար Պէյ սուսական գե-
 ղիշխանութեան կողմնակից էր , Լօրիս Մեկի-
 քովը կառավարիչ կարգելու և Կիլիկիան իշ-
 խանապետութիւն մը ընկել պայմանով :
 Հայրիկ դէմ էր սուս ազգեցութեան և կը
 նախընտրէր Անգլիոյ հովանաւորութիւնը՝ Հա-
 յաստանի կառավարիչ ընկել պայմանաւ Նու-
 սպար Փաշան :» (1) Կարծիքներու այս տարբե-
 րութեան պատճառաւ Խրիմեան միշտ կը պըն-
 դէր որ Նուսպար Փաշան Պերլին կանչէին , որ-
 պէսզի նա , իրիւ փորձառու դիւանագէտ՝ գր-
 լուխ կանգնի Հայկական Հարցին : Իսկ Պոսէն

(1) Անահիտ, 1899, Ա. Զօգանեան

Ս. Փափազեանը գրկեցին, այն երկիւղով թէ մի՛ գուցէ Նուպար փաշա իրական թեկնածու մը կը ներկայանայ «Ինքնավար Հայաստան»ի: Նուպար Փաշա այդ ժամանակ Բարիզ էր և մշակած էր «Հայկական Ինքնավարութեան» ծրագիր մը: Ինչպէս յայտնի է, Նուպար Փաշա՝ թէ՛ իրրեւ նախարարապետ Եգիպտոսի և թէ՛ իրրեւ ճշմարիտ պետական մարդ՝ շա՛տ սիրուած էր: Սա երբ իր ծրագիրը ներկայացուցած էր Բարիզի գերման դեսպան Հոնէնչո՛է կոմսին, սքանչացած էր, իսկ Անգլիական դեսպան Լորա Լայլնս գոչած էր. «Ասիկա Արևելեան Մեղիքին բանալին է»: Նուպար փաշայի առաջարկած ծրագրին ամամփոփումն է հետևեալը (1)

1. Եւրոպական Տերութիւններ, ինչպէս և Բ. Դուռը պէտք կը զգան բարենորոգումներ մտցնելու հայաբնակ գաւառներու մէջ:
2. Հայերը քաղաքական անկախութեան աչք չունին, այլ՝ քաղաքական ազատութեան, որուն մէջ կարողանան երաշխաւորել իրենց կեանքը, պատիւն ու ինչքը:
3. 1839 էն իվեր արդէն խաթմը շէրիֆներով շեշ-

(1) Նուպար Փաշայի ծրագիրը հրատարակուած է «Անահիտ»ի առաջին տարուան 5-6 միացեալ թիւերու մէջ: Անգլիերէնը կը գտնուի Լոնտոն հրատարակուած Nineteenth Century ամսաթերթին 1878ի Սեպտեմբերի թիւին մէջ:

տուած են այդ պէտքերը

4. Որովհետեւ ցարդ թուրք պաշտօնեաները եղած են զեզձարարներ, ուստի բնարեւ ընդհանուր քրքիստոնեայ (Մանուանդ հայ) կառավարիչ մը
5. Հոգ տանիլ քիւրաերու արշաւանքներուն և աւարառութեանց խնդիրին
6. Կառավարիչը պիտի կազմակերպէ պահակա-
գօրք:
7. Ոստիկանական նոր կազմակերպութիւն
8. Արդարութեան նոր կազմակերպութիւն
9. Տուրքերու գանձման եղանակին մէջ իմաստութիւն:

Ծրագիրը գրուած է շատ դիւանագիտական ոճով մը, որ ո՛չ Սուլթանը վշտացնելու ընայթն ունի և ո՛չ ալ Եւրոպական պետութիւններէն մին կամ Թուրքնուպար փաշայի մեծագոյն սխալն այն է որ իր բոլոր յոյսը կը դնէ թուրք Կառավարութեան և Սուլթանական «բարեճաճ հրամանագրութիւն» ներու վրայ: Իսկ այդ հրամաններուն որակը, արժէքն ու Կառավարութեան խոստումներուն ո՛ր աստիճան իրականանալի ըլլալը քանիցս տեսնուած է: Առանց ասոր ալ արդէն կարելի չէր այդ ծրագիրը ներկայացնել Վեհաժողովին, քանի որ ան չէ՛ր զբաղեր ծրագրով: Վերջապէս շատ ու շատ դժուարութիւններէ վերջը Հայ պատգամաւորներ հաղիւ հաղ կրցան ազդել Վե-

հաժսողովին լիազօրներուն վրայ և Պերլինի
Դաշնադրութեան մէջ դնել տալ 61րդ Յօդ-
ուածը, որ կը վերաբերի բացառապէս հա-
յոց: Դաշինքին 62րդ Յօդուածը կը վերա-
բերի կրօնական առանձնաշնորհումներու, ո-
րոնք ևս հայոց համար կարևոր են: Ահա-
ւասիկ 61րդ և 62րդ Յօդուածները:

61 Յօդուած.— Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ առանց
յապաղման գործադրել այն բոլոր բարեօքում-
ներն ու բարեկարգութիւնները, որոնք հայարը-
նակ նահանգներուն տեղական պէտքերը կը պա-
հանջեն, նաև երաշխաւորել անոնց ապահովու-
թիւնը՝ ջիւրտերու և չէրքէզներու հանդէպ: Առ-
այս առնուած քայլերու մասին ժամանակ առ
ժամանակ ծանօթութիւն պիտի տայ Մեծ Պե-
տութեանց, որոնք անոնց գործադրման վրայ պի-
տի հակեն:

62 Յօդուած.— Բ. Դուռը փափաք յայտնած
ըլլալով որ անվճար պահէ կրօնական ազատու-
թեան սկզբունքները՝ տալով անոր ամենարն-
գարձակ ասպարէզ մը, դաշնադրող պետութիւնք
այս ինքնաբերաբար եղած յայտարարութիւնը
կը նօթագրեն:

Ստ. կայսրութեան ո՛չ մէկ մասին մէջ կրօ-
նական դաւանանքներու տարբերութիւններ
պատճառ պիտի բռնուին որեւիցէ անհատի մը
քաղաքական իրաւունքներ վայելելուն, հանրա-
յին պաշտօնի, գործի և պատուոյ արժանանա-
լուն կամ որեւիցէ արհեստով կամ գործով զբա-
ղելուն:

Դատաւորաց առջև առանց խտրութեան ամեն անձի վկայութիւն պիտի ընդունուի :

Կրօնական ամեն ձեւերու ազատութիւնը և անոնց հրատարակաւ գործադրումը կ'ապահովուի ամենուէն : Նաև զանազան ժողովրդոց կրօնապետական կազմակերպութեան կամ անոնց իրենց հոգևոր պետերուն հետ ունեցած յարաբերութեանց դէմ ո՛չ մէկ արգելք պիտի յարուցուի :

Պերլինի Դաշնագրութեան հայոց վերաբերեալ մասին մէջ, ինչպէս կը տեսնուի, Հաստատան քառը ջնջուած և հայաբնակ հասանդներ յիշուած է : Ունի իր մութ և անորոշ կողմերը, և իր ամենէն աչքի զարնող տարբերութիւնն այն է որ Ռուսիոյ հակադրութենէն Հայաստանը հանելով վեց Մեծ Տէրութեանց բարեկամացողութեան կը յանձնէ :

Այնուհետև այլ ևս Պերլինի Դաշնագրութեան Յերդ Յօդուածը կը խանդավառէ հայերը : Թէև Օսեան Բարիզի մէջ կը յայտարարէր թէ Յերդ Յօդուածը բոլորովին վնասակար է Հայկական Հարցին համար, և Սէրվիլէն ալ արցունքոտ աչքերով կը խոստովանէր թէ սխալած էին, բայց միամտութեամբ և խարուած : Հայոց եռանդը կը շատնայ տակաւ և քանի՛ Հայկական դաւաճաներու հարստահարութիւնները կը շատ-

նային՝ ա՛յնքան ալ յեղափոխական ոգին
կ'արթննար : Պերլինէն դարձող պատգամա-
ւորները յեղափոխութեան ազդանշանը ար-
ւած էին արդէն իրենց քարոզութիւններով ,
որոնց մէջ առանց կռիւի ազատութիւն ստա-
նալը անկարելի կը գանէին : Իսկ կառավա-
րութիւնը իր բարենորոգումներուն սկսաւ՝
ձերբակալելով Եղիա Տնտեսեանը , իրրեւ
Ազգ . երգարանի հրատարակիչ . քիչ յետոյ
Հայ Թատրոնը կը դոցուէր , լրագրութիւնը
կը սեղմուէր , դպրոցները քննութեան կ'են-
թարկուէին և զաւաններուն մէջ հալածան-
քը կը շեշտուէր :

Եւ ա՛հա Գամառ- Քաթիպան ու Ռաֆ-
ֆին էին որ Հայ ցաւերը երգելով ըմբոստու-
թիւն կը քարոզէին , ու նոր սերունդը ա-
զատութեան խտէպով կը սնանէր : Կային
ազդակներ Հայոց հայրենասիրական եռան-
դըն հրահրող , կարելի՞ էր հաստատել թէ
այերը թուրք կառավարութիւնէն զժգո՛հ
նայու պատճառներ ունէին :

— Անշուշտ : Խոստացուած բարենորոգում-
ները կ'ուշանային , Հայոց Աշխարհի դէպ-
քերը կը գահավիժէին և Հայկական շար-
ժումներու արշալոյսը կը ծագէր . . . :

XIX

Հայկական Հարցը եւ գայն սեղծող պայմանները.—Իսրայէլ Օրի եւ իր Բաղամական ժողովուրդը.—Դաւանափոխութեան մեքոսը՝ Հայկական ազատութեան համար.— Պարսկահայկական խնդիրը Տաճկահայկական խնդիր կը դառնայ.— Հայկական Հարցին դիւանագիտական վերջին շրջանը.— Հայկական Յեղափոխութիւնը եւ իր պատճառները.— Ազգային գործիչներ.— Օտար պետութեանց միջամտութեան հարասը:

Հայկական խնդիրը, որ վերջին երեսնամեակին մէջ միայն միջազգային կարեւորութիւն ստացաւ, նոր խնդիր մը չէ ուրեմն, այլ՝ Արևելեան հարցին մէկ երեսը միայն: Արուեստական պայմաններ անկարելի է որ յաջողէին ծնունդ տալ այսպիսի խոշոր գործի մը, եթէ վայն ստեղծելու համար բաւարար պատճառներ գոյութիւն չունենային: Հայկական Հարցը ստեղծուած էր ինքնին այն օրէն, երբ Հայ ժողովուրդը իր բազմակի սոսնձուցած կ'ողբար իր գահին ու փառքին վրայ, երբ

իր բոլոր ընդունակութիւններն ու կենսու-
նակութիւնը կը սկսէր փճացնել կիսավայրե-
նի ու բարբարոս ցեղերու խուժողութ ար-
շաւանքին ու սոսկալի հալածանքին մէջ, կրք
փառաւոր անցեալի մը և քաղաքական ինք-
նուրոյն կեանքի մը յաւէտ սիրալի յիշատա-
կը կար իր պատմութեանը մէջ:

Օսմանոս-պարսկական արշաւանքներէն վեր-
ջը, երբ Հայաստանի կարեւոր մէկ մասը ան-
ցած էր Պարսիկ Շահերու ձեռքը, և անոնց
սահմաններուն մէջ բնակող Հայ ժողովուր-
դը կրօնական ու անտեսական հալածանքի մէջ
կ'ապրէր, Հայկական Հարցին առաջին վա-
րագոյրը բացուած էր արդէն: Իսրայէլ Օրի,
որ ինքզինքը կը դաւանէր ազնուատոճմ,
Պարսկահայոց ազատութեան գաղափարն ու-
նեցած էր և ուրուագծած քաղաքական ծը-
րագիր մը, որ թէև չգործադրուեցաւ, բայց
և այնպէս ուղի մը գծեց, որուն հետևեցան
չարք մը եկեղեցականներ և քաղաքական
գործիչներ: Իսրայէլ Օրիի հետապնդած նը-
պատակն էր Հայ Կղերը համոզել, հռովմէա-
կան դաւանանքն ընդունիլ տալ Հայ ժողո-
վուրդին, և ապա՝ հայ մէլիքներու միջոցաւ
ապատամբութիւն մը ստեղծելով՝ Եւրոպա-
կան պետութեանց միջամտութիւնն հրաւի-

րել և Պարսկաստանի լուծին տակ հեծող հայերը ազատագրել : Եւ որովհետեւ Պարսկաստանի մօտիկ , դրացի և իր անմիջական ազդեցութեամբ ուղղակի միջամտութիւններ չենկու կարող ամենայարմար պետութիւնը Ռուսիան էր , ուստի Օրիի մտահոգութիւնն էր « Հիւսիսի Արծիւ » ին ստանձնուժը Հայկական Հարցի լուծման : Իսրայէլ Օրի հետապնդեց իր քաղաքական ծրագիրը , անոր իրագործմանն համար մեծամեծ զոհողութիւններ յանձն առաւ , Եւրոպական արքայութիւններ չրջեցաւ , Ռուսական Պետութեան բարեպակամութիւնն ապահովեց , ապա մինչոչն ծրագրին համար Պարսկաստան զնայ և վերջապէս մեռաւ՝ առանց տեսնելու իր փայփայած գործին արդիւնքը : Գանուեցան իրեն յաջորդներ , որոնք հաւատարմօրէն աշխատեցան Հայկական Հարցին համար և սակայն ձեռք բերուած շօշափելի արդիւնքն այն էր որ Ռուս Պետութիւնը , հակառակ իր խոստումներուն ու յանձնառութիւններուն , յուսարեկ կը թողուր հայերը՝ ո՛չ միայն իրենց ակնկալութիւններո՛ւն մէջ , այլև սրտերագմի դաշտին վրայ :

Տարիներ անցան , թրքօ-պարսկական սրտերագմեր տեղի ունեցան , Հայաստանի

մեծագոյն մասը անցաւ տաճկական կառավարութեան ձեռքը և հայկական ազատագրութեան միտքը փոխեց իր գեախնը, կեդրոնանալով Օսմանեան տիրապետութեան սահմաններուն մէջ, երբ մանաւանդ հետզհետէ բազմատարար հաստատուն վիճակ ստեղծուեցաւ: Իտրայէլ Օրի, իր քաղաքական ծրագրին գործադրութիւնը հետապնդած ժամանակ, խոհեմութիւնն ունեցած էր լոկ Պարսկահայոց ազատութեան խնդիրը ներկայացընելու Եւրոպական արքունիքներուն և երբեք չխառնելու Տաճկաստանի Հայոց գործը՝ Պարսկաստանի հայոց հարցին հետ, որպէսզի երկու թշնամիներ չունենար հայութիւնը, բայց ի վերջոյ, աշխարհագրական սահմաններու փոփոխութեամբ՝ իրաց կացութիւնը ենթարկուեցաւ փոփոխութեան և Տաճկահայոց ազատագրութեան Հարցը ձուլուեցաւ նոր ձևով և նոր կազմաւորով:

Օսմանեան Պետութեան առաջին տիրապետական շրջանին մէջ, շլմբում հպտտակներ ս'չ իսկ կրնային մտածել այդպիսի քաղաքական հարցերու վրայ, և, պէտք է խոստովանիլ արդէն թէ տաճկական լուծը աւելի՛ հանդուրժելի կրնար նկատուիլ քան պարսկականը, սակայն երբ Օսմանեան Պե-

տութիւնը , իր ներքին աստիճանական կազմաւորման հետեւանքով մեծամեծ ձախդանքներ , պայտութիւններ կրեց և տակաւ առ տակաւ ինքնամոլորութիւն և ինքնապաշտպանութեան ու զղութիւնը որդեգրեց , ահա ճնշուած ժողովուրդներ սկսան մասձել իրենց ճակատագրին դառնութեանը վրայ : Հետզհետէ աճող դժգոհութիւնները կը կուտակուէին իրարու վրայ և հարստահարուած տարրեր անկում և փճացում միայն կը տեսնէին ամեն կողմ , Տաճկաստանի մէջ : Պահապէժ կերպով իրարու յաջորդող դէպքեր կը ցնցէին ամբողջ երկիրը և Եւրոպայի ազդեցութիւնը կը շեշտուէր Օսմանեան Պետութեան քաղաքական ու արեւտեսական կեանքին մէջ , ու Հայկական Հարցին դիւանագիտական նոր շրջանը կը բացուէր միջազգային դաշնադրութիւններով , որոնք Սան-Սթէֆանօի ու Պերլինի մէջ « Հայկական Իրաւունք » ներու տարաամ տահաններ մը կը ճշդէին իրր թէ : Անզօր դարձած այդ դաշնադրութիւններն ու յօդուածները , որոնք իրարու հակէ կուգային կաշկանդել անկման եզրը մտակցած « Նիւանդ » պետութիւնը , « մեռեալ տառ » մնացած էին թուրքերու վրայ միայն , մինչ անցին բիրտ իրա-

կանութիւնը կար Հայ ժողովուրդին կեանքին մէջ՝ աճուելի ու սպառնական շարունակ : Փայլուն խոստումներ էին ամենն ալ, որոնց գործադրութիւնը չէր տեսնուէր : Ժողովուրդի մը թանկագին հաւատարմութիւնը կար շահագործուած, փոխադարձուած ու վարձատրուած մանաւանդ օրէ օր մեծ համեմատութիւն առնող հայածանքներով, հարստահարութեամբ ու անխիղճ բռնարարութեանով, որոնք ամենէն խորունկ համբերութիւնն իսկ կ'ընդհատեն : Յայտնի էր որ զիւանագիտօրէն կարելի չէր լուծել այս կնճիւղը : Խաղաղ միջոցը ո՛չ մէկ ստիպեցնող ոյժ կրէր կայացնէր Օսմ. կառավարութեան համար : Բիրտ ոյժը, գէնքի ո՛յժն էր միայն որ կրցած էր ուղղութեան բերել Պալքաններու կեանքը : Ազաչանք, աղերսանք ամենեւին չէին ազդեր թուրք բռնապետութեան : Երէկ, Եւրոպական համաձայնութեան սպառնալիքին ներքեւ Հայը շողովող կառավարութիւնը, այսօր երբ երկրին բաժանման վտանգն անհետացած էր այլևս ժամանակուան մը համար գէթ, մոռցած էր ամեն ինչ, ամեն տեսակ խոստում ու յանձնառութեան : Ի՞նչ պէտք է ըլլար հարկաւ ասոնց ամենուն անխուսափելի հետե-

ւանքը :— Շարժում և ուժեղ պահանջ :

Ու՛ փակուելով Հայկական Հարցին վերջին դիւանագիտական շրջանին վարագոյրը, ստեղծուեցան նոր կացութիւն մը, մրաքի տարրեր ու նոր հոսանքներ, կարմիր ճամբայ մը և կռիւի ասարարէզ : Հայկական Յեղափոխութեան դիցանոյշը ծնաւ, իր հարերելով Հայկական Պատմութեան ոսկի էջերը, ուր ասպազայ սերունդը պիտի կարգայ ցեղին ըմբոստութեան պատկերն ու աւետարանը :

Հայկական Յեղափոխութեան պատճառները բազմատեսակ էին : Յիշե՛նք գլխաւորները :

1. Կեանքի, որափիւի և ինչքի անապահովութիւն Սպանութիւններ և աւարառութիւններ
2. Կրօնական աններողութիւն և հալածանք իսլամի և քրիստոնեայի խափը
3. Տնտեսական հալածանք, հարստահարութիւն, հարկահանութեան ամենախտ սիսթեմ
4. Կառավարչական յոռի կազմ, կաշառակերութիւն, անարդարութիւն և դատարաններու անփտահելիութիւն
5. Մեծ ու պզտիկ բռնակալներու, աւառագեաներու, պէյերու և աղաներու առանձնաշնորհեղ շահատակութիւններ
6. Ընդունակութիւններու և ազգային կենսունակութեան շարաչար սղաննում
7. Բազաքայիական իրաւունքներու բռնարարութիւն

Այս պատճառները միացած էին ուրիշ քանի մը զօրաւոր ազգակներու հետ և դարբնած էին հայ ժողովուրդին մեծ զիւցազներգութիւնը, աւելի՛ հսկայ քան հին դարերու վիպական պատմութիւնները, աւելի ցնցող՝ քան հայկական մարտիրոսացումի բազմաթիւ էջերը: Ահա՛ այդ ազգակները.

1. Եւրոպական նոր միտքերու հոսանքը գէպի թուրքիս:
2. Հայկական ինքնածին յառաջգիւծութեան ոգին:
3. Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը.
4. Հայ կեանքին իմացական վերագարթնումը եւ Հայոց արեւելեան ու արեւմտեան Աշխարհիկ Գրականութիւնները:
5. Ռուսահայ նոր միտքեր, ազգային երգիչներ ու վիպասաններ:
6. Յեղափոխական շարժումներուն շնորհիւ իրենց ազատագրութեան տիրացած ազգերու օրինակը:
7. Օտար մեջամտութեան հաւատքը:

Հայ Միաբնին ընդհանուր զարթնումն ու գիտակցութիւնը անհրաժեշտօրէն Հայ ժողովուրդը պիտի գնէր յեղափոխական այն ճամբուն վրայ, ուրկէ անցեր էին թուրքիոյ հորիզոնէն հեռացող թոյր ստրուկ ազգեր: Պերլլինի՛ Վեհաժողովէն վերջ միւսնոյն արիւնի ճանապարհն էր որ կը բացուէր այս ժողովուրդին ալ առջիւ: Ու ազգային գործիչներ, խանդավառուած լանաւանդ օտար

միջամտութեան մը հաւատարով, ու գերա-
գրգռուած բռնապետական ընթիմին ան-
հանդուրժելի ստորագելիքներէն՝ հրապարակ
իջած էին հնչեցնելու յեղափոխութեան կոչը
և անոր կարմիր դրօշին ներքեւ հաւաքելու
բոլոր ճնշուած ու կեղեքուածները: Գարե-
րէ ի վեր բռնակալութեան ծանր շղթանե-
րով կապկապուած Հայ ժողովուրդն էր ա-
հա որ աչքերը յառած Եւրոպոյի, իր ձեռ-
քերը կը շարժէր և կը սպասէր որ Յոներ,
Պուլկարը, Սերպիան, Գարատաղը ազա-
տող քրիստոնեայ պետութիւնները շարժում
մը լնէին՝ ի նպաստ դարերէ ի վեր սրեւ-
մուտքի քաղաքակրթութեան անունով սան-
ջուող ու նահատակուող այս ժողովուրդին:
Երիտասարդ Հայաստանն էր որ ոտքի՛ կ'ել-
լէր:

XX

Հայկական շարժումները՝ Տաճկաստանի մեջ.—
 Վարդենիսցիներու ընդհարումը.— Մուսա Պեկեխ
 շահասակութիւնները.— Հնչակեան Կուսակցութեան
 կազմակերպութիւնը.— Կարնոյ ցոյցը.— Սարգիս
 Կուկունեանցի արշաւանքը.— Կառավարական խըս-
 տութիւններ.— Դաւառներու դրութիւնը.— Մայրա-
 փառքը սեղմուած բոլորովին:

Հայոց հետեւելիք ճամբան շատ որոշ էր այլ-
 ևս. — ո՛չ մէկ բարիք ո՛չ մէկ բան սպասել
 կառավարութիւնէն, և՛ օրինակ ունենալով այն
 բոլոր ազգութիւնները, որոնք ազազանքով
 ու աղերսանքով չէ՛ որ ազատուած էին, այլ՝
 յեղափոխական գործունէութեամբ, հետեւիլ
 անոնց ընդգրկած դրօշին, կարմիր ու սրբե-
 նոտ: Ամեն կողմ ազգային գործիչներ մի-
 ևնոյն բանը կը քարոզէին Հայ ժողովուրդին:
 Ընկերութիւններ կը կազմուէին ամենուրեք
 և հաւաքական գործունէութեան գաղա-
 փարը կը մշակուէր աւելի՛ ևս՝ տենդագին:

Գծագոյութիւններ, գանդասա և բողոք կը բարձրանային ամեն կողմերէ և հայ ժողովուրդը կ'ապրէր լարուած հետաքրքրութեան մը մէջ: Բաղխու մը անխուսափելի էր: Առատու մներով օրօրուող հայութիւնը այլևս անհանդուրկը գանէր աւրող կացութիւնը: Վստահութիւն ներշնչող ոչ մէկ պարագայ գոյութիւն ունէր: Հալածանքը աւելի սաստկացած էր կարծես: Պարկեշտ աշխատութիւններէ խուսափող ցեղեր՝ Հայաստանի սրտին վրայ թառած, աշխատաւոր հայ երկրագործին արիւն քրտինքով վաստկած հալալ հացն էր որ կը խլէին:

Աթառնական թուականներուն ա՛յս էր ահաւասիկ Հայ իրականութիւնը՝ Տաճկաստանի մէջ: Հայկական գաւառներու մէջ արիւն, աւեր, հալածանք ու հուր կը թագաւորէին: Մշոյ դաշտը մանաւանդ սոսկալի կացութեան մը ենթարկուած էր: Զանազան քիւրա տւատապեաներ ու շարագործներ հայ գիւղացիին պատուհասն էին և ո՛չ ուրիշ բան: Այս պայմաններուն մէջ Վարդենիսցիներուն ընդհարումը կուգար հայկական ընդվզումի անդրանիկ օրինակը տալ: Զինուած քիւրտերու խուճը մը կը յարձակի Վարդենիսի գիւղացիներուն վրայ՝ փոր-

ձերով հարսնեւորներուն ձեռքէն յափշտակել
 հարսնցուն, հարսնասօրի պահուն: Հարսնե-
 ւորները կը դիմադրեն. կոխը կը սասա-
 կանայ և երկու կողմէն ալ զսնիր կը արբ-
 ուին: Քիւրահերը իրենց նպատակին մէջ չեն
 յաջողիր, և այս կոխին արձագանգը մեծ
 կ'ըլլայ ամեն կողմ հայերուն մէջ: Եւ սա-
 կաջն ասիկա բաւական չէր: Եւրիշ ցնցող
 շարագործութեան մը վիճակուած էր ստեղծել
 աւելի մեծ յուզում մը, որ Հայ կեանքին մէջ
 հակայական ազդեցութիւն մը առաջ պիտի
 բերէր: Մուսա Պէյի առեւանգութիւնն էր
 այդ, կրկին Տարօնի շրջանակին մէջ: Ո՞վ
 չգիտեր Կիւլիզարի, Մուսա պէյի առեւան-
 գած այդ ազջկան պատմութիւնը: Գործը
 արձագանգ գտաւ Պոլսոյ մամուլին մէջ.
 հայ թերթերը սկսան օրը օրին գրել Հա-
 յաստանի մէջ տեղի ունեցող բարբարոսու-
 թիւնները և բողոքել անոնց համար: Գա-
 ւառներէն ամեն օր Պատրիօրփարան կը
 համնէին հարիւրաւոր տեղեկագիրներ, ո-
 թոնք փաստացի կերպով կը նկարագրէին
 Հայաստանի ամեն կողմը և Թուրքիոյ հա-
 յարնակ գաւառներու մէջ գործուած ամեն
 տեսակ հարօտահարութիւններ, անսանձ ու
 կամայական հալածանքներ, սպանութիւն-

ներ, կողոսոււտ . անապահովութիւն և այլն :
 Թագրիբ թագրիբի վրայ , Պատրիարքարան-
 նի կողմէ՝ առ Բ . Դուռը : Բայց անօգուտ
 Աղգային գործիչներ՝ հալածանքի կ'են-
 թարկուէին տակաւ : Ահա՛ Խրիմեան , Նար
 Պէյ , Արուանձաեանց , Մկրտիչ Փորթուղալ-
 եան , Մինաս Չերազ և շն . մէկիկ մէկիկ կաս-
 կածելի կը դառնային : Մ . Փորթուղալեան
 1885ին արտասահման ապաստանելով՝ Մար-
 սիկիայի մէջ կը հիմնէր «Արմէնիա» թերթը
 և ծնունդ կուտար Վասպուրականի մէջ բու-
 կսուած Արմենական կազմակերպութեան :
 Ժամանակի սգին տարրեր էր սակայն : Փոր-
 թուղալեան հայուն ցուերուն դարման տա-
 նող ամբողջական քաղաքական ծրագիր մը
 չունէր . սահմանափակ էր իր գործունէու-
 թեան ուղին , բայց անշուշտ ամեն կերպով
 գնահատելի : Քաղաքական որոշ դաւանանք
 և աշխարհահայեացք ունեցող կազմակեր-
 պութեան պէտքը իրականութեան անժրխ-
 տելի պահանջն էր : Նոյն ինքն այդ անտե-
 դիտալի պահանջին իրրեւ արդիւնք Հնչակ-
 եան կուսակցութիւնը կը հիմնէին Աւետիս
 Նազարբէկ , Խան Ազատ , Մարօ , Յակոբ Մե-
 դաւորեան , Շմաւոն , Գ . Ղարաձեան և այ-
 լրն , ու 1887ին նոյն կուսակցութեան օր-

կանին . — « Հնչակ » ի . — առաջին թիւը լոյս
 կը տեսնէր ժընէվի մէջ՝ խմբագրութեամբ
 Աւետիս Նազարբէկի : « Հնչակ » ի երեւումն
 ու Հնչակեան Կուսակցութեան կազմակեր-
 պութիւնը նոր թուական մը կը բանար Հայ-
 կական Հարցին ընթացքին մէջ : Ծրագրը-
 ուած յեղափոխական գործն էր որ հրատա-
 րակ կու գար որչ առաջագրութիւններով և
 քաղաքական ու անտեսական պահանջներով :
 Յեղափոխական զազափարին լնտելացած և
 մշակուած հայ միաքր ուժգին կը փարէր
 շուտով յեղափոխական դրօշին , ու կարճ
 ժամանակի մէջ իսկ Հնչակեան Կուսակցու-
 թիւնը իր շուրջը կը բոլորէր պատկառելի
 ոյժ մը , որ տակաւ ի վիճակի կ'ըլլար քա-
 ղաքական յանձնատութիւններ ունենալու :
 Մուսա Պէյի ազատ արձակուելը (1889) կը
 զարթոցնէ բոլոր հայերն ու քրիստոնեայ աշ-
 խարհը : Ամէն հայ դատնութեամբ կը լեց-
 ուի շարագործին արձակումով : Մնանկա-
 ցած կառավարութեան բարոյականութիւնը
 իր բոլոր փտած կողմերով անգամ մին ալ
 լոյս աշխարհ կու գայ : Հետեւա՞նք . — Ան-
 հանգատութիւնը կը շատնայ հայոց մէջ , խոր
 յուսարեկութիւն մը ուժգին ընդվզում մը ա-
 ռաջ կը բերէ և կը սկսին դէպքերը զահավի-

ժիլ Հայաստանի մէջ : Չերբակալութիւնները ծայրայեղ համեմատութիւններ կ'առնեն , Հայ Թատրոնը կը բռնաբարուի , գրաքննութիւնը կը սկսի և Հայ Միտքը կը կաշկանդուի բոլորովին : Տիրող այս աննպաստ պայմանները բաւական չէին կարծես հայոց կակիծը շատցնելու համար , և ահա սողալնաս պատրիարք մը , — Խորէն Աշրգեան , — պատրիարքական գահը Սուլթանին գործիք կը դարձնէ ու ինքնամատոյց անձնութիւնամբ մը իր խիղճն ու ազգային զգացումները կը սպաննէ՝ իր հաւատարմութեան հաւաստիքը տալու համար օգոստափառ վեհապետին : Իրարու յաջորդող շարագործութիւններու առթիւ՝ ո՛չ մէկ բողոք , ո՛չ մէկ դանդատ : Յեղափոխական աէրօրին գաշոյնը կը փայլի ամեն կողմ և ատրճանակը կը սլայթի : Թուրքիան հետըհեռէ կը ցնցուի . կառավարութիւնը՝ ահարեկ՝ միջոցներ կը փնտռէ , սկսուած շարժումը զսպելու համար : Սարգիս Կուկունեանցի սահմանադուլիսի արշաւանքը չուարժան կը մատնէ կառավարութիւնը , Վանի շարժումները Հայաստանէն ձայն կուտան և Ազրիպասեանի կռիւը հայ հրոսակին աւետիս կը բերէ :

Կարնոյ ընդհարումը տեղի կ'ունենայ վերջապէս՝ 1890ին : Մուխպիրի աստուրապրութեամբ տեղեկագրի մը վրայ Սուլթանը հրաման կ'ընէ Կարնոյ վալիին՝ խուզարկել հայոց եկեղեցին ու Սանասարեան վարժարանը՝ զէնք, թնդանօթ ու ռազմամթերք գտնելու համար : Կուսակալը Յունիս Ծին յայտնի համարձակ հրամայուած խուզարկութիւնը կը կատարէ և ամեն անկիւն ուշադրութեամբ կը քննէ՝ առանց բան մը գտնելու : Ասոր վրայ Հայ ժողովուրդը կը յուզուի և հետեւեալ օր՝ գործադուլ քրած՝ եկեղեցի ու առաջնորդարան կը դիմէ, այս առթիւ իր զգացած վիշտը նախ աղգ. իշխանութեան և ապա անոր միջոցաւ Սուլթանին ներկայացնելու համար : Իր արժանապատուութեանը մէջ վիրաւորուած Հայ ժողովուրդը խումբ խումբ շուկաները կը պտտի և փակել կուտայ որեւէ հայութեաց խանութ : Պործադուլը կը շարունակուի երեք օր և ահա չորրորդ օրը 6,000 կառավարական զինուորներ կը սկսին հալածել ժողովուրդը, որ ճարահատ՝ կը դիմադրէ : Թուրք ամբօխն ալ կը գրգռուի և թալան ու սպաննութիւն ծայր կուտան : Ընդհարման պահուն երկու կողմէն ալ բաւա-

կան զոհեր կուտան, և հազիւ հազ ցոյցին
 առջեր կտուճուի: Կարնոյ այս ընդհարման
 արձագանգը կը հնչէ ամեն կողմ և գաւառ-
 ներու մէջ, առանց անո՛ր ալ արդէն յուղ-
 ուած Հայութիւնը՝ կը գերազրգուի բոլո-
 րովին: Իսկ թուրք կառավարութիւնը իր
 խատութիւնները կ'աւելցնէ հետզհետէ, բան-
 աարկութիւնները կը շատցնէ, բոլոր կաս-
 կածելի անձնաւորութիւնները հ'ախղութեան
 ներքեւ կ'առնէ և ընդհանուր պատերազ-
 մական վիճակի մը կը վերածէ Տաճկաստա-
 նը: Գաւառներու դրութիւնը կը դառնայ
 անհանդուրժելի: Իր Պատրիարքարանէն լրք-
 ուած՝ անտէր, անտիրական Հայ ժողովուր-
 դը, յուսահատ բոլորովին իր եկեղեցւոյ հայ-
 յերէն, դէմ դիմաց կը դանէ ինքզինքը կա-
 ռավարական խիստ բէժիմի մը: Իսկ մայ-
 րաքաղաքին մէջ գործուած ահարկիչ շար-
 ժումները ոստիկանութիւնը կը մղեն արտա-
 կարգ միջոցներու:

XXI

Դուռ Դարուի Յոյցին հուրիւնը.— Փոքր Հայքի մեջ
 արժուակներ.— Սասունի սպասարուրիւնը եւ կոսո-
 րածը.— Մայիսեան Ծրագիրը.— Պապը Ալիի Յոյցը
 ու Հեջակեան Կոսակցութեան պահանջները.— Հայ-
 կական կոսորածներ.— Ջեյրուկի պահերագուրը.— Հայ-
 կական ճգնաժամը կը սկսի:

Հայաստանի մէջ պատահած դէպքերը,
 ամեն կողմ տեղի ունեցող հարստահարու-
 թիւնը, խժդժութիւններն ու հալածանքները
 անզօր դարձած էին Հայոց Պատրիարքարանը
 չարժեկու: Աչքգեան Պատրիարք, անտար-
 քեր ու անսիրտ հանդիսատեսը դարձած իր
 ժողովուրդին ցաւերուն ու տանջանքներուն՝
 ո՛չ իսկ ուշադրութիւն կը դարձնէր հայկական
 դաւառանքէ ամեն օր Պատրիարքարան թա-
 փած տեղեկագրերուն: Իսկ Բ. Դուռը եւ Սուլ-
 թանը, աւելի ևս քաջալերուած աղգին հո-
 գևոր պետին այս դաւաճանութենէն, կ'ու-
 ղէին խաղալ հայ ժողովուրդին զգացում-

ներուն հետ և արհամարհել անոր բողոքի ճիշերն ու աղաղակները: Տիրող միակ յեզափոխական մարմինը, — Հնչակեան Կուսակցութիւնը, — ժողովրդային հաւաքական գանգաւորները լսելի ընել տալու համար կազմակերպած էր Գում-Գարուի պատմական նշանաւոր ու մեծ Յոյցը, որ 1890 Յուլիս 15ին դրդեց Կ. Պոլիսն ու Եւրոպան: Անիկա դարերէ ի վեր ընկճուած, հալածուած, հարստահարուած ու մարտիրոսացած ժողովուրդի մը բուն գայրոյթին ու ժգին պոսթկումն էր, որ՝ հետեւած Հայաստանի աղէաներուն՝ նպատակ ունէր Սուլթանին ու կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել ընդունակ ժողովուրդի մը կապարւած իրաւունքներուն վրայ: Հայկական Յեզափոխութեան շրջանին մէջ Գում Գարուի Յոյցը այն մեծ հանգրուանն է, որուն սեմին առջեւ հայ ժողովուրդը սարսափ պահ մը ու ապա՝ ոտք նետեց դէպ ի արիւնի ճանապարհը:

Հազարաւոր հայեր, Յուլիս 15ին, դիմած էին Գում Գարուի Մայր եկեղեցին, ուր կը գտնուէր նոյն օր Աշրղեան Խորէն Պատրիարքն ալ: Փամերգութեան պահուն ժողովուրդին և ցուցարարներու բուն պահան-

Նին վրայ կարդացուեցան հրապարակաւ այն յայտարարութիւններն ու ճառերը . որոնք կը պարզէին Հայ ժողովուրդին բանաձևուած պահանջները : Այնուհետև Պատրիարքէն պահանջուեցաւ թափօրին գլխին անցնիլ ու ժողովուրդը տանիլ Սուլթանին , որպէս զի անիկա ուղղակի ներկայացնէ իր ցաւերն ու արդար պահանջումները : Պատրիարքը փախաւ Պատրիարքարան , բայց ժողովուրդն ու ցուցարարները հոն հասան և ատրճանակներով սափակցին որ Պատրիարքը իր հօտին գլխուխը անցնի : Ահա թէ ի՞նչ կ'ըսէ ցոյցը կազմակերպող Մարմինը , և ի՞նչ կ'ըսէ ժողովուրդը . ինք :

« Հայ՛ ժողովուրդ .

« Դուն կ'ուզես աշօրուան Յոյցով յայտարարել ամբողջ աշխարհի՛ թէ որո՛նք են քու պահանջներդ : Դուն քաջ գիտես որ գիւրութեամբ չեն իրականանար անոնք (պահանջներդ) : Դու գիտես որ կեանքդ փտանդի կ'ենթարկես քու ամէն մէկ արդար քայլափոխիդ մէջ : Բայց ուրիշ անելիք չմնաց այլևս հոգիդ հառած բերանդ՝ դուն պարտաւորուած ես գիմելու ամէն տեսակ ծայրայեղութիւններու , որոնց միջոցով միմիայն կրնաս քու արդար ձայնդ լսեցնել տալ աշխարհին և քու արդար պահանջներուդ նպատակին հասնիլ : Ահա ա՛յս է մեր աշօրուան Յոյցին խորհուրդը : Գիտնանք մեր գործը առաջ մ'ընել և մեր

դատը պաշտպանել՝ նոյն իսկ ամենաճանր և ամենասուղ գնով:

«Որո՞նք են քու պահաջներդ:

Քու բոլոր թշուառութեանդ պատճառը՝ քու տնտեսական դրութիւնդ է, որ յեզափոխուելու անհրաժեշտ է: Հայրենիքիդ հողը քու կդ չէ ամենեին: Դուն կը վարես, կը ցանես, ոչխարներու հօտեր կը բուծանես, վերջապէս շարաշար կաշխատիս, բայց արդիւնքը քու կդ չէ:

«Դուն կ'ուզես՝ որ հողը մշակողներու պատկանի:

«Դուն կ'ուզես՝ որ ամէն մարդ պարկեշտօրեն աշխատի իր ապրուստն հայթայթելու համար:

«Եւ որպէսզի տնտեսական պահանջներդ իրազօրծես՝ դուն պիտի տնօրինես ճակատագրիդ՝ օրէնսդիր ժողովով, մամուլի, խօսքի, խղճի, դամարման, ընկերութիւններու և ընտրողութեան գործերու ազատութիւնով:»

ՄԵՐ ՊԱՀԱՆՋԸ

«Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայր:

«Երկար տարիներէ ի վեր տեսնելով որ Հայաստանի մէջ միշտ անպակաս են անտեղի ձերբակալումներ, յանիրաւի վճիռներ, անզուժ աքսորանք: Տեսնելով սր փոխան ժողովրդեան մեծ համբերութեան՝ տարուէ տարի այսպիսի դէպքեր կը բազմապատկուին աւելի՛ անտանելի կերպերով, մանաւանդ վերջին տարիներս՝ դպրոցք, վանք, եկեղեցիք, տներ անընդհատ կը խուզարկուին և ահա կարճոյ մէջ ևս նոյնպիսի խուզարկութիւնք կատարուելով ժողովրդեան արդար բողոքին վրայ՝ ոչխարի պէս սուինահար անխընայ կը ջարդուին. այո՛, կը ջարդուի անմեղ

և անգէն ժողովուրդը կատաղի զօրաց կողմանէ։ Տեսնելով որ բազմաթիւ հայ գիականներն և հարիւրաւոր հազարաւոր վիրաւորելոց և վիժող մեր քերց ու մարց ազազականներն երբէք ուշադրութեան չեն առնուիր և այնպիսի դէպքեր վանայ, Մշոյ և այլ գաւառաց մէջ ամէն օր կը կրկնուին, մինչև իսկ հայոց տներէն հաց կտրելու դանակներ կը ժողուուին և ընդհակառակն՝ թրքաց ու քրտաց զենքեր կը բաշխուին։ Տեսնելով վերջապէս որ մեր մայր երկիրը խիստ պաշարման մէջ կը գտնուի և այսպիսով հայ ժողովուրդեան մէն մի շարժում կասկածանաց կ'ենթարկուի,—

«Մենք համայն Հայ ժողովուրդին անունով կը յայտարարենք ի լուր ամենեցուն որ սոյն կացութեան շարունակութեամբ՝ կենաց, պատուոյ և ընչից ապահովութիւն ունենալ անկարելի է, և միանգամայն Ձերդ Սրբազնութիւն և ազգային վարչութիւնք անտարբեր, աւելի ճիշտն՝ անկարող կը գտնուիք անմիջական դարման մը հասցընելու։ Հետևաբար կը պահանջենք, որ զմեզ առաջնորդէք կառավարութեան, որպէսզի անձամբ յայտնենք իրեն՝ հայ ժողովուրդի վիճակն ու պահանջները»։

Խեղճ Աշրգևան ահաբեկ հազիւ հազ մօտակայ դեղարանը ապաստան եցաւ, բայց երբ ամբոխը դեղարանը քանդել սպառնայ Աշրգևան իր տկարութիւնէն՝ կառքի մը մէջ դրուեցաւ։ Ազմիկալի բացագանչութիւններով կառքը և ամբոխն ու ցուցարարները կը դիմէին Բ. Դուռ։ Յոյցը սկսուելէն մինչև Պալի

Փաշա ոստիկաններ լոկ հանդիսաատեսներ էին, բայց հոն հասած չհասած՝ Տէրովիչ Փաշա, քանի մը բարձրատիճան սպաներ, ոստիկանական նախարար Քեամիլ Պէյ և այլ բարձրատիճան պաշտօնեաներ, որոնք Սուլթանին կողմէ զրկուած էին ամեն միջոց ի գործ գնելով ցոյցը դադրեցնելու համար, սկսան հազարաւոր զինուորներու միջոցաւ յարձակում գործել ժողովուրդին վրայ՝ սուխներով ու հրացաններով: Տեսարանը ահուկի էր և կռիւր անհաւասար՝ զինուորներուն ու ժողովուրդին միջեւ: Պատրիարքը հազիւ կրցաւ յոյնի մը տուն մտնել, ուրկէ Պալատ տարուեցաւ: Կռիւր տարածուեցաւ մինչեւ Գում Գարու: Հայերը ունեցան 3 նահատակներ ու բազմաթիւ վիրաւորներ: Հարիւրէն աւելի կը հաշուուին թշնամիներու զոհերը:

Գում Գարուի ցոյցը Հայկական աքաղաղըն էր, որ իր վրայ հրաւիրել էր անտարբեր Եւրոպայի և Մեծ Տէրութեանց ուշադրութիւնները: Օտար Մամուլը գնահատեց զայն, իբրև առաջին հայ յեղափոխական գիտակցական ու նախագծուած քայլ, և իբրև հայկական ձգտումներու գործնական արտայայտութիւնը: Անիկա մեծագոյն պը-

բօպաղանան էր ի նպաստ Հայկական Յեղա-
փոխութեան, որ կուգար սարսափեցնել
խոսամեազրու ժ կառավարութիւնը և հաս-
կցնել թէ յեղափոխութեան հնոցը անշէջ է
այլեւս :

Անդրանիկ այս կազմակերպեալ ցոյցէն
վերջ Հայկական Յեղափոխութեան պատմու-
թեան մէջ նշանակելի ևն գաւառային շփո-
թութիւնները, որոնց մէջ յատուկ և նշա-
նակելի տեղ կը բռնեն Փրքր Հայքի շար-
ժումները : Երբ մէկ կողմէն Կ. Պոլսոյ մէջ
աէրրօրական գործողութիւնները կը շարու-
նակուէին, մասնիչներն ու ազգադասները
խսաիւ կը պատժուէին, և անոնց հետեւան-
քով կառավարութիւնը իր հալածանքին ու
հակողութիւններուն մեծամեծ համեմա-
տութիւններ կուտար, անդին գաւառա-
կան յեղափոխական մասնաճիւղերն ալ
ուժգին շարժման կը սկսէին՝ յայտարարու-
թիւններով, աէրրօրական գործողութիւն-
ներով, հրոսակային ցոյցերով և մէկ խօս-
քով անօրինակ ու եռանդուն գործունէու-
թեամբ մը, որ կը կատարեցնէր կառավարու-
թիւնն ու իր պաշտօնեաները : Յաւի ազա-
ղակները՝ տակաւ աւելի բարձրաձայն՝ կը
հասնէին Հայաստանէն, Մուշէն, Վասպու-

բականէն , Բասէնէն , Սեբաստիայէն , Շապին
 Գարահիսարէն , Ալաշկերաէն , Կարինէն ևն :
 Եւ ասոնց բոլորին հանդէպ կառավարու-
 թիւնը միայն մէ՛կ պատասխան ունէր , ա-
 ոանց լուրջ կերպով վերահասու ըլլալու իրե-
 րու դրութեան . — Աւելի և աւելի դառնացնել
 հայոց վիճակը : 1892ին Տարօնի շրջանը
 ամբողջ ալիկոծման մէջ էր , իսկ դէպքերը
 կը գահավիժէին հեռզհեռէ ամեն կողմ Մեծ
 ու Փոքր Հայքերու մէջ : Ահա յուզումները
 կը շատնան Մարզուանի , Եողկատի , Ամա-
 սիոյ , Կեսարիոյ , Մուշի , Կարնոյ և Տրապի-
 զոնի մէջ : Կը սկսի Էնկիւրիի շահալից դա-
 տավարութիւնը . բանտերը կը լեցուին ա-
 մեն կողմ անմեղ հայերով , կախազանները
 կը գործեն և աքսորաւայրեր ամեն օր նո-
 բանոր հայ քաղաքական յանցաւորներ կ'ըն-
 դունին , ինչպէս՝ Ա.քիա , Ա.իրիկեան Տրիպո-
 լիս , Պոտրում և այլն : Ամբողջ Թուրքիան ու
 մանաւանդ հայտրնակ գաւառները անօրի-
 նակ եռուղեով մը մէջ կը ծփան : Ծանրա-
 կշիռ կը դառնայ մանաւանդ Մուշի շրջա-
 նը : Կառավարութեան որոշ դիտաւորու-
 թիւնն էր արդէն ջնջել հայութիւնը և մի-
 անգամընդմիշտ ազատիլ անոր շարժումնե-
 րուն առաջ բերած մղձաւանջէն : Ուստի քա-

ջալերեց քիւրտերն ու չէր քէզները և նոյն իսկ
 կազմակերպեց Համիաիէ հեծելազօրքր : 1894
 Յուլիսին քիւրտ աշիրէիներ Սասունցիներուն
 վրայ իրենց բրած արշաւանքէն ևս մզուե-
 լով և շարաշար պարտուելով կառավարու-
 թեան կը դիմեն : Սա , որ առիթ կը փնտռէր
 Սասունի վրայ քաղելու , ապստամբութիւն
 կը մեկնէ Սասունի պարզ ինքնապաշտպա-
 նութիւնը , և հսկայ բանակով մը կ'ուղայ Սա-
 սունի վրայ : Տեղի կ'ունենայ ընդհանրա-
 պէս Սասունի և մասնաւորապէս Տալւորիկի
 ու Կէլիէկիւզանի ջարդը , որ զզրդեցուց
 ամբողջ քաղաքակրթուած աշխարհը : Մեծ
 Պետութիւններ Բ . Դրան դիմեցին և պահան-
 ջեցին բացառութիւն և խիստ քննութիւն :
 Կազմուեցաւ Քրնիչ Յանձնախումբ մը , ո-
 բուն լնկերացած էին Եւրոպացի պատուի-
 րակներ ալ : Այս Յանձնախումբը , որ 1895
 Յունվար 24 էն մինչև Յուլիս 21 գործեց ,
 ամբողջ 6 ամիս , հաստատեց թէ հայերը ո՛չ
 թէ ապստամբած էին , այլ՝ իրենց վրայ և-
 դամ յարձակման ատեն ինքզինքնին պաշտ-
 պանած էին և այս դէպքին ամբողջ պա-
 տասխանատուութիւնը կը ծանրանայ կառա-
 վարութեան վրայ :

Սասունի պատուիրակութիւնը երբ կը գոր-

ձէր Մուշի մէջ, անդին Անգլիա՝ Ռուսիոյ
 և Ֆրանսայի հետ, Հայկական վեց նահանգ-
 ներուն համար, — Էրզրում, Պիթլիս, Վան,
 Արվաղ, Խարբերդ և Տիարպէքիր, — կը մշա-
 կէր բարեկարգութեանց ծրագիր մը, որ Մա-
 յիս Վիին Բ. Դրան ներկայացուած լլկալով՝
 կոչուեցաւ Մայիսեան Ծրագիր: Սուլթանը
 ամբողջ 5 ամիս պետութեանց գետպանները
 զբաղեցուց և վերջապէս Հոկտ. 17ին ստու-
 բագրեց ծրագիր մը, որ աւելի իր ցանկու-
 թիւններուն համապատասխան էր, քան Մեծ
 Տէրութեանց պահանջներուն: Հայկական
 նահանգներու բարենորոգութեան այս հար-
 ցին մէջ միմիայն Անգլիան էր բարեացակա-
 մօրէն վերաբերուողը, երբ Ռուսիա շարու-
 նակ արգելքներ կը յարուցանէր՝ Հայկական
 որևէ պահանջի իրագործման շուրջ:

Դեպքանաց յիշատակագիրը, որ մատուց-
 ուեցաւ Բ. Դրան, կը թուէ այն բոլոր բա-
 րեկարգութիւնները, որոնք վարչային, ել-
 մասական և դատաստանական տեսակէտնե-
 րով անհրաժեշտօրէն պէտք է մուտ գաննն
 Հայարնակ նահանգներուն մէջ: Հոս կու-
 տանք յիշատակուած կէտերը:

1. Ի հարկին վիայէթներու թիւին նուազումը:
2. Վայիներու ընտրութեանց մասին երաշխաւորութիւն:

3. Քաղաքական յանցանքով բանտարկուած կամ դատապարտուած հայոց համար՝ ներում:
4. Գաղթող կամ աքսորուող հայոց դարձը:
5. Հասարակաց իրաւունքի դէմ գործուած յանցանաց և սճրագործութեանց առկախ մնացած դատերու վերջնական լուծումը:
6. Բանտերու և բանտարկեալներու վիճակին քննութիւնը:
7. Նահանգներու մէջ բարեկարգութեանց գործադրութեան հսկելու համար բարձրատիճան պաշտօնատարի մը ընտրութիւնը:
8. Կ. Պոլսոյ մէջ մնայուն Կեդր. Յանձնաժողովի մը հաստատումը:
9. Սասունի, Տալուրիկի և այլ գէղքերու միջոցին հայոց կրած վնասներուն փոխարինութիւնը:
10. Կրօնափոխութիւններու մասին կանոնադրութիւն:
11. Հայոց շնորհուած առանձնաշնորհումներու և իրաւունքներու պահուիլն ու խտախ գործադրութիւնը:
12. Ասիական Թուրքիոյ միւս վ. լայէթներու հայոց կացութիւնը:

Աւելորդ չենք համարիր հոս զեանդել ամփոփումը 1895 Մայիս 11ին զեսպաններու Բ. Դրան մատուցած բարենորոգմանց ծրարքին:

Գլ. Ա.	Վալիներ	1-3րդ Յօդուած.
Բ.	Միւթէսարրքիներ	4- " "
Գ.	Գայմազամներ	5-6րդ " "
Դ.	Նահիյէներ	7-17րդ " "
Ե.	Փօլիս	18-20րդ " "

Ձ.	Ժանտարմաներ	21րդ	»
է.	Բանտեր	22րդ	»
Ը.	Նախաքննիչ Յանձաժող	23րդ	»
Թ.	Քրդերուն գօնթբօլը	24րդ	»
Ժ.	Համիտիէ հեծելազօրք.	25րդ	»
ԺԱ.	Կալուածագրերու խնդիր	26րդ	»
ԺԲ.	Հարկահաւաքութիւնք	27-28րդ	»
ԺԳ.	Արդարութիւն	29-40րդ	»

Բ. Դրան և դեսպաններուն միջեւ կայացած համաձայնութեան համաձայն 1895 Հոկտ. 15ին աւարտած և Հոկտ. 17ին ըստորագրուած վերջնական ծրագրին ամփոփումն է հետեւեալը: Ամբողջը կը բաղկանայ 32 յօդուածներէ, որոնք թէեւ դեսպաններու ներկայացուցած Մայիսեան ծրագրին լայն նպաստաւորութիւնը չունին, այսուհանդերձ կրկին Հայ ժողովուրդին վիճակը շատ որոշ ու շօշափելի բարւոքումներու կ'ենթարկեն, ինչ որ արհամարհելի բոլորէ շատ ու շատ հետի է:

ԳԼ Ա.	Կուսակալութիւնք և գաւաքս.	2 Յօդ.
Բ.	Գայմազամներ.	2 »
Գ.	Հանրային պաշտօնէից մէջ քրիստոնէից Համեմատութիւնք.	1 Յօդ.
Դ.	Սանճագներու և գազաներու ժողովներ.	1 Յօդ.
Ե.	Նահիյէներ.	10 »
Զ.	Արդարութիւն.	3 »
Է.	Ոստիկանութիւն.	2 »

Ը.	Ոստիկան գինուորներ.	2 »
Թ.	Գիւղային ոստիկանութիւնք.	1 »
Ճ.	Բանտեր և նախաքննիչ Յնձժղ.	2 »
ՃԱ.	Քիւրտերու գօնթրօլը.	1 »
ՃԲ.	Համիտիյէ հեծելազօրքեր.	1 »
ՃԳ.	Կալուածագրեր	1 »
ՃԴ.	Հարկահաւաքում.	1 »
ՃԵ.	Տասանորդներ.	1 »
ՃԶ.	Գօնթրօլի մեայուն յանձնագրի.	1 »

Սուլթանը մինչ մէկ կողմէն Հայաստանի արեւնորոգմանց ծրագրին համար կը բանակցէր ու վերջապէս զայն կը ստորագրէր, միւս արիւնտա ձեռքով ալ ջարդին հրամանները կը հեռագրէր հետեւեալ կարգախօսական բանաձևով.

«Ստուգուած է որ անիծեալ Հայ յեղափոխականները գարձեալ կը պատրաստուին կոտորել իսլամները, առեւանգել իսլամահինները և ադատակ մզկիթները: Ի մօտոյ հոգ ալ այդպիսի գայթակղելի ձեռնարկ մը պիտի ընեն եղեր: Ուստի, բոլոր պաշտօնական անձերուն և իսլամ ժողովուրդի զիսուորներուն ծանուցանելով յեղափոխականներու այս շար խորհուրդները, յորդորեցէք զանոնք որ զգոյշ գտնուի իսլամ ժողովուրդը. և դուք ալ կարեւորն ի գործ դնելով շուտով տեղեկագրեցէք: Հակառակ պարագային զէնքով պատասխանեցէք:»

Ու 1895ի աշունը կը սկսէին ջարդերը. նստեւելով կրկին Հնչակեան Կուսակցութեան սարքած Պապը Ալիի հակայական ցոյ-

ցին, որուն էութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց
 եթէ բողոք Հայաստանի մէջ տիրող կացու-
 թեան և պահանջ՝ խոստացուած դէմ բա-
 րենորդումներու :

Սեպտ. 18ի Մաչի Բշ. օրը, նախապէս
 տեսնուած պատրաստութեանց համաձայն,
 խումբ մը տիկիւններ և օրիորդներ Գում Գա-
 բուլի Մայր Եկեղեցիի բակին մէջ Իզմիրլեան
 Պատրիարքին կը դիմէին, որտառուչ բողոք
 մը ուղղելով անոր՝ Հայաստանի հարստա-
 հարութեանց նկատմամբ: Ու հազարաւոր
 ժողովուրդը ամեն կողմէ Բ. Գուռը կը
 դիմեր՝ իր բողոքը յայտնելու համար այն
 կառավարութեան, որ ուղղակի պատաս-
 խանատուն էր գործուած բոլոր խժոժու-
 թիւններուն: Յոյցը ղեկավարող 4 անձնա-
 ւորութիւններ իրենց ձեռքին մէջ ունէին
 այն պահանջագիրը, ուր մանրամասնօրէն
 պարզուած էին օրուան վիճակն ու գծուած
 անոր դարմանները: Յուցարարներ Պապը
 Ալի հասնելով երբ կ'ուզէին Մեծ Եսպարթո-
 սին ներկայանալ, թուրք պաշտօնեաներու
 անարդական վերաբերումը, կազմակերպը-
 ւած այս խաղաղ Յոյցը փոխակերպեց սոս-
 կալի ընդհարումի մը, որ ընդարձակ ու լայն
 ծաւալ մը ստացաւ Պոլսոյ ամեն կողմերը:

Երկուստեք բազմաթիւ սպանութիւններ և վիրաւորանք տեղի ունեցան, ձերբակալութիւնները անհաշուելի դարձան և ահ ու սարսափը այնքան շատցաւ որ, Պոլսոյ ժողովուրդը ստիպուեցաւ եկեղեցիները քաշուելով և այսօրինակ Բ. Յոյցով մը բողոքել Կ. Պոլսոյ անիշխանութեան դէմ: Ամբողջ Յ չաբաթ ժողովուրդը Գում Գարուի, Ղալաթիոյ և Բերայի եկեղեցիներուն մէջ անցուց: Վերջապէս Մեծ Տէրութեանց դեսպանները ուղղակի յարաբերութեան մտան Հնչակեան ղէկավարներու հետ և յաջողեցան ցրուել ժողովուրդը: Ահա ամփոփումը այն բանաձևին, որով Պապը Ալիի ցոյցին առեն Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր բողոքներն ու պահանջները ներկայացուց կասովարութեան և Մեծ Պետութիւններուն:

«Կ. Պոլսոյ տեղացի և տաիական ամեն նահանգէ պանդուխտ հայերս միաձայն հաւանութեամբ կազմակերպեցինք այս ցոյցը, հանդիսաւոր կերպով բողոքելու համար մեր երկրին մէջ տիրող արդի կացութեան դէմ և Բ. Դրան ու Եւրոպային ներկայացնելու համար Հայ ժողովուրդին պահանջները:

«ՄԵՆՔ ԿԸ ԲՈՂՈՒՔՆԵՔ.—

«Այն սխաթէմաթիք հալածանքին դէմ, որուն ենթարկուած է մեր ժողովուրդը, մանաւանդ վերջին տարիներս, հալածանք՝ որ Բ. Դրան կող-

մէ ընդունուած է իրրեւ կառավարական սկզբունք, միակ նպատակ ունենալով բնաջինջ ընել հայերը իրենց բնիկ երկրէն:

«Այն պաշարման վիճակին դէմ, որուն մասնուած է մեր բնիկ երկիրը մասնաւորապէս քանի մը տարիէ ի վեր:

«Քաղաքական ա ն թ իւ ձերբակալութեանց, բանտարկեալներուն վրայ գործադրուած տանջանքներուն, քիւրտերու վայրագութեանց եւ հարկահաններու կեղեքութեանց դէմ:

«Սասունի կոտորածին դէմ, ուր մեր հազարաւոր եզրայրներն ու քոյրերը՝ իրենց կեանքին, պատիւին ու ինչքին պաշտպանութեան համար ապստամբներ նկատուեցան և Օսմ. զինուորներուն կողմէն անգթարար ջարդուեցան:

«Քիւրտերու և թուրք զօրքերու ամեն օր գործադրած խժդոթութեանց և յարձակութեանց դէմ, յարձակում որուն կրկնութիւն արգիլելու համար, հակառակ Սասունի դէպքերէն վերջ տրուած խոստութեան, մինչև հիմա օրեւէ երաշխաւորութիւն չէ տրուած:

«Եւ յանուն մեր արդար իրաւանց՝

«ՄԵՆՔ ԿԸ ՊԱՀԱՆՁՆԵՆՔ.—

«Օրինական իրաւունքներ, որոնք բացարձակօրէն մեզի երաշխաւորեն մեր կեանքին և ինչքին բացարձակ ապահովութիւն, մեր պատուոյն պահպանութիւն և յարգանք:

«Ազատութիւն խղճի, խօսքի, մամուլի և հանրային դումարութեան, և հաւասարութիւն՝ օրէնքին առջեւ:

«Արգիլում նախնական բանտարկութիւններու

և կամայական ձերբակալութիւններու :

«Արտօնութիւն զէնք կրելու, քանի որ քիւր-տերը զինսթափ ընել կարելի չէ :

«Վիլայէթներու վարչական նոր բաժանում, ազգազբախան սահմանագծերով :

«Հայկական վեց նահանգներու համար Լււրդացի ընդհանուր կառավարիչի մը անուանում և քուէարկութեամբ ընտրութիւն տեղական ժողովի մը, որ աջակցի ընդհ. կառավարիչին :

«Բարենորոգութիւններ Ատանայի և Հալէպի կուսակալութեանց մէջ ալ, ուր հայերը կարեւոր թիւ մը կազմեն :

«Բարեկարգութիւն՝ ոստիկանական և ժանտարմայի զրութեանց մէջ :

«Տնտեսական բարենորոգումներ, ինչպէս, հարկերու թեթեւացում, տարապարհակ աշխատութեանց ջնջում, բռնազրուումներու դադարում, միաձեւ տուրքերու հաստատութիւն, ձրի աշխատութեանց և տասանորդի զրութեան ջնջում եւ այլն :

«Թափառաշրջիկ քիւրտերու թափառման արգելում, պարկեշտ աշխատութեան մղում, ցեղապետներու (աշիրէթ) ջնջում, Համիտիյէ զօրքերու արձակում ևն :

«Նրկրին հասոյթներուն տեղական պէտքերու յատկացում :

«Ներում բոլոր հայ քաղաք. բանտարկեալներուն, աքսորեալներուն ու փախտականներուն :

Պատր Լիլի Յոյցէն ու Կ. Պոլսոյ խառնութիւններէն վերջ ահա կստորածները կր սկսէին չրջան աոնել Տրապիզոնէն ու տա-

բաժուիլ զէպի ներս ու արեւմուտք : Հոկ-
տեմբերէն մինչեւ Ռեկտեմբերի կէտը Տաճ-
կաստանի մէջ շատ մը հայաբնակ քաղաք-
ներ ու գիւղեր խուժանին ու կառավարա-
կան զինուորներուն ձեռքով կը հրդեհուին :
հայ շողովուրդը կատորածի կ'ենթարկուի
ատուներ ու խանութներ կը կողոպտուին :
Անհարէ նկարագրել թուրք ամբոխին դոր-
ժած աւերներն ու խժգժութիւնները , որոնք
որեւէ սիրտի , զգացումի և քաղաքակրթու-
թեան տէր մարդ՝ կը սարսուկցնեն : Ջար-
դերու արձագանգը կը հասնի Եւրոպա և
Մամուլը օրը օրին կ'արձանագրէ ամեն տե-
սակ տեղեկութիւններ : Անդլիական նաւա-
տորմիդը Տարտանէլ կը գրկուի , և , հազի-
թէ Հայերը իրենց յոյսերու իրագործման և
բազը կ'ունենան , ահա նաւատորմիդը և
կը կենայ՝ Հայը Սուլթանին վրէժխնդրու-
թեանը յանձնելով :

Աւելի քան հարիւր հազարաւոր կեան-
քեր կորսուեցան Հայկական կատորածներու
ժամանակ , սակայն այս կեանքի կորուստ-
ներն ալ իրենց բարոյական արգիւնքէն զեր-
շեն , վասնզի ջարդերուն հետեւանքով , ըստ
Բրոնի . Կ . Թու մայիսի , հետեւեալ շահեր
ունեցանք :

1. Անդլիոյ համակրութիւնը վաստկեցանք, հոգ չէ թէ Անդլիոյ կառավարութեան գիրքը խնդրական բլլայ:
2. Հայկական հարցը ըստ արժանոյն Եւրոպայէն ճանչցուեցաւ:
3. Դաստիարակութեան աւելի մեծ եռանդ մը առաջ եկաւ թէ՛ բնաշխարհին և թէ՛ արտասահմանի մէջ:
4. Հայ գրականութիւնը զարգացաւ:
5. Համերաշխութեան և զոհողութեան ոգին ըստեղծուեցաւ. հայոց մէջ հայրենասիրութեան հուրն արժարժուեցաւ, ինքնապաշտպանութեան գազափարը տարածուեցաւ և իրաւունքներու պաշտպանութեան մտածումը տեղաւորուեցաւ միտքերու մէջ:
6. Անձնուէր զինուորներ երկուցան:
7. Արտասահմանի մէջ Հայկական կեդրոններ հաստատուեցան:

Թուրք բունապետութիւնը հայերու դէմ իր բնդգրկած քաղաքականութեան մէջ, մեծ ուշադրութիւն դարձուցած էր մասնաւորաբար ա՛յնպիսի վայրերու վրայ, որոնք իրենց բնական անմատչելի գիրքով և իրենց բնակիչներու պատերազմական արիութեամբ թացառիկ վիճակներ կը ներկայացնէին: Տաճկաստանի մէջ Սասունն ու Զէյթունը կը ներկայացնէին այս պայմանները: 1894ի տպասամբութեան ատեն արդէն կառավարութիւնը ծանր յաջողած էր հարուած մը տալ

Սասունի, այնպէս որ այն գաւառը այլևս մասնագիշ ըլլալէ դադարած էր: Զէյթունը կար սպառնական, այն Զէյթունը, որ քանիցս ի դերու հանած էր կառավարութեան ծրագիրները, ուժգին ընդդիմութեամբ և իր անպարտելի կամաւորներով: Մինչև 1890 արդէն քանիցս փորձուած էր բնաջինջ ընել այս լեռնային գաւառը: Վերջին անգամ 1895 ին, Գուժ Գարուի ցոյցէն հտքը շատ մը ծրագիրներ մշակած էր կառավարութիւնը՝ ջնջելու համար Զէյթունի Հայութիւնը, պատրուակ բռնելով տեղական քանի մը խնդիրներ, սակայն չէր յաջողած: 1895 ի աշունը կարգ մը Հնչակեան գործիչներու ձերբակալումը պատրուակ նկատելով Զէյթունի վրայ կը յարձակի: Զէյթուն կը ստիպուի ապստամբութեան դրօշը բարձրացնել և Օսմ. զօրանոցը գրաւելով պատերազմական դիրք բռնել: Սուլթանը 110,000 զօրք կը զրկէ, բայց ի զուր. Բէմգի և Էթհէմ փաշաները իրարու ետեւէ բանակին զլուխը կ'անցնին, սակայն կարելի չըլլար պարտութեան մասնել կիլիկեան այս կտրիճները: Պատերազմը կը տևէ 45 օր: Վերջապէս դեպքաններու միջոցաւ Յունի. 16 ին հաշտութիւն կը գոյանայ հետեւեալ պայմաններով

1. Զէյթունցիները անպայման կերպով կը մերժեն յանձնել Սամ. կառավարութեան՝ իրենց նորեկ պարագլուխները:
2. Զէյթունի նորեկ վեց պարագլուխները պիտի ձրգեն Սամ. հողը: Բ. Գուսը երաշխաւորութիւն կուտայ Սամ. Պետութեան ծախքով անոնց ապահով Եւրոպա անցնելուն:
3. Բանակցող հիւպատոսները իրենց վրայ կ'առնեն այս պատասխանատուութիւնը:
4. Կատարեալ ներուժ բոլոր ապստամբներուն եւ Զէյթուն ապստամբողներուն:
5. Պիտի հաստատուի քրիստոնեայ կառավարիչ, ընտրութեամբ կառավարութեան եւ հաւանութեամբ Եւրոպ. Պետութեանց:
6. Ոստիկանութիւն, հարկահան, զինուոր եւ կառավարական պաշտօնեայ՝ պիտի ընտրուին տեղաբնիկ նոյնիոց Զէյթունցիներէն:
7. Զէյթունցիք չպիտի վճարեն յետամնաց տուրքերը եւ հինգ տարի տուրքէ զերժ պիտի ըլլան:
8. Պիտի հաստատուի տուրքերու համեմատական գումարութիւն:
9. Զէյթունցիներու կեանքը, պատիւը, ինչքն ու կրօնական ազատութիւնը պիտի ապահովուի Եւրոպական տէրութիւններու կողմէ:
10. Զօրանոցէն զբաւուած պատերազմական զէնքերու վերագարձում:
11. Այրուած զօրանոցը կառավարութիւնը պարտի վերաշինել:
12. Բանակցող Եւրոպացի հիւպատոսներ չպիտի Զէյթունէն մեկնին, մինչեւ այս պայմաններուն գործադրութիւնը:

13. Եւրոպական տէրութիւններ Մարաշի մէջ պիտի հաստատեն հիւպատոսներ, որոնք պիտի հսկեն Զէյթունի նոր բէթիմին գործադրութեանը եւ պահպանութեանը:

Հայկական կոտորածներէն ու Զէյթունի ապստամբութենէն վերջ, անպաշտպան Հալութիւնը, կիսամեռ ու շուարած, կը մնայ դէմ առ դէմ իր դահիճներուն հետ: Սոսկալի ճգնաժամ մը կը սկսի, ուր չնչի կարելի չէ: Երթեւեկը կը դադրի, ապահովութիւնը չվերահաստատուիր ըստ արժանւոյն և խեղճ ժողովուրդը երկրէն փախչելուն վարայ կը մտածէ: Փճացած հարստութիւններ մեծապէս կը վնասեն Հայ վաճառականութեան և արհեստներու, որոնք կը սկսին թուրքերու ձեռքն անցնիլ աստիճանաբար:

Հայկական ճգնաժամը իր հետ տարրեր տարրեր յեղափոխական ծրագիրներ ու հոսանքներ կը բերէ, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլուխին մէջ:

XXII

Հ. Յ Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնը.— Իր հայեացքը Տանկայկական հարցին հանաւ.— Պանֆ-Օ-բունանի գրաւումը.— Երկրորդ ջարդը.— Դեպի Խա-նասոր.— Սասունի Բ. սպասարութիւնը. — Մահա-փորձ՝ Ապսիդ-Համիսի կեանքին դէմ:

Մինչ Տաճկահայ իրականութեան մէջ Հրն-չակեան Կուսակցութիւնը, 1887ին հիմնը-ւած, կը գործէր անընդհատ, ամբողջ հայու-թիւնը իր ազատագրական խռատին կապած էր և Սուլթանն ու իր պաշտօնեաները ահ-ու դողի մտանած, անդին Կովկասի մէջ 1890 ին կը սկսէր կազմակերպուիլ Հ. Յ. Դաշնակ-ցութիւնը, որուն պաշտօնաթերթը «Դրօ-չակ» լոյս կը տեսնէր ժրնէվի մէջ: Բրիտա-Միքայէլեանն էր գլխաւոր հիմնադիրը այս նոր Կուսակցութեան, որ մերժելով ընկերվա-

բութեան դաւանանքը, ազգային-քաղաքական ուղղութիւն մը կ'որդեգրէր Տաճկահայ դատին վերաբերմամբ, Ռուս կառավարութեան դէմ որեւէ պահանջ չէր ներկայացնելու և հետեւարար ալ Կովկասիոյ մէջ կը գործէր արձակ համարձակ՝ հանդանակութիւններ կատարելով, տաճկահայկական հարցին ի նպաստ պրօպականդ մղելով և տակաւ ընդարձակելով իր կազմակերպութիւնը:

1890-95, երբ Հնչակեան Կուսակցութիւնը բուռն և տենդոտ գործունէութեան մէջ էր Տաճկաստանի մէջ, Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը հազիւ հազ քանի մը կօմիտէներ ունէր և յեղափոխական ազգիւ գործունէութիւն չէր ցոյց տուած հոս: Հնչակեան կուսակցութեան ցոյցերէն, շարժումներէն և Հայկական կոտորածներէն վերջը, այն կարծիքը արմատացած էր այլևս այդ կազմակերպութեան բոլոր գործիչներուն մէջ ալ, թէ մասնակի ցոյցերը անզօր են ազդելու Եւրոպայի շահերուն և նոյնիսկ թուրք կառավարութեան վրայ, որով և Եւրոպական միջամտութիւն տեղի չունենար: Ուստի ընդհանուր ասպտամբութենէն միայն կարելի ըլլալով արդիւնք մը յուսալ, հարկ է որ Մայրերկրին մէջ լուրջ պատրաստութիւններ տես-

ութիւն, ցոյցերու դազափարը մէկդի դրուի,
 , քաղաքականապէս յարմարագոյն բոպէն
 րը ներկայանայ՝ լնդհանուր շարժումով մը
 ապստամբական դրօշը պարզուի: Իսկ Հ. Յ.
 Բաշնակցութիւնը կը մտածէր թէ հայկական
 հղնաժամի շրջանին որպէսզի հայ ժողովուր-
 զը բոլորովին սրտաբեկ և դասավիք չըլայ,
 արկ է ցոյցերու միջոցաւ վառ պահել Հայ
 ժողովուրդին յօյսերն ու յիշատիոսական դա-
 ղափարները և Կառավարութիւնն ալ մաս-
 նաւոր գիջումներու հրաւիրել:

Անդրանիկ գործը, որ կատարեց Դաշնակ-
 ցութիւնը, Թուրքիոյ մէջ, Պանք-Օթօմա-
 նի գրաւումն էր: Պոլսոյ մէջ Պասլը Ալիի
 ցոյցէն վերջ այնպիսի դժոխային միջնորդա-
 մը կար ստեղծուած, որ ժողովրդային շար-
 ժումներու գրութիւնը անիրականանալի և
 վտանգաւոր էր բոլորովին: Ուստի Դաշ-
 նակցութիւնը որդեգրած էր խիստ սահմա-
 նափակ թիւով գործիչներու միջոցաւ և վեր-
 ջին ծայր գաղանապահօրէն գործելու դրու-
 թիւնը: Ծիշղայս կերպով ալ պատրաստուած
 էր Պանքայի Տոյցը: 1896 օգոստոս 14 ին,
 քանրհինգ կտրիճներ գրաւած էին Պանք-Օ-
 թօմանը: Անհաւասար կռիւն սկսած էր այս
 ուն մը քաջերուն և Օսմ. կանոնաւոր զոր-

քին միջև : Ռուսին էր որ կը խօսէր , սար-
սափահար ընկելով թէ՛ պանքային պաշտօնէ-
ութիւնը և թէ շէնքը պաշարող զօրքն ու
խուժանը : Միւսինոյն ատեն երեք լեզուով
սպազրուած հետեւեալ պահանջագիրը կ'ուղ-
ղուէր Եւրոպական պետութեանց դեսպան-
ներուն .

«Մենք անդուրողոքեցինք Եւրոպային՝ թուրք
բռնապետութեան դէմ, բայց մեր բողոքները, որ
օրինական էին, սխաեմաբար մերժուեցան :

«Սուլթան Համիտ արիւնահեղ վրէժխնդրու-
թեամբ պատասխանեց մեզ :

«Եւրոպան տեսաւ այդ ահուելի ոճիրը և լուց :

«Դիւանադիտական խաղերու ժամանակը ա՛յ
անցած է :

«Մեր հարիւր հազար նահատակներուն թա-
փած արիւնը մեզի իրաւունք կուտայ ազատու-
թիւն պահանջելու :

«Մեր թշնամիներուն տարածած բոլոր նեն-
գամիտ զրոյցներուն հակառակ մենք խնդրած
ենք և հիմա ալ կը խնդրենք մի՛միայն անհրա-
ժեշտը, այսինքն՝

1. Նշանակել ծագումով և ազգայնութեամբ
Եւրոպացի բարձրագոյն գօմիսէր մը՝ Հայաստա-
նի համար, ընտրուած վեց մեծ տէրութիւններու
կողմէն :

2. Վալիները, միութէսարքիները և գայմազամ-
ները պիտի նշանակէ բարձր գօմիսէրը և Սուլ-
թանը պիտի գաւերացնէ :

3. Եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան

ներքև պիտի կազմակերպուի տեղական ազգե-
րէն միջիցիա, ժանտարմա և ոստիկանութիւն:

4. Դատական բարենորոգութիւնք՝ և բողոքական սիստեմով:

5. Կրօնի, կրթութեան և մամուլի կատարեալ ազատութիւն:

6. Երկրի հասոյթներու երեք քառորդ մասը պիտի յատկացուի տեղական պէտքերուն:

7. Յեանեալ հարկերը ջնջել:

8. Հինգ տարի հարկէ ազատ պահել ժողովուրդը, և այդ զուժարը գործածել վերջին խրոստութեանց փնասներու դարմանումին:

9. Բռնազրաւուած կալուածները ա՛նմիջապէս դարձնել իրենց տէրերուն:

10. Բոյոր զազթականներու և ազատ վերադարձ:

11. Ընդհանուր ներում հայ բաղաքական յանցաւորներուն:

12. Եւրոպական տէրութիւններու ներկայացուցիչներէն առժամեայ Յանձնաժողով մը կազմել, որ Հայաստանի գլխաւոր քաղաքներէն մէկին մէջ հաստատուելով՝ պիտի հսկէ վերոյիշեալ յօդուածներու գործադրութեան:

Եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչներ և կայս. թիկնապահներ անմիջապէս բանակցութեան մտած էին հերոսներուն հետ՝ Երլտրդի անունով: Ռուսական մեծ դեսպանին Ա. Թարգմանը Պ. Մաքսիմով, Իրիտանական կառավարութեան երմտական ներկայացուցիչը, Արր Էտկար Վիներն, Օսմ.

Պանքային Ա. տնօրէնը և Ֆրանսական կա-
ռավարութեան կլմտական ներկայացուցիչը
Պ. Օպուանտ՝ Պանք Օթոմանի Բ. տնօրէ-
նը: Պանքայի հերոսներու պահանջները հե-
տեկալներն էին .

1. Պանքային պաշարումը վերցնելու
2. Խուժանին ու զինուորներուն յարձակումը
զազրեցնել և չարգերն արգելելու
3. Բոլոր Հայ քաղաքական բանտարկեալնե-
րուն ներում
4. Հայկական բարենորոգումներու անյապաղ
գործադրութիւնը
5. Պանքայի ցոյցի միջոցին նահատակուած
երեք ընկերներու պատշաճ թաղումը՝ Հայ եկե-
ղեցիի ձէտերուն համաձայն
6. Վիրաւորուած հինգ ընկերներու դարմա-
նումը՝ օտար հիւանդանոցի մը մէջ և առողջա-
նալէ յետոյ արտասահման փոխադրուիլը, օտար
չոզենաւոյ և ապահով պայմաններու ներքեւ.
7. Մնացեալ տասներեօթ ցուցարար ընկերնե-
րուն զինուած վիճակի մէջ պանքայէն դուրս
ելլելով երեք ներկայացուցիչներու պաշտպա-
նութեան տակ օտար շոզենաւոյ մը ապահով
կերպով արտասահման ղրկուիլը:

Համաձայնութիւնը կայացաւ երկու կող-
մին միջև, և ցուցարարները Պանքան թո-
ղելով շոզենաւ մտան շուտով, ա՛յն խղճա-
մտութեամբ թէ մի՛ դուցէ իրենց երկար ա-
տեն Պանքային մէջ մնալը կրնայ կոտորած-

ներ առաջացնել Թուրքիոյ մէջ: Սակայն շոգենաւր Տարաանելէն դուրս չելած տակաւին, ջարդը սկսած էր Պոլսոյ մէջ, ամեն կողմ: Սոսկալի ընդհարում մը յառաջ եկած էր Սամաթիոյ մէջ՝ զինուորներուն և Միսաքեաններու տունը ամրացած կտրիճներուն մէջ: Ամբողջ Պոլիսը արիւնտառած էր: Հայեր սարսափահար եղած էին: Շատ սրտաճմլիկ էր Խասադիւղի ջարդը: 1896ի ջարդին 10,000 զոհեր տուաւ Պոլիսը միայն, մինչ անդին դաւառներու մէջ ալ կրկնուեցաւ: Նշանակելի էր Վաւապուրականի կոիւր, ուր Հայ երեք կուսակցութիւններ միացած ինքնապաշտպանութեան գործը կը ղէկավարէին:

Ահա թէ ի՞նչ կ'արժէին Երլարդի խոստումներն ու յանձնառութիւնները . . . :

Օտմ. Պանքայի ցոյցէն վերջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կազմակերպեց Խանասորի արւանքը, 1897ի ամառը՝ ջնջելու համար յայտնի հայահալած Շէրէֆ Պէկի ցեղը: Երեք հարիւր հոգիէ բաղկացած հայկական բանակիկ մը նոյն տարւոյ Յուլիսին յարձակում գործեց Շէրէֆ Պէկի վրանատեղիին վրայ: Բուռն ընդհարում տեղի ունեցաւ: Հայերը տրւին քսանըմէկ զոհեր, իսկ թշնամիին կո-

բուսան անազին էր :

Հայկական ճգնաժամը շարունակուեցաւ , բայց մանր մունր ասպատակային շարժումները վերջ չգտան՝ Վանի , Բաղէշի և Կարնոյ նահանգներուն մէջ : Կառավարութիւնը իր չորս օրոյժերը լարած կը հետապնդէր յեղափոխականները , ամեն կողմ : Պոլիսը լրանաներով պաշարուած էր , իսկ դաւառներու մէջ կեանք չկար , կարելի է բսել : Պոսթկաց Սասունի Բ . ասպատակութիւնը , զէկավարութեամբ Անդրանիկին : Գեո Սասունի կռիւներէն առաջ Բասենի մեծ ճակատամարտը անեղ տպաւորութիւն գործած էր մահմետական զօրքին ու խուժանին վրայ : Ֆէտայիննրու խումբերը հարիւրաւոր դիակներ ձգած էին կանոնաւոր զօրքէն ու խուժանէն : 1903ի վերջերը Մշոյ դաշտէն մինչև ուսական ու պարսկական սահմանագլուխը հայկական հերոսախմբեր գերմարդկային ճիգեր կը թափէին օգնութեան հասնելու համար Սասունին , բայց իզուր : Ասպատակութիւնը կը խեղդուէր անհաւասար օյժերու մարտնչումին մէջ և 1904 թուականի Սասունի շարժումները վերջ կը գանձին ողեսպառ մարտիկներու անօգնական կացութենէն : Ու Սասունի անդրանիկ ասպատակութեան արիւ-

նոս տասնամեակը կը տօնուէր (1894-1904) :

Ահա 1905 ի մահափորձը կուգար ցնցել ամբողջ գիւանագիտական աշխարհը : Կրկին ուռմին էր որ կը խօսէր . բայց այս անգամ ո՛չ թէ Երլարդէն հեռու , այլ՝ Երլարդին շատ մօտիկ , սէլամըզի պահուն , կարմիր դահճապետին զլխուն մօտ : Անսպասելի յապաղում մը ձեռնարկը կը վիժեցնէր , և գահանր կ'ապրեր դժբաղդարար , բայց և այնպէս այդ անուելի ցոյցը կուգայ Սուլթանին , իր կառավարութեան ու Եւրոպայի հասկըցնել թէ դեռ հայ յեղափոխականին միջոցները չեն սպառած , դեռ ցեղին ըմբօստ ուղին չէ՛ մեռած : Կը սկսէր ազմկալից դատավարութիւն մը , որ ամբողջ մամուլը կը զբաղեցնէր :

Երլարդը կը տիրապետէր տակաւին :

XXIII

Եւրոպա եւ Հայկական Հարցը.— Երիտասարդ քուր-
սեր եւ իրենց ուղղութիւնը.— Բարիզի գոնիքին.—
Թուրքիոյ բաժանման հարցը.— Օսմ. Սահմանադրու-
թեան վերահուշակումը:

Բացատրելու համար թէ ի՞նչ է եղած եւ-
րոպական պետութիւններու վերաբերումը
Հայկական Հարցին հանդէպ, նախ անհրա-
ժեշտ է ըսել թէ ի՞նչ կը մտածէր Եւրոպան՝
ընդհանրապէս Արեւելեան Խնդիրին եւ մաս-
նաւորապէս Տաճկաստանի համար, որովհե-
տեւ եւրոպական դիւանագիտութիւնը մի-
ևնոյն աշխարհահայեացքով կը դիտէ իրերը՝
իրենց ընդհանուր երանդներուն մէջ:

Յայտնի է որ Օսմանեան Պետութեան պատ-
մութիւնը երեք շրջաններու կը բաժնուի՝
սկիզբէն մինչեւ հիմա: Առաջինը 300 տարիի

շրջան մ'է, որ էրթօղբուլէն կը սկսի և կը
 հասնի մինչև Վիէննայի պարտութիւնը (1288-
 1683) : Այս շրջանին մէջ պետութիւնը առ-
 կաւ կը կազմակերպուի, Փոքր Ասիոյ մէջ
 կը ծաւալի և իր շրջանակներուն մէջ ապ-
 բող բոլոր ցեղերուն տիրելէ յետոյ՝ կը սկսի
 յարձակողական-աշխարհակալական ուղղու-
 թեան մը մէջ մտնել : Տաճկական Պետութեան
 այս զօրացման շրջանին մէջ, երբ իր յարձա-
 կումները յաղթութիւններով կը վերջանա-
 յին, Եւրոպական փոքրիկ տէրութիւնները բո-
 յորովին անկազմ, իրարու հետ անհամերաշխ,
 յարածամ վէճերու և անհասկցողութիւննե-
 րու մէջ, անկարող էին մէկ ոյժ, պատկա-
 ռելի մէկ զօրութիւն առաջ բերել և թումր
 կանգնիլ Օսմանեան արշաւանքներուն : Ուս-
 տի սարսափահար՝ տեղի կուտային Փոքր
 Ասիայէն հեղեղող այս բանակներուն առջև :
 Այս անդիմադրելի հոսանքը, իր աշխարհա-
 կալական բուռն արկածախնդրութիւնով,
 հասաւ Վիէննայի պարիսպներուն : Առաջին
 պարտութիւնը հո'ն էր որ կը կրէր Օսմանե-
 ան բանակը՝ Եւրոպայի մէջ : Հսկան կը
 պարտուէր ահա, և, բոլոր մուկնր մանր պե-
 տութիւններ այնուհետև համարձակութիւնը
 կ'ուենենային ետ մղելու Օսմանեան ոյժը :

Շատ չանցած Ռուսական Պետութիւնը կազմակերպուեցաւ և առաջ եկաւ խոշոր ոյժ մը, որ միևնոյն երկրակալական ձգտումները կը մշակէր: Օսմանեան Պետութեան դիմաց նորանոր ոյժեր կուգային գոյութիւն ունենալ՝ ուստի պէտք էր յարձակողական գիրքէն պահպանողական գիրքի մէջ մտնել: Այս էր Օսմանեան Պետութեան երկրորդ շրջանը, որ կը սկսի 1683 էն և կը տևէ մինչև 1815: Այս շրջանին մէջ արտաքին թշնամութիւնները կը շեշտուէին, և միևնոյն ատեն Թուրքիոյ հակառակորդներուն մէջ կը մտածուէր բազկացուցիչ ազգութիւններու մասին: Իսկապէս, Օսմանեան Պետութիւնը, երկիրներու փրկէն վերջ, ցոյց չէր տար վարչական այն ճարտարութիւնն ու գիտակցութիւնը, որոնցմով կարելի էր շինարար գործունէութիւն ունենալ և պետութեան մեքենան լարուած պահել: Ընդհակառակը յայտնապէս տկարութեան, փրճացումի և անկումի նշաններ սկսան երևնալ պետութեան մարմինին վրայ, որ բանակներով և սուլններով միայն պահպանել կարելի չէր այլևս: Եկաւ երրորդ շրջանը, 1815 էն վերջ, երբ Թուրքիոյ բազկացուցիչ ազգութիւններն սկսան կենդանութիւն և շար-

ժուժ ցոյց տալ և նորանոր մտահոգութիւններ աւելցնել Պետութեան ղէկավարներուն մտքին մէջ, վասնզի իրերու վերջին ծայր աննպաստ երևոյթներուն մէջ, երբ հետզհետէ կ'աճէին մեծ համեմատութեամբ երկիրը քայքայող արտաքին ու ներքին ազդակները, Օսմանեան Պետութեան կործանումը անխուսափելի կը համարուէր այլևս, իբրև անբուժելի հիւանդ մը, և զանազան ծրագրեր կը կազմուէին մեծ պետութեանց կողմէ: Յայտնի քաղաքագէտ-ընկերարան Ս. Սալաս Գիւլեան հետեւեալ երեք կերպով կը սահմանէ պետութեանց կողմէ ընդունուած կրնամիջոցները՝ Թուրքիոյ նկատմամբ:

1. Նախապէս ընդհանուր համերաշխութեան գալ իրարու հետ, միանալ և ազա բաժանել:
2. Պահպանել Թուրքիոյ գոյութիւնը, երբ կարելի չէր ընդհանուր համաձայնութեան յոնգիլ:
3. Սղնել, միջոց տալ նոր զարթնող և Թուրքիոյ բողոքացուցիչ մասերը կազմող ազգութիւններու, որ իրենց բուն հայրենի երկիրն ստանան:

Եւրոպական բոլոր պետութիւններ ալ Թուրքիոյ գոյութիւնը չարիք և անբժշկելի հիւանդի մը կեանք քաշկուտելը համարելով հանդերձ, գոնուեցան այնպիսի պետութիւններ ալ, որոնք իրենց տնտեսական ու պետական շահերու տեսակէտով՝ բարեկարգը-

ւած Թուրքիա մը տեանելու բաղձանքը մշակեցին : Այս պետութիւններու մէջ կան Անգլիա և Ֆրանսա , որոնք զանազան ժամանակներու մէջ զանազան ճնշումներ ի գործ դրին՝ երկրին մէջ՝ բարենորոգումներ գործադրելու համար :

Համառօտակի քննենք իւրաքանչիւր Պետութեան ընթացքը , Տաճկաստանի վերաբերմամբ , և այն ատեն ինքնին պիտի լաջողինք հետեցնել անոնց իւրաքանչիւրին մեկնակէտը՝ մասնաւորաբար Հայկական Հարցին վերաբերմամբ :

ԱՆԳԼԻԱ .— Աւելորդ է բսել թէ այսօր համաշխարհային քաղաքականութեան գրլխաւորագոյն ղէկավարներէն մին Անգլիան է : Նա առաջ կ'ուզէ՛ր պահպանել Թուրքիոյ գոյութիւնը՝ կլանելու գիտումով : Եւ իր այդ քաղաքականութիւնով ինչ որ կը յուսար՝ ստացաւ : Անոր համար այլևս վտանգաւոր է որչափ թոյլ , նոյնչափ ալ զօրեղ Թուրքիա մը , ուստի անոր քաղաքականութիւնը այլևս վճռական է և յարձակողական : Նա իր այս քաղաքականութեան հետեանքով անկեղծ կերպով ձգած է Հայկական Հարցի լուծմանը , բայց անկարող եղած է իրագործել իր ցանկութիւնները :

ՅԲԱՆՍԱ.— Այս մեծ ազգին աւանդութիւնն է արդէն ճնշուած ժողովուրդներու զարթնումին ու անոնց ազատագրութեան օգնելը: Սա ուրոյն քաղաքականութիւն մ'է, որ անպայման օգտակար էր ֆրանսական շահերուն: Ուստի իր դիրքն ալ չափորոշ պիտի ըլլար ազատագրական շարժումներով կռուի ասպարէզ եկող Հայ ժողովուրդի համար ալ:

ՌՌԻՍԻԱ.— Այս Պետութիւնը ունի պահպանողական քաղաքականութիւն՝ Թուրքիոյ վերարեւմամբ, այսինքն, նա կ'ուզէ պահպանել Թուրքիան՝ ապագային իրե'նր դարձնելու յոյսով, օգնել ու հովանաւորել ապստամբ ազգութիւններուն, որպէսզի իր առաջխաղացմանը համար տեղծուին բարեյաջող հանգամանքներ: Հայկական Հարցի լուծմանը նա միշտ հակառակեցաւ, վասնզի վասնզի իր տիրապետական ախորժակը պիտի փախցնէր ինքնավար Հայաստան մը և կամ բարեկարգուած երկիր մը:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.— Սա կը պաշտպանէ Թուրքիոյ ամբողջութեան գաղափարը, մինչև որ պէտք եղած կերպով կը զետեղուի երկրին մէջ, ծովային պատկառելի ոյժի կը տիրանայ և իր տննչացած բաժինները ձեռք կը

րերէ : Հարցը կը փոխուի սակայն , երբ Գերմանիան իր խաղաղ նուաճումները կը լըրացնէ : Այնուհետեւ անո՛ր ալ քաղաքակա-նութիւնը կըլլայ՝ նոյնը :

ԻՏԱԼԻԱ . — Պաշտօնապէս Թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանման գաղափարն ունի , սակայն Թարապուսի գրաւման փորձըն ու վերջին պատերազմը ցոյց տուին թէ իր առջի քաղաքականութիւնը սպասողական էր :

ԱՒՍՏՐԻԱ . — Պահպանողական միեւնոյն քաղաքականութիւնն ունի նաև Աւստրիան , որովհետեւ նա կը մշակէ իր որոշ ծրագիրները՝ Թուրքիոյ վերաբերմամբ : Նա մինչև հիմա դիւանագիտական ճարպիկութեամբ է գործած , որպէսզի խաղաղ միջոցներու առիթէն օգտուի : Պոսնա-Հէրսէկի կցումը գորաւոր ապացոյցն է իր քաղաքականութեան :

Եւրոպական Պետութիւններու վերաբերումն ուրեմն , Հայկական Հարցին հանդէպ , պիտի բղխէր ուղղակի իրենց ընդհանուր քաղաքականութենէն : Եւ յիշուի ուշի ուշով քննելով Հայկական Խնդրի բոլոր իրադարձութիւններուն մէջ Եւրոպական Պետութեանց ցոյց տուած վերաբերումն ու

ուղղութիւնը, որոշապէս կրնան նշմարուիլ
անոնց քաղաքականութիւնն ու շահերը:

Մերիկէ ծագում առին Երիսաստացի քուր-
ֆերը: Նոյն ինքն թուրքիոյ ներքին անգո-
հացուցիչ կոցութենէն և Եւրոպական Պե-
տութեանց սպանական քաղաքականու-
թենէն: Ֆրանսական կրթութիւնով ու զը-
րականութիւնով սնած սերունդ մը, ան-
խուսափելիօրէն պիտի հետեւէր նաև այդ
փառաւոր անցեալով օժտուած պատմական
ազգի քաղաքական մտքերուն ու, որոնք
արձագանգ գտած էին իրենց մէջ: Ֆրանսա-
ցի քաղաքագիտական գրողներու ազդե-
ցութեան տակ ծնաւ թուրք քաղաքագէտ-
ներու խմբակ մը, որ ՅՈ՝ ական թուական-
ներուն սկսաւ իր ուշադրութիւնը դարձնել
Օսմանեան Պետութեան բնթացքին: Բաշխա
փաշա գլխաւոր արտայայտիչն էր այդ խում-
բակին, որուն ձգտումն էր Եւրոպականա-
ցնել ու զօրացնել թուրքիան, բազկացու-
ցիչ ազգութիւնները վերածել մէկ ամբող-
ջութեան և մէկ ազգութեան, — Օսման-
եան, — երկիրը վերակազմել և վերահաս-
տատել այնպիսի հիմունքներով որ անոր մէջ
սպրոզ այլացեղ և այլակրօն ազգեր ապրէին
բնդհանուր ներդաշնակութեան մէջ, միեւնոյն

ձգտումներով և մի՛կնոյն խտնալներով : Երկտասարդ թուրքերու առաջին ջանքերը անհետեանք մնացին , իրականութեան մէջ , բայց հետզհետէ միկնոյն միաքերը մշակեցին Բաշիա փաշայի աշակերտները (Ալի Յուսա և Ճէմալ փաշաները) , որոնք յաջողեցան 1856 ի Սաթթըր Հիւմայունը հրատարակել սոյլ Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտի , իբրև հիմունք թուրքիոյ բարենորոգման : Վերջին անգամ Միտհատ փաշան էր որ իր խորհրդակից ընկերներով մշակեց Օսմանեան Սահմանադրութիւնը (Գանունը էսասի) , իբրև միակ դարմանը թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանուելուն : Պատմական ուղղութիւնը փոխուեցաւ ասկաւ , Օսմ. Սահմանադրութիւնը «մեռած սառ» մնաց , Երկտասարդ թուրքեր իրենց ապաստան ընտրեցին արտասահմանը և սկսան գործել բանաւոր ու գրաւոր պրօպագանտով : Երկտասարդ թուրքերու գործունէութեան հիմունքները եղան(1) :

1. Սուլթան Համիտի դահլնկեցութիւնը .
2. Պահպանութիւն Սուլթանականութեան և խալիֆայութեան :

(1) Երկտասարդ թուրքիա , Ս. Սապահ Գիւլեան .
Բարիզ , 1908 , էջ 19 :

3. Հակառակի օտար պետութիւններու միջամտութեանը՝ Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ, մասնաւորապէս դէմ ըլլալ անոնց միջամտութեանը՝ հայկական, մակեդոնական, կրէտական, արարական և ալպանական շարժումներու պատճառով:
4. Զճանչնալ՝ ո՛չ հայկական և ո՛չ ալ մակեդոնական խնդիրներու դէմ ըլլալ ու պայքարի բողոքացուցիչ ազգութիւններու շարժումներուն՝ Օսմանեան կայսրութեան միութեան և ամբողջականութեան անուամբ:
5. Պաշտպանել Թուրքիոյ ներկայ ընկերական, կրօնական և տնտեսական հաստատութիւնները իրենց ամբողջութեան մէջ:
6. Ներքին քաղաքականութեան տեսակէտով պաշտպանել և իրականացնել օսմանականութեան դադափարը. ընդունիլ քաղաքական բացարձակ կեդրոնացում, ժխտել ամէն տեսակ սպակեդրոնացում:
7. Վերահաստատել Միտհատի Սահմանադրութիւնը, և իրենց հետ ուր ու մօտաւոր իղձերու իրականացումը անոր մէջը տեսնել ու անով առաջ երթալ:
8. Արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտով պաշտպանել Ալճէրիցիները, Թունիզցիները, Մարոքցիները, Պուլկարիոյ, Կրէտէի, Կովկասի, Անդրկասպեան երկիրներու և Հնդկաստանի մէջ եղող մահմեդականները՝ իրենց տիրապետող կառավարութիւններուն դէմ: Ամբողջ մահմեդական աշխարհը մէկ ընտանիքի գլուխ համարիլ և անոնց յոյսերու առանցքը

դարձնել Օսմանեան Պետութիւնը, և այդ հիմունքով ջանալ սերտ յարաբերութիւններ և մշակել մահմէտական անկախ և կիսանկախ տէրութիւններու միջև:

9. Ծանօթացնել Եւրոպացիներուն իսլամութեան բարձր կողմերը և մահմէտական քաղաքակրթութիւնը:

Բայց ի հարկէ վերջին ծայր ինդրական է այս հիմունքներուն բաւարարութիւնը՝ Թուրքիոյ բազկացուցիչ ազգութիւններուն, քանի որ ո՛չ մէկ գոհացում կայ տրուած ազգութիւններու ձգտումներուն և ո՛չ ալ ասոնց մէջ նկատի առնուած են ազգերու ցանկութիւնները, գոնէ իրենց պատմա-անհատականութեան ապահովման տեսակէտով: Մինչդեռ, եթէ բազկացուցիչ տարրերը վերածնութեան գործին ազգակները կը նրկատուին, պէտք էր որ միևնոյն ատեն ասոնց իրաւունքներուն սահման մը ճշգուէր իրրել: ազգ՝ Թուրքիոյ ամբողջականութեան մէջ տեղ մը դրաւելու համար:

Երիտասարդ Թուրքերու մղձաւանջը սակայն միշտ արտաքին միջամտութիւնն էր: Աւելի խաղաղ գործունէութեան կողմնակից կը վախնային որ յեղափոխական որևէ գործունէութեամբ արտաքին միջամտութիւն կը հրաւիրուի և Օսմանեան Պետութեան

ամբողջականութիւնը կ'անդամատուր: Երկար ատեն յամառած մնացին իրենց անսակէտին վրայ, մինչև որ վերջապէս՝ խորախուսուած Փասթէմունիի և Կարնոյ 1907 թ թուրք ժողովուրդի շարժումներէն՝ և այլևս յուսահատ թուղթով ու գրիչով միայն պայքարելէ, ստիպուեցան ընդունիլ յեղափոխական գործելակերպը և ապա Բարիդի Գօնկրէին մէջ որոշեցին .

1. Տապալել բռնապետական բէժիքը և գահընկէց ընել Սուլթան Համիտը:
2. Հաստատել Միտհատեան Սահմանագրութիւնը:
3. Իրրեւ յեղափոխական միջոց՝ ընդունիլ հետեւեալները. Ա.) Զինուած զիմադրութիւն՝ կառավարութեան քայլերուն, Բ.) Անգէն զիմադրութիւն՝ քաղաքական և տնտեսական գործադուլով, գործադուլ՝ պաշտօնեաներու և ստիկանութեան, Գ.) Մերժում հարկելու, Դ.) Պրօպագանտ գորարանակին մէջ. — Հրաւեր կարգալ զինուորներուն չի՛ քալել՝ ո՛չ ժողովուրդին, ո՛չ ալ յեղափոխականներուն դէմ. Ե.) Ընդհանուր ապստամբութիւն. Զ.) Մարտական այլ միջոցներ, համաձայն պարագաներու թերադրութեան:

Մեր նպատակէն դուրս է հոս քննել Բարիդի Գօնկրէին էութիւնը: Սա ըսինք միայն թէ մինչ արտասահմանի Երիտասարդ թուրքերը ժխտելով կը ժխտէին որևէ յեղափոխական գործելակերպ, անդին, երկրին մէջ,

Սեղանիկի մէջ իսկ կը կազմուէր Ազատ-
 րիւն գաղտնի գումիքին, որ կանխաւ սրեւ
 կապ և առնչութիւն չունէր արտասահմա-
 նի Երիտասարդ Թուրքերուն հետ: Ի վեր-
 ջոյ համաձայնութիւն կայացաւ և Բարիւղ
 մէջ բնակող Երիտասարդ Թուրք կուսակ-
 ցութեան անդամներէն Ահմէտ Բիզա Պէյ և
 ընկերները դարձան այդ կուսակցութեան
 Եւրոպայի գործակալները, պայմանաւ որ
 ընկերութիւնն ալ անուանուի Օսմանլը իր-
 քիհաս վե քերագղը ճեմիյէրի:

Բէվալի մէջ Էդուարտ է. և Նիքօլա Բ.
 պատմական տեսակցութեան մը մէջ համա-
 ձայնեցան Թուրքիոյ բաժանման մասին:
 Այս առաջին պատճառն էր Երիտասարդ
 Թուրքերու շարժման: Երկրորդ շարժառի-
 թըն էր Սեղանիկի մէջ դէպքերու զահալի-
 ժումը, որ ստիպեց շուտ գործի սկսելու:
 Ուստի Նիազի և Էնվէր Պէյերը Օխրիտայի
 կողմերը, Բէսնէի մէջ ապստամբութեան
 դրօշը սրարգելով՝ Սահմանադրութիւն հրա-
 շակեցին: Կեդրոնական կառավարութիւնը
 թէև ասոնց վրայ ոյժ զրկեց, բայց ապրս-
 տամբներու վրայ քաղող Շէմսի փաշան ըս-
 պաննուեցաւ զօրականներէն և Իզմիրէն
 բերուած զօրքերն ալ ապստամբներու կող-

մին անցան : Սահմանադրական շարժումը
չուսով ծաւալեցաւ Բումբելի բանակներուն
մէջ , այնպէս որ Կ . Պոլսոյ վրայ քաղելու ըս-
պանադիքով Սահմանադրութեան վերհր-
շակումը պահանջեցին Սուլթանէն : Յուլիս
10ի գիշերը , նախարարաց խորհուրդը , որ
գումարուած էր Սայիտ փաշայի նախագա-
նութեան տակ , այդ կայութենէն փրկուե-
լու համար Սահմանադրութեան հռչակումէն
զատ ուրիշ մըջոց չգանելը յայտնեց Սուլ-
թանին , որ զիջաւ վերջապէս և հռչակեց
Միտհատեան Սահմանադրութիւնը՝ 1908
Յուլիս 10 ի գիշերը նոյն իսկ :

Ըստ Երևտասարգ թուրքերու՝ Տաճկաս-
տանը փրկուած էր այլևս :

XXIV

Ռուսահայոց հաշածական կացութիւնը.— Հայոց
 եկեղեցապատկան կայուածներու գրաւումը.— Իւ-
 խան Կալիցիմ եւ իր վաս դերը.— Ռուսական մեծ
 յեղափոխուի քիւնը.— Ռուսական Սահմանադրութիւ-
 նը — Հայ-թարսական ընդհարումներ եւ Հայ ֆա-
 դական կազմակերպութիւններ.— Իշխան Վարան-
 ցով Տաշկով.— Ռուսահայոց եւ սահմանայոց առըն-
 չութիւնները

Հայոց եւ Ռուսաց արքունիքին յարաբե-
 րութիւններուն վրայ խօսած ժամանակ
 մենք մասնանշած էինք այն իրողութիւնը
 թէ Ռուս կառավարութիւնը հայերը սիրա-
 շահելու քաղաքականութիւն բռնած էր՝ զըլ-
 խաւորաբար երկու նպատակներով, 1.) Հա-
 յոց շինարար ձեռքերուն եւ ոգիին միջոցաւ
 Ռուսական Կայսրութիւնը շէնցնել ու բար-
 դաւածեցնել եւ 2.) Հայ տարրը միջոց դար-
 ձընել իր աշխարհակալական ծրագիրները յա-

ջողցնելու համար՝ Պարսկաստանի և Տաճ-
 կաստանի մէջ : Եւ այս երկու նպատակնե-
 րուն մէջ ալ յաջողեցաւ անվրէժ : Ռուսիան
 չէնցաւ , զարգացաւ , վաճառականութիւնը
 առաջ գնաց , արհեստներ ու արուեստներ
 ծաղկեցան , ու ասանց բոլորին մէջ Հայ ժո-
 ղովուրդը հանդիսացաւ զլիաւոր քաղաքա-
 կրթիչ տարր : Ռուս բանակը, — միւս կող-
 մէ , — հայ կարող , անձնուէր ու փայլուն
 զօրապետներով օժտու եցաւ , յաջող արշա-
 ւանքներ ունեցաւ Պարսից ու Օսմանեան
 պետութեան հողերուն վրայ և մտադրուած
 աշխարհակալութիւնները յաջողեցան : Ի՞նչ
 կը մնար ուրեմն այնուհետեւ : — Փոխել
 քաղաքականութիւնը , թոյլ չտալ որ ազ-
 դայնական ոգին պահպանուէր Ռուսիոյ Հա-
 յոց մէջ , ձուլել այս ուշիմ ժողովուրդը՝ ուսս
 զանդուածին մէջ՝ իր ձեռքէն խլելով այն
 բոլոր ազգակները , որոնք իր ազգային-պատ-
 մական գոյութիւնը կը պահպանեն : Ռու-
 սաց արքունիքը կը խանդավառուի ուսաց-
 ման ծրագրով և կը սկսի լուռ հալածանքի
 մը , որ ի վերջոյ մերկապարանոց յայտնուե-
 ցաւ :

Ծրանսական Յեղափոխութեան շնորհիւ նոր
 սերունդ մը դուրս եկաւ , ազատասէր , զի-

տակից ու ազգասէր : Ռուսահայ երիտա-
 սարգներ Գորպատի համալսարանը մտան
 Հոն մշակուեցաւ ազգային բնօրր : Ս . Նա-
 զարեանց . Մ . Նալբանդեան , Գամառ-Քա-
 թիպա և այլն դուրս եկան իրրեւ ճշմարի-
 տաաջնորդողներ Հայ ժողովուրդի գաղափա-
 րական ձգտումներուն : Ահա հիմնարկուե-
 ցաւ Ռուսահայ աշխարհիկ գրականութիւնը
 Առաջատուր Արովեան , Գամառ-Քաթիպա
 Նալբանդեան , Շահազիզեան և Մ . Նազարեան
 առաջին գրչի զինուորները դարձան նորա-
 ծին գրականութեան : Ազգային զգացում-
 ներ թե առին : Հայկական ոգին էր որ կը
 պատկերանար գրականութեան մէջ : Գի-
 տակցութիւնն էր որ կ'արթննար :

Բայց այս բոլորը հաշտ աչքով չէին դիտ-
 ուեր Պետութեան կողմէ : Ռուսացման գա-
 ղափարն ու ծրագիրը , որ բնդհանուր քա-
 ղաքականութիւն մ'էր , միացած ազգային
 վերածնութեան երևոյթներուն , հայերը կտա-
 կածելի դարձուցած էր այն գահուն , որուն
 համար անհշափ զոհողութիւն և անձնուի-
 րութիւն ցոյց տուած էր այս ժողովուրդը
 և որուն համար մահաւաղ եղած էր մէկ խօս-
 քով : 80 ական թուականներուն՝ այլևս բա-
 ցայայտ գործունէութեան ժամանակը հա-

սամ կը համարուէր Ռուս կառավարութեան համար: Իշխան Դոնդուկով Կորսագով, որ կառավարչապետն էր Կովկասի, շատ նպաստաւոր կը գտնէր հայերն ուսուցնելու առիթը: Բարձրագոյն հրամանաւ 1885 ին յանկարծ կը գոցուին բոլոր հայ վարժարանները: 30,000 աշակերտ և 900 ուսուցիչ բացը կը մնան բոլորովին: Հայկահայ տրամագրութիւնները կը շահանան հետզհետէ, բրնարարութիւնները կը սկսին, նոյն իսկ կաթողիկոսարանը Բեգրասպուրկ փոխադրելու համար անօգուտ ստիպումներ ի գործ կը դնէ կառավարութիւնը: Կորսագովի յաջորդը Շէրիմիտէվ կը շարունակէ Պետութեան միւսնոյն քաղաքականութիւնը: Տակաւ հայոց հալածանքը կը շեշտուի: Պահ մը կը մտածուի հայերը նոյն իսկ Սիպիւր քշել: Իշխան Կալիցին, որ 1897 ին կը յաջորդէր Շէրիմիտէվի, բոլորովին նոր շրջան մը կը բանար Հայ և Ռուս յարաբերութեանց մէջ՝ հայասինջ ծրագրով մը, որ Մայրաքաղաքին կողմէ շատ ծայրայեղ գտնուած էր: Հետզհետէ հայ աստիճանաւորներ կը քշուին երկրին այս ու այն կողմերը, Կովկասէն հեռու, Թաթարներն ու Թուրքերը կը տեղաւորուին Կովկասիոյ մէջ՝ Հայոց վտանգաւոր մեծա-

մասնութիւնը հաւասարակչուելու և չէզոքացնելու համար, զարգացական ընկերութիւնները և հիմնարկութիւնները կը բռնաբարուին, թաարոնը կ'արգիլուի և տաճկահայ դաղթականներու առջև յայտնի ատիճան դժուարութիւններ կը ստեղծուին, Վերջապէս Իշխան Կալիցին (Կովկասի փոխարքայ) 1903 յունիս 12 ին կը յաջողի հրաման ստանալ երկրորդ անգամ ըլլալով գրաւելու Եկեղեցապատկան և դպրոցական կալուածները: Ամբողջ հայութիւնը կը ցրնցրւի: Ռուս Սինոդի ձգտումն էր Հայ Եկեղեցին իր մէջ ձուլել, իսկ կառավարութեան մտադրութիւնն էր կեանքը մեռցնել Հայոց իմացական կեանքին մէջ՝

1. Փակելով հայոց դպրոցները, որոնք ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ՝ հակակառավարչական քարոզչութեան վայրեր:
2. Փակելով հայոց ընկերութիւնները, որոնց իւրաքանչիւրը մէյմէկ յեղափոխական օճախ է:
3. Ձեռք առնելով ղէկը Հայ հոգևորականութեան, որ անկախ Հայաստանի վերականգնման գլխաւոր գործիչն է:

և վերջապէս Հայութիւնը բնաջնջել հետևեալ ծրագրով.

1. Ոչնչացնելով ժողովուրդը լուսաւորող հիմնարկութիւնները:
2. Հարուածելով Հայ Եկեղեցին.

3. Սահմանափակելով հայոց իրաւունքները քաղաքացիական բոլոր ազատ ստացարեզներու մէջ:
4. Եւ նուազեցնելով հայոց թիւը թուրքիոյ և Պարսկաստանի սահմանակից նահանգներու մէջ:
- Եկեղեցապատական և դպրոցապատական կալուածներու գրաւման այս երկրորդ փորձը ինձ յանդգնութիւն մ'էր, որ շարիքներու վերջը դրուած էր: Ամբողջ հայութիւնը բրգուող հարց մ'էր այս, որ թէ և իրականին մէջ քաղաքական խնդիր մ'էր, բայց բասւերոյթին ազգային էր, կրօնական էր: Իսկ Հայ ժողովուրդը չէր կրնար հանդուրժել այս լրբութեան: Ուստի ձեռնարկը ո՛րչափ խիզախ և յանդուգն, բնդդիմութիւնն ալ սո՛յնչափ բուռն էր: Հայոց Կաթողիկոսը, Խրիմեան Հայրիկ, Պատրիարք, Կուսակցութիւններ, կղերու ժողովուրդ մէկ մարդու պէս ոտքի կանգնած՝ ո՛չ միայն կը բողոքէին այս անօրինակ բռնարարութեան դէմ, այլև պատրաստակամութիւն կը յայանէին մինչև վերջին շունչն ընդդիմանալու: Հայ գաղութները իրենց ձայները կը բարձրացնէին ամեն կողմէ, Հայ յեղափոխականները ստացարեզ կուգային և Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Ախալքաղաքի, Կարսի, Գանձակի, Թիֆլիսի, Էջմիածնի, Բագուի, Շուշիի, Նոր Նախիջևանի և այլնի մէջ սոսկալի

ժողովրդական արիւնահեղ ցոյցեր կ'ըլլային
և կառավարութիւնը ամեն միջոց իզորձ կը
զնէր՝ զինու գորութեամբ գրաւելու այս
կայուածները :

Բռնութիւնն ու հալածանքը սակայն ,
Ռուս Պետութեան մէջ , միայն հայերու յա-
տուկ չէին : Բոլոր առաջղիմական տարրերն
ալ միեւնոյն յոռի կացութեան մէջ էին , մի-
այն թէ ո՛չ մէկ տարր հայոց շափ եկեղեցա-
կան ու ազգային կազմակերպական ոյժ մը
կը ներկայացնէր կողմասի մէջ . ու հետեւա-
բար ալ անոնցմէ սկսելու էր ձուլման ու
ճնշման գործը : Ահաւոր բռնակալութիւնը
իր ճիրաններուն մէջ կ'երկնէր Մեծ Յեղա-
փոխութիւնը : Բոլոր յեղափոխական կուսակ-
ցութիւններ սպասողական դիրքի մէջ՝ պատ-
րաստ էին համայնական շարժումն սկսելու :
Ռուս և Ճարոն պատերազմը , անոր ընթաց-
քին մէջ Չարին բանակներուն շարունակա-
կան պարտութիւնները , երկրին վարչութեան
հետեանքով՝ ժողովրդական բոլոր խաւերու
մէջ ստեղծուած դժգոհութիւնն ու ամեն
նպաստաւոր պայմաններ ընդհանրացուցած
էին յեղափոխական գաղափարը : Շոգին ճնշ-
ւածէր արդէն և պայթելու վիճակին մէջ :
Ռուսիոյ սիրար , Պաքուն՝ յեղափոխութեան

զգանշանք կուտար աճա : Ընկերվարական
 կուսակցութիւններ կազմակերպած էին Նրս-
 կայական արիւնահեղ գործադուլ մը . որ
 պայթելով 1904 Գեկա . 14ին՝ կը տարած-
 ուէր երկրին ամեն կողմը : Բխբաւոր գոր-
 ծաւորներ փոզոցներ, լեցուած դրօշակնե-
 րով ու թափօրներով՝ իրենց պահանջները կը
 ներկայացնէին . պահանջներ՝ քաղաքական
 ազատութեան . սահմանադրական կարգե-
 րու . Խորհրդարանի բացման և ութժամեայ
 բանաւորական աշխատութեան : Ամբողջ Պա-
 քուն հռուզեռի մէջ էր : Կառավարու-
 թիւնը սարսափահար՝ դէպքին առջն
 ամենլու անգոր կը զգար ինքզինքը : Յեղա-
 փոխութեան ալիքները կը հասնէին Պետու-
 թեան նախկին և արդի մայրաքաղաքները,
 և աճա հարիւր հազօրաւոր բանւորներ
 Մոսկուայի ու Բեյրութայրկի փողոցնե-
 րուն մէջ դուրս կը լեցուէին իրենց որոշ
 պահանջներով . — քաղաքական ու անտե-
 սական : Գապօն քահանայ բանւորներու գը-
 թւինն անցած էր . կուսակցութիւններ գոր-
 ծադուին ու յեղափոխութիւնը կը զէկավա-
 րէին : Ազգախններ անխնայ կը կտարէին
 բանւորներն ու ժողովուրդը : Հեազհեաէ կը
 բանաւորկուէին ականաւոր մտաւորական-

ներ, ինչպէս՝ Մաքսիմ Կօրքի, Կարիէվ,
Պէշէխանով ևն. : Մոսկուայէն ու Բեթրբու-
սլուրկէն վերջ Պաթումն ու Թիֆլիսն ալ
բռնկեցան : Ամբողջ Ռուսաստանը ուրեմն
հրդեհի մէջ էր : Ամեն կողմ տէրրորական
գործողութիւններ կը կատարուէին, ա՛հ ու
սարսափով լեցնելով բոլոր մեծ ու սրբ-
ափկ բռնակալներն ու բռնակալութեան
պաշտօնեաները : Հայերն ալ անմասն չեն
մնար այս համաճայնական շարժումէն, և
իրրև Ռուսական Պետութեան քաղաքացի-
ներ, առաջապահներու շարքին մէջ կը մը-
նան :

Շուարումը կը պաշարէ կառավարութիւ-
նըն ու իր վեհապետը : Չարը՝ նեղուած բո-
լորովին՝ փախաւստ տալ կ'ուզէ : Կոտորա-
ծը կը սկսի բովանդակ Ռուսաստանի մէջ,
Լեհավտան ու Ֆինլանտիա ինքնավարու-
թիւն և Կուրիա հանրապետութիւն կը հրո-
չակեն : Վերջապէս նաւատորմիդն ալ կ'ա-
պստամբի և Օտեսայի առջև՝ ծովակալ Բա-
դէմքին ըմբոստութիւն կը յայտարարէ :
Արտաքին ու ներքին թշնամիներ այսպէս
կը տկարացնեն բոլորովին պետութիւնը, որ՝
ստիպուած՝ տեղի տալով ընդհանուր պա-
հանջին՝ Սահմանադրութիւն կը հռչակէ :

Յեղափոխական այս շրջանին մէջ տարրերը իրարու դէմ լարելէն զատ ուրիշ ճարչկար : Կառավարութիւնը «Բաժանեալ գիտիրեսցես» ի քաղաքականութեամբ՝ Կովկասարեւել թաթարները Հայերու դէմ կը հանէ : 1905 Փետր. 5 ին լնդհարուժը կը կը սկսի Պաքուէն, ինչպէս որ Յեղափոխութիւնն ալ նախ հոն պայթած էր : Հայ-թաթարական ընդհարումները կը տարածուին ու կ'արձագանդուին ամեն կողմ և հեազհետէ Երևանի, Նախիջևեանի, Շուշիի, Զանգեզուրի, Թիֆլիզի և այլ շրջաններու մէջ կատաղի ու արիւնոտ պատերազմներ կը մղուին Հայերու և թաթարներու միջև : 1895 ի Հայկական կոտորածներու կարմիր տանամուկը կը ածուէր կարծես այսչափ դժոխային եռանդով մը : Հայ կուսակցութիւններ, իրենց զրօշին հաւատարիմ, Հայ ժողովուրդի պաշտպանութեան գործը կը կատարեն անձնուիրաբար և միևնոյն աստիճանով : Ընդհարումները կը տեւեն ամիսներ, մինչև որ թաթարներուն կարելի կ'ըլլայ հասկցնել թէ ասիկա արուեստական թշնամութիւն մ'է բռնապետութեան կողմէ սարքուած :

Իշխան Կալիցինի վատ մատը Կովկասի

մէջ հաղարուորներու մահուան պատճառ
դարձած էր: Փոխարքայութիւնը յանձնուե-
ցաւ Կոմս Վարանցով Տաշկովի (905 Ապ-
րիլ): Ամեն աչք իրեն յառած էր: Կաթողի-
կոսը առաջին առթիւ խակ հարկ եղած դի-
մումներն բրաւ գրաւուած կալուածներուն
համար: Եւ վերջապէս 905 Օգոստ. 1 ին
վերադարձուեցան Հայոց այն բոլոր կալ-
ուածները, որոնք բռնի գրաւուած էին կա-
ռավարութեան կողմէ:

Հրատարակուած Ռուսական Սահմանա-
դրութիւնը կը տրամադրէր.

1. Տալ ազգարնակչութեան քաղաքական ազա-
տութեան անփոփոխելի խարխիւները, հիմնը-
ւած անհատի իրական անձեռնմխելիութեան
վրայ.— ազատութիւն՝ խղճի, խօսքի և դո-
մարումներու:
2. Դուժայի անդամներու ընտրութիւն,
3. Նոր Սահմանադրութեան գծում:

Այս ի հարկէ բռնապետական խաղ մ էր
վասնզի այնուհետեւ Չարը երկու անգա-
լուժարուած Դուժաները լուծեց՝ համե-
մատարար ազատական տարրերով կազմը-
ւած բլլալիուն համար, կառավարութիւնը
տակաւ խիստ հալածանք մը կազմակերպեց
լեղափոխականներուն դէմ:

Ի՞նչ էին սակայն Ռուսահայոց և Տաճ.

կահայոց յարարերութիւնները քաղաքական
այս ճգնաժամերու միջոցին : Արդարութեան
հարկ մըն է խոստովանել թէ Տաճկահայ զու-
լումի միջոցին Կովկասահայր օժանդակ էր :
1876 ի Վանի հրդեհին , ապա Զէյթունի և
Վանի սովերուն աանն Գր. Արծրունի իր
Մշակով հաղարաւոր լիրաներ հաւաքեց ու
հասցուց անօթի ժողովուրդին : Կովկասի
Հայութիւնը երկար առնն ասպնջականու-
թիւն բրաւ Տաճկահայ փախստականներուն :
Յեղափոխական կուսակցութիւնները Ռու-
սահայերով սկսան : Տաճկահայ դատին հա-
մար նոյն իսկ Գօլօշեան և Կուկունեանց
զէնք առին : Գամառ-Քաթիօլա , Ռաֆֆի և
այնուհետև ալ Ահարոնեան և ուրիշներ՝
Տաճկահայուն ցաւերը երգեցին : Ռուսահայ
հրապարակագիրներ միշտ արձագանգ եղան
Տաճկահայոց կեանքին և միշտ ձայն բարձր-
ացուցին թշուառութիւններու դէմ : Ամ-
բողջ 25 տարի Տաճկահայոց կեանքով ղե-
կավարուեցաւ Ռուսահայ մամուլը : Եւ մէկ
խօսքով սահմանէն անդին բնակող Հայու-
թիւնը եղբայրական ձեռք կարկառեց թուրք
բռնապետութեան լուծին տակ ճնշուող իր
տանջուած եղբայրներուն , անոր ցաւերովը
լացաւ ու հրճուանքներուն միացաւ : Ռու-
սահայի ու Տաճկահայի սպառուարն ու խը-
տիրը՝ փչրուած , վերցուած է ալ :

XXV

Հայերը Ասիոյ մէջ մի՛շտ առաջդիմականներ.—
 Պարսիկներն ու հայերը.— Մանմեսականութիւն եւ հա-
 յերը.— Թարթարներն ու հայերը.— Հայերը առաջդի-
 մական *սար՛* ամե՛ն տեղ, ամե՛ն երկրի ու ամե՛ն շր-
 շանի մէջ.— Օսմանեան Յեղափոխութեան մէջ հայոց
 դերը.— Ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան մէջ՝ հայերը
 առաջապան. - Պարսկական իրականութեան մէջ՝ կր-
 կին ազատստեր.— Հայուն պատմական դերը մինչեւ
 այսօր.— Հայը կայ եւ կը մնայ իր ընդունակութիւն-
 ներով

«Հայուն ծառայելը քաղաքակրթութեան
 ծառայել է» (To serve Armenia is to serve
 civilization) յայտարարած էր Անդրիոյ գիււ-
 նագիտական մեծագոյն գէմքերէն մին, Կլա-
 արթըն, որ ապահովարար իր դատաստա-
 նը վարկպարայի ենթադրութիւններու եւ
 թեթեւ քննութիւններու վրայ հիմնած չէր։
 Այս նշանաւոր հայասէրին յայտարարութեան

մէջ կայ այնպիսի խորունկ նշանակութիւն մը, զոր բնութեան համար պէտք է խորապէս ուսումնասիրել Հայ ցեղը՝ իր պատմութիւնով, գրականութիւնով, կրօնքով և բովանդակ կեանքով: Հայոց պատմութիւնը վերծանելու համար չբաւեր անուններու և թուականներու հմտութիւնը: Պէտք է ուսումնասիրել բոլոր իրօրու յաջորդող դէպքերու և պատմութեան ընթացքին մէջ թատրոն եկող դէմքերու յարաբերականութիւնը, Հայ կեանքին բոլոր դիմայեղումները, անոր ազերսը համապատասխան ժամանակաշրջաններու ընդհանուր ազգերու պատմութեան հետ, և այն սղին, որ կը փրէզ զանազան շրջաններու մէջ: Հայոց պատմութեան էութիւնը կը կայանայ քաղաքակրթութեան բոլոր տարերքներու ճանաչողութեան և պատմական-անտեսողիտական, ընկերային, քաղաքական ու հասարակական ազդակներու ուստիճանակին զարգացման բնութեան մէջ: Այս բոլոր գործօններու ուսումնասիրութիւնը մեզ պիտի հասցնէր այն անժրխտելի եզրակացութեան թէ Հայ ցեղը, իր ծագումով արեւմտեան, խառնուածքով ու նրկարագրով արեւմտեան, երկար դարեր ապրելով Ասիոյ խորը, պահպանած է միշտ իր ճրգ-

տումները և ապրած է արևելիան այլ միջավայրին մէջ՝ մի՛շտ առաջդիմական ոգիով դրօշակակիրն հանդիսացած այն քաղաքակրթութեան, որ ի՛րն էր: Հայը կը նմանի այն պանդուխտին, որ՝ հեռացած իր հայրենի օճախէն, հաստատուած օտար երկինքներուն երբեւ, շրջապատուած տարրեր տարրեր պայմաններով և դրուած նոր միջավայրի մը մէջ — համեմատաբար սահմանափակ, — կարօտով կը յիշէ իր ծագումը, իր հայրենի կեանքն ու կենցաղը և շարունակ կը ջանայ իր նոր բնակավայրին մէջ իսկ քիչ մը իր ծննդավայրի կեանքը ապրիլ, և կամ կը նմանի այն ծառին, որ փոխադրուած իր բրնական միջավայրէն, անկուած է տեղ մը՝ ուր կը պակսին իր բարգաւաճման պայմանները, ու այլ և այլ ծառեր ու թուփեր կ'ուզեն արգիլել իր անկաշկանդ աճումը, այսուհանդերձ անիկա, լի կենսունակութեամբ վեր կը բարձրանայ ու ճիւղեր կ'արձակէ:

Հայ ցեղը՝ Արեւմուտքէն եկած ու Փոքր Ասիա հաստատուած, իր հետ բերած ըլլալով արեւտեան ազգերու աշխուժութիւնը, ընդունակութիւններն ու ուշիմութիւնը, ճակատագրին բերումով զետեղուած է արեւելեան միջավայրի մը մէջ, շրջապատուած

այնպիսի ազգութիւններէ ու ցեղերէ, որոնք
 համեմատաբար սասոր ու բարբարոս ձգտում-
 ներով առգորուած՝ կը ճգնէին սպաննել միշտ
 իր բոլոր զարգացական ճիղերը և մէկիկ մէ-
 կիկ ու իրատրէն կը փետրատէին անոր բոլոր
 բարձրագոյն խճերն ու կամեցողութիւնները:
 Քարերու ընթացքին այս խոկական նահա-
 տակութիւնը կը շարունակուի՝ անհաս սասոր
 և սոսկալի պայքարի մը ձևով, որուն մէջ
 ներքին անդիմազրելի առաջդիմական մի-
 տում մը կը մղէ զինքը հերոսական զոհա-
 բերութիւններու և խեղայեղիչ դիւցազնու-
 թեանց: Քաղաքակրթական ոգին կը զարթ-
 նու իրմով, առաջդիմութեան կայծը կը վա-
 սի իր մէջ և նորանոր հարուածներ կը սպան-
 նեն իր յառաջդիմասէր ոգին, նորանոր
 բարբարոս հոսանքներ կը սպառնան խեղդել
 զինքը՝ իր բոլոր ձգտումներով ու ընդու-
 նակութիւններով: Պատմական յանձնառու-
 թեան մը առաքելալը և արեւմտականութեան
 ջահակիրը՝ Հայ ժողովուրդը կը մարանչի
 շարունակ բարձր բունելով ա՛յն դրօշը՝ որ կը
 պատկանի արեւմտեան քաղաքակրթութեան:
 Ահա՛ այն պատմական դերը, զոր կատարեց
 Հայ ազգը, ահա՛ այն պատմական ուղին,
 որուն մէջէն քալեց այս ցիղը անօրինակ և

սոցիոլոգիչ արիութեամբ մը : Իր աշխարհագրական դիրքով և միջավայրով անխկարդանուէր հան , ուր պէտք է իրարու շրփուէին , — կամ աւելի ճիշդը բաղխէին , — երկու քաղաքաքաղիթութիւնները Արեւմուտքին ու Արեւելքը , առաջինը՝ իր առաջիգիւծական , բարեշրջական բոյոր՝ ստորոգելիքներով և երկրորդը՝ իր ամենի, վայրագ ու պահպանողական բնազգներով :

Ու Հայ ժողովուրդը ստիպուեցաւ փոխընդփոխն մաքառիլ զանազան արեւելեան ցեղերու հետ :

Պատճական առաջին բաղխուծը պարսիկներուն հետ ըլլալ վիճակուած էր : Ի՞նչ ահել յարձակումներ , ի՞նչ սոսկալի հոսանքներ և կրօնական ի՞նչ բուռն հալածանքներ՝ Պարսկաստանէն եկան Հայաստան , կրօնքի անուշով , ձգտումներու անուշով , արեւելեան ոգիի անուշով : Հոգ Հայ ցեղը իր զերին մէջն էր , այնպիսի ամենի լուծի մը տակ , զոր իրեն տուած էր իր նոր կրօնը , իր իսկական հայրենիքէն հասած նոր դաւանանքը : Դարեր անցան : Ահա Արեւելքի ուրիշ մէկ ախոյեանն էր որ ասպարէզ կը կարդար : Մահմետական կրօնքին հիմնուելէն վերջ արարական արշաւանքը կազմակերպուեցաւ :

Ուժգին հրասուժ մը Հայոց Աշխարհէն ներս ,
լաց , կոծ , արիւն , արցունք : Սակայն Հայ
ցեղը իր կուրծքովը կը դիմակալէր ամեն
տեսակ խոչնդոտներու : Ապա , թաթարական
մեծ արշաւանքը կ'ուզար քանդել իր բոլոր
էութիւնը , մինչ ներքին նոյն ոգին էր որ
զօրավիգ կ'ըլլար իրեն՝ աւանդարար իրեն
յանձնուած քաղաքակրթական շինարար դե-
րը պահպանելու : Առաջդիմական տարրն էր
Հայը , Ասիոյ մէջ քաղաքակրթութեան ջա-
նակիրը , որ ամեն տեղ , ամեն երկրի , ամեն
չրջանի ու ժամանանակի մէջ՝ երբեք չզա-
ւաճանեց իր կոչումին , իր դերին : Արեւ-
մրտեան բազմաթիւ ազգեր ալ իրենց կարգին
նահայական բողոքումներ ունեցան Արեւելքի
ներկայացուցիչներուն հետ , բայց անոնցմէ
ո՛չ մէկը տեւական ու մնայուն կերպով վը-
տանդին սպասեց , ինչպէս Հայը , և ո՛չ մէկը
պահապան հրեշտակի մը պէս իր դրօշէն
չզատուեցաւ ինչպէս Հայը : Ասիոյ մէջ Հոյն
էր որ պահեց Արեւմտեան քաղաքակրթ-
ութիւնը և քրիստոնէական կրօնը :

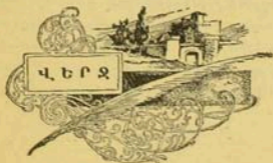
Ահա՛ Հայ Յեղին դերը պատմութեան մէջ :
Նորադոյն ժամանակներու մէջ ալ , երբ
բազմաթիւ միւսոյն ժողովուրդին զաւակները
անջատած է իրարմէ և երեք տարբեր քա-

զօքական սահմաններու մէջ կաշկանդած , կրկին միեւնոյն պատմական դե՛րն է որ կը հետապնդուի հայկական բոլոր հասուածներուն մէջ ալ : Օսմանեան պետութեան մէջ սհաւասիկ Հայ ցեղը՝ առաջապահներու կարգին մէջ և ուսուցիչը առաջդիմական ոգիին , արեւմտեան ազգ , ուշիմ և ընդունակ : Ռուսական Պետութեան մէջ հայրենիքին երիտասարդ ու զարգացած դասակարգին ըստեղծած քաղաքական ու անտեսական ահեղ պայքարին մէջ՝ կրկին ձախակողմին հետն է Հայ ժողովուրդը , առաջապահներու գունդին մէջ : Իսկ Պարսկական իրականութեան մէջ Հայ ժողովուրդին ազատատենչ ձգտումները դեռ նոր արձագանգեցին աշխարհի չորս կողմը :

Ի՞նչ է այն ներքին ոյժը , որ ալ մը Հայ ժողովուրդը լեցուած է առաջդիմական ոգիով , ի՞նչ է այն մղիչ զօրութիւնը , որ հերոսութիւններու մղած է Հայ Յեղը , արեւալ զանազան պայմաններուն մէջ : Անիկաներեւոյթ այն ձեռքն է , որ այս ուշիմ ցեղին ուղեղին մէջ խնայականութեան բա՛ցը վառած է , որ հպարտութեամբ մասնանիշ կ'ընէ այն մեծ խռէալը՝ որ մեծ ազգերուն յատուկ է :

Աւ Հայ ժողովուրդը իր մաքուր խեղճով,
 իր բարձրագոյն ձգտումներով և իր գնա-
 հատելի լնդունակութիւններով մեծ ազգ
 մըն է ապաքէն, մեծ՝ իր մաքառումներուն
 մէջ, ու մեծ՝ իր գոհարելութիւններով:

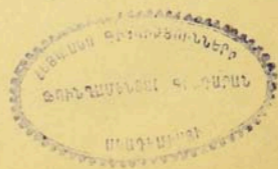
Մասնայութիւնը, զոր Հայ Յեղը մատու-
 ցած է Արեւմտեան Քաղաքակրթութեան,
 իրաւունք կուտայ իրեն ըսելու թէ «Հայուն
 ծառայելը՝ փաղափարքուքեան ծառայել է»:

[10504]

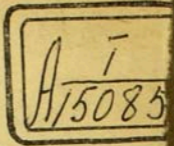
ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿ

Կը խնդրուի ընթերցողներէն՝ կարդալէ առաջ ուզ-
ղել յետագայ կարեւոր վրիպակը, որ սպրդած է գրք-
քիս 145 էջին վրայ: Հայկական տպագրութեան և-
բախայրիքը Սաղմուսարանը չէ, այլ՝ Պարզասումարը:
Ուստի «Սաղմուսարան» բառը կարդալ Պարզասումար:

1/2

811
2
1+

- 2. ԿՈՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԳԱՐԱՆ ԳՐԱՅԻՆ
 - Ա. Տպագրութիւն. 150 էրգ (Ապագած) 5.—
 - Բ. Երկրորդ 256 էրգ 5.—
- 3. ՀԱՅԱՊԱՏՈՒԹՅԱՆ (Հայուն Պատմական Պեր)
 - Պարզիկ Օգոստեան. 7.—
- 4. ԼԵՅԼԻ ԲԵՂՐՈՒԹՅԱՆ (Հայ-Քրդական սրբերգ)
 - Պարզիկ Չիբուքի 1.—
- 5. ՏՊԱԳՐԻՉ ԲԱՐՁՐՈՒՆԵՆԻ ԳՐԵՂՈՐ ԳՐԻՐ
 - Պարզիկ Բեմ. Կ. Քոստանուի 1.50

Պատահան է և անսով Բանալի կը յանձնուի
 ՊԱՏԱՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ԼԵՂՈՒԹՅԱՆ
 ԲԱՆԱԶԻՆԻՍԻՍԹԵՆ

Հեղինակութիւն Գ. ՕԶԱՆԵԱՆԻ

Հայ լեզուի հին ու նոր շրջաններուն, Հայ անգիր
 բանասիրտութեան, Պատմական շրջանին, միջին
 դարու անուղեկներուն, Հայկական Վերածնունդի
 սկզբաներուն, Միջիարեւոյններուն, Պատահան և
 Տանկանայ աշխարհի գրականութիւններուն, Հայ
 Լեզուութեան և Հայ ինտելեկտի կեանքին յայտ
 երևոյթներուն ու դէմերուն միայ խօսող յանձնարար
 լիկ հասարակութեան, որ կրնայ թէ՛ իրեն Բանասիրտ
 րեան յաւանքն զատապիտ ծառայել և թէ՛ ծառ
 վարդային ընկերակցութիւն:

Հարցի

مرزفونده کتبخانه آغوب م. سراییان

LIBRAIRE-EDITEUR
 HAGOP M. SIRABIAN
 MERZIFOUN

ԳԻՆ 7 ՂՐՇ.